મ્હારાં સૉનેટ

૧૬૪ સૉનેટોનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ

બલવંતરાય ક. ઠાકોર

સંપાદક

ઉમાશંકર જોષી

ત્રણ રૂપિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

પ્રકાશક
પરમસુખ પંડ્યા
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

સુધારેલી વધારેલી બીજી આવૃત્તિ
નવેમ્બર, ૧૯૫૩

મુદ્રક
કિશોરસિંહ ચાવડા
ચેતના પ્રેસ લિ.,
નવા બજાર : વડોદરા

બે બોલ

'મ્હારાં સૉનેટ' નામે ચોપડી સોળ વર્ષ ઉપર બ્હાર પડેલ, જેમાં તે તારીખ લગી સર્જાયેલ, (એટલે ભણકાર પ્હેલી ધારા, ઈ. '૧૮, અને બીજી, '૨૮માંનાં ઉપરાંત પછીનાં) બધાં સંગ્રહેલાં. સાથે દરેક પર લગભગ એક પાના જેટલું વિવરણ જોડેલું. એ ચોપડી છએક વર્ષમાં ખપી ગઈ. નવી આવૃત્તિ, દરમિયાન વધેલાં સૉનેટો સાથે, છાપવા ઇચ્છા તો પ્રબળ હતી; માગણીઓ ય આવ્યા કરતી; વળી બંગાળી કવિતામાં કરવામાં આવેલ આ વિદેશી ગુલ્મની કલમ ગુજરાતને રુચી નહીં, અહીં મ્હારી સાથે કે જરા પાછળથી શ્રી ખબરદાર કે શ્રી ન્હાનાલાલ જેવા આપણા કવિઓએ પોતાની રીતે કરેલી કલમે ન રુચી, ત્યારે મેં ઉપજાવેલ કલમ તો,—કોઈ કોઈ સુપ્રતિષ્ઠિત કવિને સૉનેટજાતિ ભણી જ સૂગ, તે અગેય હોવાથી, એ હકીકતને બાજુ પર રાખતાં,— ગુજરાત તેમ દક્ખણ બંને પ્રદેશના ઉછરતા કવિઓ અને કવિતાપ્રેમીઓને રુચી ગઈ છે, એમ આ પ્રથમ આવૃત્તિએ પણ પૂરતું બતાવી દીધેલું. પરંતુ ફરી પ્રકાશનનો જોગ મોડો મોડો છેક અત્યારે સાંપડે છે. તેને ઝડપી લઉં છું, અને તેમાં ઘણી વધારે કૃતિઓ—ભણકાર ('૫૧)માંની ૧૨૩, વળી ૧૯૫૨ કે '૫૩માં જ છૂટા સંગ્રહરૂપે બ્હાર પડવા સંભવ છે તે મ્હારાં "બે વિશ્વવિગ્રહો" પરનાં કાવ્યોમાંથી ૧૨—એમ

કુલ ૧૩૫ સૉનેટ આમાં આપું છું. વિવરણની જરૂર નથી; કેમ કે ૧૨૩માંથી ઘણાંનાં ટુંકાં વિવરણ ભ (ʼ૫૧) વિવરણ એ ચોપડીમાં છે જ, વળી સૉનેટ બંધ એટલો ટુંકો છે કે સાહિત્યભોગી વાચક એ દરેકને બેત્રણવાર તો વાંચી વિચારી શકે અને એટલા ધ્યાન પછી પણ દુર્બોધ રહે એવું સાનેટ પણ વિરલ.

આ વિદેશી કડી આપણા ઉછરતા કવિઓ અને અભ્યાસીઓને રુચી ગઈ છે, વળી આપણી વધતી જતી છાપાંપ્રવૃત્તિ અને ફેલાવે વધતાં જતાં માસિકો ત્રિમાસિકો દીવાળી અંકોનો જેમ નવલિકાને તેમ સૉનેટને ટેકો મળતો થયો છે, એટલે સંખ્યાબંધ સૉનેટ લખાયે જાય છે, વધારે વધારે લખાતાં જ રહેશે. તો પણ એ સહેલો જેવો લાગતો ઘાટ એટલી તો ભિન્નભિન્ન ગુણવત્તાઓના સારા સમન્વયની અપેક્ષા ઉપજાવે છે, કે ઉત્તમ અમર સૉનેટ તો મહાકવિ જ ઉપજાવી શકે. સૉનેટોની સંખ્યા યુરોપીય દેશોમાં તેમ જ આપણે ત્યાં, વધતી જશે ખરી, પણ વાચકને જીતી લે એવાં સર્જનો ઝાઝાં થતાં નથી, કોઈ કાળે કોઈ પણ દેશે ઝાઝાં થઈ પડવાં શક્ય જ નથી. આખા કાવ્યોપવનમાં સૉનેટજાતિના ગુલ્મનું સ્થાન અત્યંત ઊંચું છે, એ તેની આ વિરલ વિશિષ્ટતાને આભારી છે.

આશા છે કે આપણા કાવ્યભોગીઓ આ ચોપડી દોઢ દાયકા પછી અને ઘણા વધારા સાથે વળી મ્હારે જ હાથે પ્રકટ થવા પામે છે એથી ત્રેવડા રાજી થશે, શુભં ભૂયાત્.

[૧૯૫૧માં લખાયેલ] બલવંતરાય ક. ઠાકોર

'સેહની'

મ્હારી કવિતા માસિકાદિમાં પ્રકટ કરતાં હું ઈ. ૧૯૦૦ લગી તળે સહીને ઠેકાણે તખલ્લુસ લેખે 'સેહની' શબ્દ વાપરતો. ઉત્તર હિંદનો બ્રહ્મક્ષત્રિય ઇંદ્રજી આશરે પચાશની ઉંમરે પોતાના કુટુંબની ત્રણે પેઢીને સાથે લઈ ઈ. ૧૭૩૮ પ્હેલાં—નિઝામુલ્મુલ્કે પોતાની સેના એટલે મુઘલ શહેનશાહની સેનાના મોટા ભાગને લઈ દેહલી-આગ્રા ત્યજી દઈ દક્ષિણમાં ક્યાંક નવી ગાદી સ્થાપવાને નીકળી પડેલો તેના જંગી લશ્કરના સાથમાં તે ચાલી નીકળેલો: પોતે એ મુઘલસેનામાં કોઈ ઓધ્ધા પર હશે, ક્યાં તેની કશી નોંધ જળવાઈ નથી. પણ એ હૈદરાબાદ જઈને ઠરે એવું નિર્માણ નહીં; વચ્ચેથી જ એને ભરૂચના દેસાઈજીએ નિમંત્ર્યો, અને પોતાના ઉપરીની પરવાનગી અને શુભેચ્છા સાથે, એ નિઝામનું લશ્કર છોડીને ભરૂચ આવી વસ્યો, પોતાના આખા કુટુંબ સાથે. અમારા ગુજરાતી બ્રહ્મક્ષત્રિય કુટુંબનો મૂલપુરુષ એ ઇંદ્રજી. એના વંશમાં થયેલ અનુપરામ મ્હારો પ્રપિતામહ. દાદાજી ચતુર્ભુજદાસ આ અનુપરામ અને (હાંસોટના દેસાઈ જીવણરામ સાહેબરામજી—શ્રી દીનકરરાવ નરભેરામના દાદા—ની સૌથી ન્હાની બ્હેન) હેતબા, હુદબા કે હ્રદબાના પુત્ર. સાહેબરામજીની બીજી એક પુત્રી વેણીલાલને પરણેલી

તેમના માણેકલાલ (કરસનદાસ મૂળજી પછી લીંબડી મેનેજર)ની પુત્રી ચંદ્રમણીને હું પરણ્યો.

અનુપરામ ભરૂચ ખાતે મહાદજી શિંદેનું લશ્કરી થાણું હતું તેમાં અફસર. એ પોતાના કુળનામ લેખે 'સેહની' લખતા. અને ચતુર્ભુજદાસ લક્ષ્મીપૂજન વખતે વર્ષોવર્ષ નવા ચોપડામાં કુળનામ લેખે 'સેહની' પણ લખતા. ઈ. ૧૮૨૦ પ્હેલાં જન્મેલ ચતુર્ભુજદાસનો દેહ ૧૮૮૯માં પડી ગયો. લગભગ ઈ. ૧૮૭૦થી ઈ. ૧૮૯૦ લગીના એ ચોપડા મેં જોયેલા.

પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડના ઘણાખરા બ્રહ્મક્ષત્રિયો ઠાકોર કે દેસાઈના કુળનામે જ ઓળખાતા રહ્યા છે; છત્રપતિ, મુનશી, સેહની, મજમૂદાર, વતનદાર, દફતરદાર, કાનુગા, તલાટી, મુન્સફ, વકીલ, માસ્તર, દાક્તર, આદિ વિશેષ કુલનામો ('સરનેમ્સ') છેક જ ઓછાં ચલણી બન્યાં છે. મેં હવે પુસ્તક પ્રકાશનની લિમિટેડ કંપની "બારાદરી" સ્થાપી છે તેના નામમાં 'સેહની શબ્દને પાકું 'રજિસ્ટર્ડ' સ્થાન આપ્યું છે. 'સેહની' શબ્દ (મરાઠી – સોહની, બંગાળી – સેન) સં. સેનાનિન્ ઉપરથી આવ્યો છે.

સંપાદકીય

બીજાને હાથે

"મ્હારાં સોનેટ ઘણા વધારાસુધારા સાથેની નવી આવૃત્તિ"ના મુખપૃષ્ઠનો આલેખ, ૧૩૫ સોનેટનો અનુક્રમ, વીસ સોનેટની નવેસરથી કરેલી (પણ 'અનુક્રમ' પ્રમાણેના જ અંકવાળી નહિ, એટલે કે હજી છેવટની ગોઠવ્યા વગરની) હસ્તપ્રત અને 'નિવેદન મૂકવું?' એવા મથાળાથી લખેલી કુળનામ 'સેહની' ઉપરની નોંધ,—આટલું સદ્દગત પ્રો. ઠાકોરના હાથનું લખાણ મળેલું તે ઉપરથી આ પુસ્તકનું મુદ્રણ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં હમણાં મુદ્રણકાર્ય પૂરું થવામાં હતું ને 'એ બોલ' (પેન્સિલથી 'Final'—છેવટની નકલ એવા શેરા સાથે), વધુ નવ સોનેટની હસ્તપ્રત, આરંભમાં મૂકવાનાં સૂત્રવાક્યો અને અંત માટેનાં અંગ્રેજી 'Maxims',—એટલી એમની હસ્તલિખિત સામગ્રી સાંપડી. આ બધી જ સામગ્રીનો ઉપયોગ થયો છે. સોનેટોની હસ્તપ્રતમાંનાં પાઠાંતરો વિવરણમાં આપ્યાં છે. 'બે બોલ'માં 'વિવરણની જરૂર નથી' એમ એ લખે છે, પણ પુસ્તક માટે આ કદની પસંદગી છાપખાનાને પોતે જ જણાવેલી તેમાં સોનેટની ૧૪ પંક્તિ ઉપરાંત નીચે વધે તે જગાનો ઉપયોગ થઈ શકે એવાં અત્યંત મિતાક્ષરી વિવરણ,

તેમના માણેકલાલ(કરસનદાસ મૂળજી પછી લીંબડી મેનેજર)નીં પુત્રી ચંદ્રમણીને હું પરણ્યો.

અનુપરામ ભરૂચ ખાતે મહાદજી શિંદેનું લશ્કરી થાણું હતું તેમાં અફસર. એ પોતાના કુળનામ લેખે 'સેહની' લખતા. અને ચતુર્ભુજદાસ લક્ષ્મીપૂજન વખતે વર્ષોવર્ષ નવા ચોપડામાં કુળનામ લેખે 'સેહની' પણ લખતા. ઈ. ૧૮૨૦ પ્હેલાં જન્મેલ ચતુર્ભુજદાસનો દેહ ૧૮૮૯માં પડી ગયો. લગભગ ઈ. ૧૮૭૦થી ઈ. ૧૮૯૦ લગીના એ ચોપડા મેં જોયેલા.

પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડના ઘણાખરા બ્રહ્મક્ષત્રિયો ઠાકોર કે દેસાઈના કુળનામે જ ઓળખાતા રહ્યા છે; છત્રપતિ, મુનશી, સેહની, મજમૂદાર, વતનદાર, દફતરદાર, કાનુગા, તલાટી, મુન્સફ, વકીલ, માસ્તર, દાક્તર, આદિ વિશેષ કુલનામો ('સર્નેમ્સ') છેક જ ઓછાં ચલણી બન્યાં છે. મેં હવે પુસ્તક પ્રકાશનની લિમિટેડ કંપની "બ્રાદરી" સ્થાપી છે તેના નામમાં 'સેહની શબ્દને પાકું 'રજિસ્ટર્ડ' સ્થાન આપ્યું છે. 'સેહની' શબ્દ (મરાઠી – સોહની, બંગાળી – સેન) સં. સેનાનિન્ ઉપરથી આવ્યો છે.

સંપાદકીય

બીજાને હાથે

"મ્હારાં સોનેટ ઘણા વધારાસુધારા સાથેની નવી આવૃત્તિ"ના મુખપૃષ્ઠનો આલેખ, ૧૩૫ સોનેટનો અનુક્રમ, વીસ સોનેટની નવેસરથી કરેલી (પણ 'અનુક્રમ' પ્રમાણેના જ અંકવાળી નહિ, એટલે કે હજી છેવટની ગોઠવ્યા વગરની) હસ્તપ્રત અને 'નિવેદન મૂકવું?' એવા મથાળાથી લખેલી કુળનામ 'સેહની' ઉપરની નોંધ, — આટલું સદ્ગત પ્રો. ઠાકોરના હાથનું લખાણ મળેલું તે ઉપરથી આ પુસ્તકનું મુદ્રણ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં હમણાં મુદ્રણકાર્ય પૂરું થવામાં હતું ને 'બે બોલ' (પેન્સિલથી 'Final' – છેવટની નકલ એવા શેરા સાથે), વધુ નવ સોનેટની હસ્તપ્રત, આરંભમાં મૂકવાનાં સૂત્રવાકયો અને અંત માટેનાં અંગ્રેજી 'Maxims', — એટલી એમની હસ્તલિખિત સામગ્રી સાંપડી. આ બધી જ સામગ્રીનો ઉપયોગ થયો છે. સોનેટોની હસ્તપ્રતમાંનાં પાઠાંતરો વિવરણમાં આપ્યાં છે. 'બે બોલ'માં 'વિવરણની જરૂર નથી' એમ એ લખે છે, પણ પુસ્તક માટે આ કદની પસંદગી છાપખાનાને પોતે જ જણાવેલી તેમાં સોનેટની ૧૪ પંક્તિ ઉપરાંત નીચે વધે તે જગાનો ઉપયોગ થઈ શકે એવાં અત્યંત મિતાક્ષરી વિવરણ,

'sin ty' (ઝીણાં બીબાં) એવી સૂચના સાથે, આ આવૃત્તિ માટે તેમણે કરેલી સોનેટોની નકલોમાં મળે છે. કશા પણ વિવરણ વિના જ પ્રો. ઠાકોરની સોનેટ જેવી રચનાઓ પ્રગટ થાય એ ઠીક ન લાગતાં, 'ભણકાર ('૫૧) વિવરણ', ભણકાર-બીજી આવૃત્તિ, અને તે બંનેમાં ન મળે તે 'મ્હારાં સોનેટ – પહેલી આવૃત્તિ'માંથી અને અન્યત્રથી સંકલિત કરીને અને જે જૂજ દાખલામાં કર્તાના હાથનાં વિવરણ મળ્યાં નહિ તેનાં મેં લખીને આ આવૃત્તિનું વિવરણ તૈયાર કર્યું હતું. એ છપાવવામાં હતું ત્યાં 'બે બોલ'નું લખાણ હાથ લાગતાં, વિવરણ રદ કરવાનો વિચાર કરી જોયો, પણ ઉપર કહેલાં કારણે પછી રહેવા જ દીધું.

સદ્‌ગતે 'અનુક્રમ'માં ૧૩૫ સોનેટનાં મથાળાં નોંધ્યાં હતાં, પણ 'મંગલાચરણ'નો એમાં સમાવેશ નહતો. એમનું પ્રસિદ્ધ સોનેટ 'નારાદર્શન' પણ એમાં નહતું. આ બેને અનુક્રમે સોનેટ ૧ અને ૧૦૮ તરીકે ઉમેરી, એથી થતો ફેરફાર બાદ કરતાં એમના જ ક્રમે, ૧૩૭ સોનેટ આ આવૃત્તિમાં છાપ્યાં છે. સોનેટ ૧૩૮, ૧૩૯ મારી પાસેથી, ૧૪૦–૧૪૧ 'સંદેશ'ના દીપોત્સવી અંકમાંથી, ૧૪૨ કર્તાનાં કાગળિયાંમાંથી, ૧૪૩ બરોડા કૉલેજ મૅગેઝીનમાંથી અને ૧૪૪ અનિયતકાલિક 'કવિતા'માંથી મળ્યાં છે. ૧૪૫થી ૧૫૭ 'સુખદુઃખ' – એ અધૂરી 'સોનેટમાલા'ની તેર કૃતિઓ કર્તાનાં કાગળિયાંમાંથી, ઉપર અંગ્રેજીમાં પેન્સલથી Final

(છેવટની) એવા વર્ણનવાળી, હસ્તપ્રત મળી તેમાંથી લીધી છે. આમ સોનેટ ૧૫૭ આગળ પુસ્તક પૂરું થાય છે. પછી 'પરિશિષ્ટ' રૂપે પાંચ સોનેટ ૧૫૮થી ૧૬૨ આપી છે. તેમાંની પહેલી ચાર 'પ્રસ્થાન' ૧૯૯૬ વૈશાખ અંકમાંથી મળી છે. 'ભણકાર – આવૃત્તિ બીજી '(૧૯૪૨)માં કર્તાએ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ અંગેનાં પોતાનાં કાવ્યો આપેલાં છે, પણ આ ચારનો ત્યાં સમાવેશ થયેલો નથી. 'ટિપ્પણ' પૃ. (૭૫) ઉપર એ કહે છે : " અને અહીં જ નોંધી લઉં કે પ્રસ્થાન માસિકમાં આ વિષયના અહીં છાપેલા ઉપરાંત બીજા મણકા છે, તે ઇરાદાપૂર્વક છોડી દીધા છે. એ ઉતરતા મણકા મ્હારી કવિતાઓમાં કોઈએ છાપવા નહીં." આ શબ્દો કેટલીક બીજી કૃતિઓની સાથે ઉપરનાં ચાર સોનેટ –(૧૫૮થી ૧૬૧)ને પણ લાગુ પડે જ છે. એક વિચાર એમ આવ્યો કે 'શેષ' કૃતિઓ 'સંસ્કૃતિ' માસિકમાં એક સાથે અને પછી બીજી જેમ જેમ મળે એમ આપવી. પણ કર્તાની ૧૩૫ યાદીને વળગી રહેવાયું નથી, બીજાં ઉમેર્યાં જ છે, એ એમની નજર બહાર રહ્યાં હોય અથવા બને કે એમને છાપવા જેવાં ન લાગવાને કારણે દૂર રખાયાં હોય, તો પછી આ પણ આપીને સંગ્રહ બને તેટલો સંપૂર્ણ શા માટે ન કરવો ? છેવટે, મૂળ પુસ્તકના ભાગરૂપે એ ન ગણાય અને 'પરિશિષ્ટ' રૂપે મુકાય તો કર્તાની લાગણીને માન આપ્યું લેખાશે એવો રસ્તો કાઢ્યો છે, જેમાં કાંઈ અનૌચિત્ય હોય તો તેની જવાબદારી મારી છે. સોનેટ

૧૬૨ તો 'મ્હારાં સૉનેટ પહેલી આવૃત્તિ'નાં ૪૨ સૉનેટ આ 'નવી આવૃત્તિ'ના આંકથી નિર્દેશવા માટેની યાદી (જે પુસ્તકને અંતે આપી છે) કરવા બેસતાં, છેલ્લી ઘડીએ, રહી ગયેલું જોવામાં આવ્યું. સૉ. ૧૬૩ પાછળથી કર્તાની નોંધપોથીમાંથી અને સૉ. ૧૬૪ 'કુમાર'ના ૩૦૦ અંકમાંથી મળ્યાં છે. લેખકનાં પુસ્તકો અથવા એમના હસ્તાક્ષરની નકલની મદદ સિવાય બીજેથી પાઠ લેવો પડ્યો હોય એવાં સૉનેટ છે ૧૪૧, ૧૪૩, ૧૫૮થી ૧૬૧ અને ૧૬૪.

જોડણી કવિતામાં પ્રો. ઠાકોર પોતાની અમુક માન્યતાઓ (આ અંગે જુઓ 'સંસ્કૃતિ' ૧૯૫૨ ફેબ્રુ૦, માર્ચ) પ્રમાણે યોજતા. એમની જ જોડણી કાયમ રાખી છે. તીવ્ર અનુસ્વાર એ પોલા મીંડા૦ના ચિહ્નથી સૂચવે છે. એ અંગેની કેટલીક છાપભૂલો શુદ્ધિપત્રકમાં નિર્દેશી છે. મેં ફેરફાર કર્યો હોય તો તે એક શબ્દની જોડણી અંગે: જ્યાં પ્રો. ઠાકોરે હ્રે, હ્રૈ આપેલું છે ત્યાં રૂહે, રૂહૈ કર્યું છે. હ્રે = હ્ રે, હ્રૈ = હ્ રૈ થાય એમ પહેલાં રૂબરૂ પણ કહેલું, છતાં પોતે પોતાની રીતે જ લખતા, એટલે એ શબ્દો એમના મત કરતાં અહીં જુદી રીતે છાપ્યા છે એ નોંધવાનું રહે છે.

હજી પ્રો. ઠાકોરનાં અપ્રસિદ્ધ સૉનેટ હોવા સંભવ છે. એમની યાદીમાંનાં છેલ્લાં બે 'સ્ટાલિનગ્રાડ' અને 'ચર્ચિલની ૬૯મી વરસગાંઠ'ની નકલો મળતી ન હતી. લાયબ્રેરીઓ-

માં અને અભ્યાસી મિત્રોમાં તપાસ કરવા છતાં. છેવટે મારી ઉપરના એમના પત્રો* ઉથામ્યા, તેમાંથી બંનેની પ્રતો મળી અને બીજા કાગળમાં 'અનામીને' (૧૪૩) અંગે ઉલ્લેખ મળતાં તેની ભાળ કાઢી અને મેળવ્યું. મને મારા પત્રસંગ્રહમાં અનુષ્ટુપમાં 'લો. ભા. સ. વ.' અને ગુજરાત સમાચારના ઈ. સ. ૧૯૪૯ના દિવાળી અંકમાં 'કવિતા અને જાદૂ' પહેલી બાર પંક્તિ આર્યાજાતિમાં અને છેલ્લી બે અનુષ્ટુપ-માં—એવી ચૌદ પંક્તિની કૃતિઓ મળી હતી. પણ એ બંને છંદોમાં પંક્તિસંખ્યા ૧૪ને બદલે ૨૮ની ગણાય. 'સોનેટ' ઉપરના નિબંધમાંના સોળ શ્રુતિના 'દ્વિપદી અનુષ્ટુપ' વિષેના મારા લખાણને પત્રમાં એમણે અનુમોદન આપ્યું હતું, તેમ છતાં એમની આખી સોનેટ અનુષ્ટુપમાં બીજી જોવા મળી નથી અને આ 'લો. ભા. સ. વ.' એકંદરે સોનેટના દૃઢબંધવાળું છે પણ નહિ. 'કવિતા અને જાદૂ'ની ચૌદ પંક્તિઓ સોનેટના બીબામાં છે, પણ માત્રામેળ છંદમાં એમની કોઈ બીજી સોનેટકૃતિ નથી (પા. ૧૨ના ખંડહરિ-ગીતને એગણે ગુલબંકીમાં ઢાળવા પ્રયત્ન કર્યો છે) એટલે એ મૂકી નથી. તેમ છતાં આવી તમામ કૃતિઓ એકઠી કરી આગળ ઉપર અભ્યાસીઓ સમક્ષ 'પૂરવણી' રૂપે જરૂર રજૂ કરી શકાય, અને એમ પ્રો. ઠાકોરનાં સોનેટોની નિઃશેષ વાચના તૈયાર કરી શકાય. પ્રો. ઠાકોરનાં બીજાં કોઈ

---

* પછીથી 'ભણકાર આવૃત્તિ બીજી'ની કર્તાની કોરાં પાનાં-વાળી નકલમાં પણ આ બંનેની પ્રતો મળી હતી, આ જ પાઠવાળી.

સૉનેટ સામયિકો(અને દિવાળી અંકો)માં અથવા હસ્તાક્ષર-માં કોઈના જોવામાં આવ્યાં હોય ને ધ્યાન દોરશે તો આભાર થશે. સૉનેટનો કાલાનુક્રમ કર્તાનાં હાથલખાણો વગેરેની મદદ-થી તયાર કરવો જોઈએ પણ તે આ આવૃત્તિ વખતે બની શક્યું નથી. સો. ૧૪૪ની પાણ્ડુલિપિના બ્લૉકનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે શ્રી બચુભાઈ રાવતનો આભારી છું.

બ. ક. ઠા.નાં સૉનેટ

એક કાવ્યપ્રકાર તરીકે સૉનેટ પહેલવહેલું ગુજરાતીમાં પારસી કવિઓ લઈ આવ્યા તે ભલે; અને સિદ્ધ કવિઓમાં પણ કાન્ત કે બલવન્તરાય બેમાંથી કોને હાથે પહેલું એ ખેડાયું એ કદાચ છેવટનું નક્કી ન થઈ શકે તોય ભલે; ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં ‘સૉનેટ’ શબ્દ બલવન્તરાય ઠાકોરના નામ સાથે હમેશાં જોડાયેલો રહેશે. એમની પછી ચન્દ્રવદન, સુન્દરમ્ આદિ કવિઓએ એ કાવ્યપ્રકારને સારી રીતે ખેડ્યો છે, ભવિષ્યમાં પણ ખેડનારા નીકળશે જ. રૂડા પ્રતાપ બલવંતરાયના. એમણે એ કાવ્યપ્રકારને ગુજરાતીમાં રોપ્યો ને દૃઢમૂલ કર્યો. પણ એક કલાઘાટ તરીકે ગુજરાતી કવિતામાં સૉનેટ-આકારને સ્થિર કરી આપ્યો—અને તે ખાસ્સો દોઢસો ઉપર સૉનેટ લખીને—એ જ એમને એક પ્રમુખ સૉનેટકવિ તરીકે સ્થાપનારું કારણ નથી. સૉનેટનો કલાઘાટ કવિતાલાવણ્યની જે સૂક્ષ્મ સમજ અને બુદ્ધિખમીર માગે છે

તે કવિ બલવંતરાયની પ્રધાન લાક્ષણિકતા છે. એક સર્જક તરીકેની એમની અનુભૂતિઓને સોનેટનો કલાઘાટ કેવો ફાવતો આવી જાય છે એ સહેજે જોઈ શકાય છે. એમની કેટલીક ઉત્તમ કવિતા આ કાવ્યપ્રકાર દ્વારા સાકાર થઈ છે. એમ કહી શકાય કે 'મ્હારાં સોનેટ'માં બલવંતરાયનું અધઝાઝેરું હૃદયસર્વસ્વ ઊતર્યું છે.

'મ્હારાં સોનેટ' મુખ્ય ૭ વિભાગમાં વહેંચાઈ જતાં જોઈ શકાય છે, જેમાંના પ્રથમ ત્રણ વિભાગનું વિશેષે આત્મલક્ષી થવા તરફ અને પછીના ત્રણનું વિશેષે પરલક્ષી થવા તરફ વલણ છે:

૧ કવિતા ૧–૨૧.

૨ પ્રેમ ૮૬–૧૦૬, ૧૪૨, ૧૬૨.

૩ મિત્રતા, બુઝૂર્ગી, મૃત્યુ, શ્રદ્ધા ૩૭–૮૫, ૧૩૯, ૧૪૩–૧૪૪, ૧૬૩–૧૬૪.

૪ ઇતિહાસદૃષ્ટિ

સ્વ-દેશકાલ ૨૨–૩૬, ૧૪૦–૧૪૧

બે વિશ્વવિગ્રહો ૧૨૬–૧૩૮, ૧૫૮–૧૬૧

૫ સમાજદર્શન, પ્રકૃતિ પર ચિંતન ૧૦૭–૧૨૫

૬ સંસારની સુખદુઃખમયતા ૧૪૫–૧૫૭

ભાગ્યે જ ઉમેરવાની જરૂર હોય કે આ વિભાગો સ્થૂલ છે, ખાસ તો વિષયો સમજવા પૂરતા વધુ સગવડભર્યા છે. એકમાંનાં

કેટલાંક કાવ્યો બીજામાં જરૂર મૂકી શકાય એવાં છે. અને 'સુખદુ:ખ' સૉનેટમાલાનો ઉઘાડ એક સુંદર આત્મલક્ષી સૉનેટથી થયો છે, તો 'ભણકાર'–પ્રથમ ધારાના ટિપ્પણમાં પ્રો. ઠાકોરે સૂચવ્યું હતું તેમ 'પ્રેમનો દિવસ'નાં કાવ્યો અંગત આત્મલક્ષી ઊર્મિઓની અભિવ્યક્તિ કરતાં નાટ્યોર્મિકાવ્યો (dramatic lyrics) તરીકે વધુ તો સંયોજાયાં છે. લાગણીનું સાધારણીકરણ થતાં, ભાવ કાવ્યત્વને પામતાં, કોઈ કૃતિ નરી આત્મલક્ષી રહેવા પામતી નથી.

કવિતા અંગેનાં સૉનેટોમાં 'ભણકાર'માંની બીજી એ વિષયની કૃતિઓ ઉમેરતાં, પ્રો. ઠાકોરની કાવ્યવિવેચનાના મૂળભૂત પાયાના ખ્યાલોનો ઊર્મિરસિત વિચારબિંદુઓરૂપે પરિચય થાય છે. આ વિનશ્વર જગતમાં અનશ્વર છે માત્ર કલાકવિતા; 'અભોમ દ્યુતિ'થી હૃદયો રસનારી એ 'શીય' બાની છે; 'વર કાવ્યસર્ગ' તો તે જે અગણ માનવબંધુઓના વિચારો સારી, સજીવ પાત્રસર્જન દ્વારા, તેમનાં રસઝર ચિત્રવિચિત્ર વૃત્તાંતોને સંકલી શકે; સર્જક કવિ લોકપ્રિયતાને તો 'જુઓ ઉઘાડું છે કમાડ' જ સંભળાવી દેનારો. સૉનેટ ઉપરનાં બે સૉનેટ પણ અહીં છે, કવિની કલાપી–કાન્ત પ્રત્યેની મમતા પણ 'બે કવિવરમાં' આલેખાઈ છે. કવિને માટે જીવનું જીવન બનેલી કવિતા 'કો અકળ દાહમાં' કવિના અક્ષરદેહની 'સોબતી' બની રહેશે એનો પુરાવો આ એક સૉનેટગુચ્છનાં કેટલાંક સૉનેટ પણ આપી શકે એમ છે.

પ્રેમવિષયક સૉનેટોમાં મુગ્ધપ્રીતિના 'પ્રેમની ઉષા'થી આરંભી પ્રૌઢાવસ્થાના 'અસલરસ'નો શુચિતર પ્રકાશ નિરૂપતા 'પ્રેમનું નિર્વાણ' સુધીનાં "પ્રેમનો દિવસ"માંનાં સૉનેટ તો છે જ; જેમાં એ બે ઉપરાંત 'મોગરો,' 'વધામણી' અને 'જૂનું પિયેરઘર' એ આપણી ભાષાની અમર કૃતિઓ-માં સ્થાન પામેલી ત્રણ સૉનેટ છે. આ વિભાગના આરંભમાં ભણકારના 'વિરહ'માંની વેધક કૃતિ ('આપણી કવિતા-સમૃદ્ધિ, આવૃત્તિ-૨માં શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠકે જેને પ્રો. ઠાકોરની પ્રતિનિધિ કૃતિ તરીકે પસંદ કરી હતી.) 'દ્યુતિકણી' છે એ સૂચક છે: 'પ્રેમનો દિવસ' કાવ્યમાલા કવિ ભલે પરલક્ષી નાટયોર્મિકાવ્યો તરીકે આપવા પ્રેરાયા હોય, અહીં આ આખા પ્રેમકાવ્યગુચ્છ ઉપર અંગત અનુભવના મહત્ત્વની છાયા ઢળેલી જોઈ શકાય છે. 'દ્યુતિકણી' પછી જ સદ્‌ગત પ્રિયતમાવિષયક શોકાનુભવનાં ચાર સૉનેટ છે, જેમાંની 'જાગરણ' એક માર્મિક સુંદર કૃતિ છે.

ત્રીજો વિભાગ પણ મિત્રતા, બુઝ્ઝગી, મૃત્યુ, શ્રદ્ધા, આદિ અંગેના અંગત અનુભવોનો છે. ત્રણ પેઢીના સમસામયી પટુકરણ કવિના વિવિધ ક્ષેત્રના મિત્રો અંગેનાં કાવ્યો અહીં છે. વૃદ્ધાવસ્થા—'બુઝ્ઝગી'—અંગેનું આવું તીવ્ર વિષાદભર આલેખન બલવન્તરાય સિવાય કોઈ કવિમાં, શું ગુજરાતીમાં શું કદાચ અન્ય કોઈ ભાષામાં પણ, જવલ્લે જ મળશે. મૃત્યુ અંગે કવતાં જગતના કવિઓ ક્યારે થાકયા છે? બલવન્તરાયને પણ મૃત્યુ અંગે કેટલુંક વિશિષ્ટભારપૂર્વક કહેવા-

નું છે. 'યમને નિમંત્રણ' જેવી અપાર માર્દવભરી કૃતિ એ ગુચ્છમાં મળે છે. મૃત્યુવિષયક સોનેટો પછી જ 'દ્યુતિકણી' આદી પાંચ મરણોત્તર વિલાપિકાઓથી પ્રેમવિષયક સોનેટોનો ગુચ્છ શરૂ થયો છે, એમાં પણ મૃત્યુવેષ્ટિત પ્રેમ-અનુભૂતિ રજૂ કરવામાં મૃત્યુ અને પ્રેમ એ બંને ગહન જીવનાનુભૂતિઓની સમરસતાને ઉઠાવ મળ્યો છે.

બિનંગત સોનેટોમાં ઇતિહાસકાર, સમાજદર્શનનિષ્ઠ અને ચિંતક બલવંતરાયનો અનુભવ થાય છે. પ્રો. ઠાકોરનો યુવાવસ્થાથી રસનો એક પ્રધાન વિષય હોય તો તે ઇતિહાસ. ઇતિહાસના એ અધ્યાપક હતા. એમનાં ઇતિહાસવિષયક અંગ્રેજીગુજરાતી ગદ્ય લખાણો અભ્યાસીઓમાં ખૂબ આદર પામ્યાં છે. કેટલાકને થતું કે બલવંતરાય સર્જક તરીકે કાવ્યો ભલે આપે, પણ કાવ્યવિવેચનના વહોરી લીધેલા સમયગ્રાહ્ય વ્યવસાયે ઇતિહાસકાર બલવંતરાયને ખોટા દૂર હડસેલી દીધા છે. ઇતિહાસદૃષ્ટિ નિરૂપતાં સોનેટો(અને 'ભણકાર'-માંનાં બીજાં એવાં કાવ્યો)માં ઇતિહાસકાર બલવંતરાય અને કવિ બલવંતરાય એકરૂપ બનેલા જોવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડે છે. આપણા દેશ અંગે, ખાસ તો વર્તમાન સમયના મહાન બનાવો અંગે, એમના ઉદ્ગારો આ ગુચ્છમાં મળે છે. વરિષ્ઠ યુરોપીયોમાં એક તરીકે ખપી શકે એવા છતાં એશિયાઈ, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ નખશિખ રંગાયેલ છતાં ગાંધીજીના આદર્શોને સાકાર કરવા મથનાર એમના પ્રિય શિષ્ય એવા જવાહરલાલ ઉપર, ખાસ તો બીજા એશિયાઈ

દેશો જેમાં પગ મૂકતા ચાલ્યા આવી શકે એવી 'ગજપગેરું' સમી એમની વિદેશનીતિ ઉપર, કર્તાની મીટ મંડાઈ છે. એ વિશ્વવિગ્રહો ઉપરની કૃતિઓ જ્યારે પ્રગટ થતી ત્યારે તો નિશ્ચિતપણે કોઈ કોઈને (દા. ત. મારા જેવાને) થોડીવત્તી અરુચિકર નીવડે એવી હતી અને અત્યારે અને હવે પછી ય તે કોઈ કોઈ વિગત અંગે એવી નીવડવા સંભવ પૂરો છે, તે છતાં દસકે અર્ધદસકે, સૈકે અર્ધસૈકે બદલાતા પૂર્વગ્રહોની પાર માનવઇતિહાસને અવલોકવાના એકવ્યાપક-દૃષ્ટિ-પ્રેર્યા પ્રયત્નરૂપે આ કૃતિઓ ખરે જ નોંધપાત્ર છે. આપણા દેશની આઝાદી કરતાં દ્વિતીય વિશ્વવિગ્રહ વખતે ભયમાં મુકાયેલી મહા-આઝાદી વિષેની બેચેની આ કવિને હાડોહાડ વ્યાપી છે (સૉનેટ ૧૩૦, ૧૩૧) અને બ્રિટિશ 'સામ્રાજ્યનું ભાવિ શું ?' એ પ્રશ્ન એમને ખટક્યો એટલો બધો બીજાને ન પણ ખટકે તે છતાં માનવજાતિના સંસ્કારી અસ્તિત્વ માટે અનિવાર્ય એવા સ્વાતંત્ર્ય માટેની એમની તાલાવેલી સહૃદય અને પ્રેરક લાગ્યા વિના નહિ રહે.

સમાજદર્શનનાં સૉનેટ ઇતિહાસદૃષ્ટિના જ ફણુંગારૂપ છે અને એ કૃતિઓમાં ચિંતન અનિવાર્ય બને એ સમજી શકાય એવું છે. પ્રકૃતિ પર ચિંતનનાં કાવ્યો, એક ક્રમ આગળ વધતાં, સહેજે આવે. આખા માનવ અને માનવેતર સૃષ્ટિના ચિંતનમાં કવિ માનવસંસારની સુખદુઃખમયતાનાં જે દર્શન કરે છે તે 'સુખદુઃખ' સૉનેટમાલાનો વિષય છે. ખરું જોતાં અહીં પ્રેમ (સૉ. ૧૪૮), બુઝૂર્ગી, શ્રદ્ધા

(સો. ૧૪૫–૧૪૭), સમાજદર્શન (સો. ૧૪૯–૧૫૧) અને ઇતિહાસદૃષ્ટિ (સો. ૧૫૨–૧૫૭) — બધાં મુખ્ય વિષયવલણોનું સંકલન થયું ન હોય એમ જોવા મળે છે. ચિરૂટ અને હીંચકાના ગતિશીલ (dynamic) ચિત્રાંકન-દ્વારા વૃદ્ધાવસ્થાના એકલવાયા ચંચલ અને જ્વલંત, માર્ગમાંના ન દેખતા ન ઊંઘતા કૂતરાની જેમ માત્ર હાંફ્યે જતા, મગજનું આત્મલક્ષી પદ્ધતિએ વર્ણન કરતા એક ઉત્તમ સોનેટથી સોનેટમાળાનો ઉઘાડ થાય છે. બીજામાં જઇફી-પ્રવાહજલમાં તણાતા કવિ સંસારમાંનાં દશાપલટ, સુખદુઃખ જોઈ " ઉતરૂં ઉંડો અનુભવે'નુભવ સાંકળી " એવી પ્રતિજ્ઞા કરતા જણાય છે. એ જુએ છે કે ' સમૃદ્ધિસુખ સાચું એક આત્માનું આત્મા સ્વયં ', પણ ત્રીજા સોનેટમાં જોઈએ છીએ તેમ એમનું મન શ્રેયપરાઙ્‌મુખ ન હોવા છતાં ચીલેચલુ નથી. પોતાનો પંથ ન સ્થાપતા, ' ઓરોરા બુરિયેલિસ 'ની જેમ સૌંદર્યાભાની પ્રેરણા વિતરી ઊગી આથમી જતા, અખાકથિત ' એકલમલ્લ ' અંતર્ગુહાયોગીનું ચિત્ર એ પ્રત્યક્ષ કરે–કરાવે છે. આ ભવથી અળગી ' કો ગુહાની ઝાંય ' દેખાડનાર ગુરુને તો તીવ્ર મતિવાળાઓ ' ભાગેડૂ ' કેમ ન કહે એમ પ્રશ્ન કરી, એવાઓ પોતે જ સીધા જુદા ઉત્તરો શા માટે ન ખોજે એવો બીજો પ્રશ્ન કરી, ચોથી સોનેટથી પોતાના આગવા ક્રમે એ ખોજના માર્ગ ઉપર કદમ ભરે છે. ચોથા સોનેટના આરંભમાં નરનારીયુગલના સૌખ્યને સ્પર્શતાં જ, સમુદાય-દૃષ્ટિની વિચારણા પ્રાપ્ત થતાં ૫-૬-૭માં કૌટુમ્બિક-સામાજિક

આળપંપાળ તપાસે છે અને 'મનુજજંતુડાં'ના આશાદોરની લીલા વર્ણવે છે. ૮થી ૧૩માં 'મનુસંધઇતિહાસ'માંથી 'પરમસત્ય કાલોધનું' સારવે છે કે દૂરનું ભલે પાસેના કરતાં સુંદરતર ભાસતું હોય, ગયેલા યુગ પ્રમાણે જીવવું અસંભવ છે એટલું જ નહિ, બિનજરૂરી છે, કેમ કે સમૃદ્ધિ-સુખમાં એક યુગ બીજા યુગથી જુદો હોય છે, પાછલા સમૃદ્ધ યુગનાં સુખ આજના યુગથી ન પણ જિરવાય, અરે સુખરૂપ પણ ન લાગે. હસ્તલેખમાં ૧૪મી સૉનેટનો આરંભ થયેલો છે,

> ન શૂં વિષય છોડિ આ હું ચડિયો અવર કેડિએ ?
> નહીં. ઉડુ વિમર્શશો ...

સૉનેટમાલા આ શબ્દો આગળ અપૂર્ણ રહી ગઈ છે. કર્તાની વિચારતરણી કયે બંદરે નાંગરત એને વિષે તર્ક કરવામાં કદાચ દૂરાકૃષ્ટતાનો દોષ આવે.

તેમ છતાં, કર્તાના સમગ્ર વિચારમિનારના કળશરૂપે, સુગ્રથિત (integrated) અભિવ્યક્તિરૂપે યોજાયેલી અપૂર્ણ રહેવા પામેલી, 'સુખદુઃખ' સૉનેટમાલામાં તેમ જ ભિન્નભિન્ન સૉનેટગુચ્છોમાં પ્રગટ થતા બલવંતરાયના જીવનદર્શનના એક વિશેષાંશ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવું અસ્થાને નહિ લેખાય. કર્તાના જીવનદર્શનમાં બુદ્ધિપૂત, યથાર્થપ્રિય, અજ્ઞેયવાદી વલણ સહેજે આગળ તરી આવે છે, પણ તેની પાછળ શ્રદ્ધાનું વલણ પણ જોવું દુષ્કર નથી. મનુષ્ય જંતુડું છે, આખા વિશ્વક્રમના અનુસંધાનમાં જોતાં. તે છતાં એ સભાન હોઈ

વિરલ મહાપુરુષરૂપે પણ પ્રગટે છે. ('મહાપુરુષો.') 'વિરાટ તત્ત્વોને અણુ માનવીનો જવાબ'માં પણ એ શ્રદ્ધાનો જ ઉદ્‌ઘોષ છે. 'અતલ નિરાશા'માં એ વિષયનું સીધું અથવા 'જગજ્જૂની ચમત્કારકથા'માં ઘટનાનિરૂપણ દ્વારા, મર્મવેધક વર્ણન થયું છે, પણ 'અતલ નિરાશા' પછી જ 'અચલ શ્રદ્ધા'નો બુલંદ ઉદ્‌ગાર સંભળાય છે. મૃત્યુ અંગેની કારમી ચીસ 'મો. કા.ની કારને અકસ્માત', 'અનિશ્ચિતતા'માં સંભળાય છે, તો 'નિશા અને મૃત્યુ' અને 'યમને નિમંત્રણ'માં મૃત્યુને જુદી જ રીતે—આશાભર નેત્રે—જોવાનો પ્રયત્ન છે. એટલે, બલવંતરાય બુદ્ધિવાદી (Rationalist) છે, અજ્ઞેયવાદી (Agnostic) હોય એવું પણ ક્યારેક દેખાય છે, પણ તે સાથે ૬૨ના વિવરણમાં એ કહે છે તેવા 'ઓપન માઇણ્ડ' છે—એમના મગજનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે. ધર્મ અને ધર્મઘેલછા વચ્ચે એ ફેર જુએ છે અને એ ફરક દઢાવવાની એકે તક જતી કરતા નથી, એક પ્રજા તરીકેના આપણા અંધ પ્રાચીનપૂજા અને વીરપૂજામાં મચેલા વેવલાઈ-ભર્યા માનસની એમને યોગ્યરીતે જ ભારે નફરત છે. એ કટ્ટર યથાર્થદર્શી (Realist) અને સદ્ વ્યવહારવાદી (Pragmatic) વલણવાળા પણ છે: અનુક્રમે 'એક જગજ્જૂની ચમત્કારકથા' અને 'જૂના સ્નેહીભાઈ શ્રી ... ને શુભોક્તિ' પાછળનો બોધ એ બે વલણોનાં સાક્ષી છે. પણ આ સ્વાસ્થ્ય-ભર્યાં બુદ્ધિવલણોનો અર્થ એ હરગીજ નથી કે એ નાસ્તિકતા-પ્રિય છે, અગર કેવળ શ્રદ્ધાવંચિત છે. એમની રચનાઓમાં

અવારનવાર પ્રગટ થતા શ્રદ્ધાના ઇશારાનો હમણાં જ ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે. જીવનના અનુભવોનું એક ક્ષેત્ર તો એવું છે જેમાં એક જાતના રહસ્યવાદી (mystic) વલણનો પણ એમને હાથે પુરસ્કાર થયો છે એમ કહી શકાય. એ ક્ષેત્ર તે કવિતાની એમની છ દસકા જેટલી ચાલેલી કવિતાસાધનાનું. છેક ૧૮૮૮માં, કાવ્યયાત્રાના આરંભના 'ભણકારા'માં એ માત્ર 'શીય' બાની સાંભળે છે. સ્વાનુભૂતના આ ક્ષેત્રમાં એ અન્ધર લોકની વાત કરે છે ('અધર પ્રાસાદ એ તો કાલ-પર, ... લોક-પર' સો. ૧૨), જો કે સમગ્ર જીવનવ્યવહારમાં કોઈ એવી વાત લાવે તેને એ ચરમ સ્વાર્થના ફેનિલ બુદ્દ્બુદો લેખે છે (સો. ૧૪૪). પણ કાવ્યલોક એમને 'મૃગજલી' લાગતો નથી, 'જીવતો' પદાર્થ લાગે છે. એ તત્ત્વને એ 'અનામી' કહે છે (સો. ૧૪૩). કાવ્યલોકની એ 'અણનામિ' અમરતાનું 'બે કવિવર'માં પણ એ સૂચન કરે છે. બીજું એમના અનુભવનું ક્ષેત્ર છે પ્રેમનું, જેમાં પણ રહસ્યવાદી વલણ ક્યારેક ઝબકી જાય છે. 'જૂનું પિયેરઘર'માં પ્રિયતમના બાલ્યના દર્શનનો અનુભવ સાક્ષાત્ કરાવવામાં આવ્યો છે. 'જાગરણ'માં જે 'બુદ્રો' છે, તે 'બ્રાહ્મમુહૂર્તનું સ્વપ્ન' (સો. ૪૭)માં 'વાસ્તવ' રૂપે અનુભવાયું છે. ટૂંકામાં 'મ્હારાં સોનેટ'માં બલવંતરાયનું બુદ્ધિપૂત જીવનદર્શન છે; ક્યારેક એ દર્શન અજ્ઞેયવાદી જણાય છે, પણ એકંદરે નાસ્તિક કે નિઃશ્રદ્ધ નથી. ધર્મવેડામાંથી નીપજતી વેવલાઈ, પ્રાચીન-પ્રિયતા, અવર-લોક, ગુહ્યતા(mystification)ભર્યાં

જીવનદર્શનો, વગેરે માટે એમને ભરપૂર નફરત છે, પણ એ 'ઓપન માઇન્ડ' છે– એમના મગજનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે, કવિતા અને પ્રીતિના અનુભવક્ષેત્રમાં એ ક્વચિત્ રહસ્યવાદી (mystic) વલણ પુરસ્કારતા પણ નજરે પડે છે, પણ આ રહસ્યવાદિતા બુદ્ધના આપ્ત અનુભવતંત્રનો છેદ ઉડાડીને નહિ પણ સ્વીકાર કરીને ('પ્રતિબિંબનો ત્રણ લોક તોયે લોક-પર,' સો. ૧૨), સ્વયં બુદ્ધિ પણ આ બુદ્ધિ-પર સૃષ્ટિના અનુભવકિરણને સ્વીકારવા લલચાય, રહસ્યવાદિતાની પણ શાન બઢે–ન કે ઘટે–એ રીતે પ્રગટતી જોઈ શકાય છે, અને મોટી વાત તો એ છે કે સૌન્દર્યાનુભવ (aesthetic) દૃષ્ટિએ એ વાસ્તવ બનીને આવે છે, જે કવિતા માટે તો એક પૂરી અનિવાર્ય શરત ગણાય.

'મ્હારાં સૉનેટ'ના રચનાકૌશલના અંશો કાવ્યરસિકોને વાચને વાચને વધુ ને વધુ પ્રતીત થશે. હૃદ્ગતને સુરેખપણે સાકાર કરવા કર્તા પ્રયત્નશીલ હોય છે; શબ્દવશ થઈ ને પંક્તિઓ કે પંક્તિખંડોને ઘૂસી જવા દીધા હોય એવું ક્યાંય જણાશે નહિ, બલકે શબ્દને વશ કરવાની એમની ઉદ્યુક્તતા તરી આવે છે. એમાં કોઈ વાર શબ્દ મચડાય–મરડાય–તરડાય પણ છે, પણ એકંદરે કર્તાની નિષ્ઠાની છાપ પડચા વગર રહેતી નથી. એક નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે બલવંતરાય ઉત્તરોત્તર આવૃત્તિએ આવૃત્તિએ એમનાં અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ અને કાવ્યભોગીઓમાં લોકપ્રિય બનેલાં કાવ્યોના પાઠ પણ બદલતા. નવી આવૃત્તિએ છાપેલી

સામગ્રી જ આપતા નહિ પણ નવેસર નકલ કરતા અને પોતે જડ રીતે નકલ કરી શકતા જ નહિ, એમની કલમ એકાદ નવી સૌન્દર્યરેખા ઉપસાવવાની તક ક્યાંક ઝડપી લીધા વગર રહેતી જ નહિ. ભણકાર–'૫૧ પછી એ જ વરસમાં 'મ્હારાં સૉનેટ'ની આ નવી આવૃત્તિ માટે જે થોડાંકની નકલ એમણે કરી છે તેના પાઠફેર જ કેવા નોંધપાત્ર છે એ જોઈ શકાશે. 'ભણકાર – પહેલી આવૃત્તિ'થી આ 'મ્હારાં સૉનેટ' સુધીમાં થયેલાં પાઠાંતરો રસિક કવિતાભ્યાસીઓ સૌન્દર્યપોષકતા કે અપકર્ષકતાની દૃષ્ટિએ ચીવટથી તપાસશે જ. (હા, બધો જ વખતે એ પોષક નથી, ક્યાંક ઘાતક પણ નીવડે છે: 'ગોરું ચૂસે અખૂટ રસથી' એ પ્રસિદ્ધ પંક્તિમાં 'સતત ચુચુવે' ફેરફારને કેવો કહેવો?) પ્રો. ઠાકોરની કવિતામાં શબ્દવિન્યાસ અંગે કેટલાંક ચિંત્ય તત્ત્વો છે, તે છતાં એનો એક વિશેષ ઊડીને આંખે વળગે એવો છે. 'મો. કા.ની કારને અકસ્માત્'માં જેવી કૃતિઓમાં ભાષાનું જે જોમ જોવા મળે છે તે જોતાં કહી શકાય કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અખા પછી કોઈએ જોરદાર ભાષા વાપરી હોય તો તે બ. ક. ઠા.એ. ક્યારેક 'દાખડા' જેવા લોકબોલીના શબ્દોના ઉપયોગથી શૈલીને એ ભારે બલિષ્ઠતા અર્પે છે. છેલ્લાં વરસોમાં, કદાચ સૉનેટ–ઘાટ માટેના પક્ષપાતને કારણે, 'વીણાહૃદય', 'વરવહુ અમે', 'મહાસર્ગ' જેવી કૃતિઓને ચૌદ પંક્તિ સુધી વિસ્તારી સૉનેટમાં ઢાળી છે. 'મહાસર્ગ'ની મને મોકલેલી નકલમાં

મથાળે 'ખંડહરિગીત' છંદ આપ્યો છે અને પંક્તિ પણ તેર છે. પણ પછીથી એમાં ફેરફાર કરી ચૌદ પંક્તિનું બનાવી આરંભમાં ઝુલણાંનીના અંશો વધુ સ્ફુટ કર્યા છે. પં. ૧, ૨ અને ૫ સિવાય હરિગીતનું દુર્દમ પ્રાબલ્ય છે. 'ખંડહરિગીત'માંથી 'ઝુલણાં'માં ઢાળવાના આ પ્રયત્ન પાછળ, માત્રામેળ છંદોમાં સોનેટ ન હોય એવો કર્તાનો આશય જોવો મુશ્કેલ નથી.

ચાર સોનેટ(૩૩, ૮૮, ૧૧૮, ૧૨૨)માં તેર જ પંક્તિ છે. 'ભણકાર –૫૧'નું મુદ્રણ આંખની ખરાબ હાલતમાં અને ઉતાવળમાં થયું છે એ એનું કારણ હોય. નવેસરથી નકલ કરવાની સુટેવનું એક કમનસીબ પરિણામ પણ એ હોય. સો. ૧૩૪ની 'મ્હારાં સોનેટ' માટેની નકલ-માં પાંચમી પંક્તિ પડી ગઈ છે. સો. ૮૮માં 'ભણકાર – આવૃત્તિ – ૨'ની પૂરી ચૌદમાંથી એક પંક્તિ કદાચ ઇરાદા-પૂર્વક રદ કરી લાગે છે, પણ નવી ઉમેરવાનું રહી ગયું છે.

સોનેટ–ઘાટના ઉદ્ભવકાળે એનો વિકાસ સોનેટમાલા દ્વારા થયો છે. બલવંતરાયે બે સોનેટમાલાઓ આરંભી લાગે છે. 'આઝાદી વધશે જ'નો 'પ્રસ્થાન'માં 'સોનેટમાલા' તરીકે આરંભ થયેલો, પણ પછી એકાદ સોનેટ સિવાય એમણે એ આખું રદ ગણ્યું. 'સુખદુઃખ' સોનેટમાલા પણ અધૂરી રહી. અધૂરી છતાં 'સુખદુઃખ' સોનેટમાલા બલવંતરાયના સમગ્ર ઊર્મિ-વિચાર-તંત્રના આલેખનો

અણુસારો આપવા માટે, એમના એક પ્રતિનિધિ કાવ્યગુચ્છ તરીકે, નોંધપાત્ર રહેશે.

આપણી ભાષામાં સૉનેટનો કાવ્યઘાટ ઘણોઘણો ખીલશે, એ ઘાટ બીજા નવનવા અવનવા કાવ્યઘાટ ખીલ્યે જતાં વચ્ચે વચ્ચે વિસારે પણ પડે, ક્યારેક જતાં કદાચ ભૂતકાળનો અવશેષ પણ બને, શબ્દવિન્યાસ અંગેની રુચિઓ પણ સમૂળી પલટાઈ જાય, ત્યારે પણ નરી કવિતાના રસાસ્વાદકોને બલવંતરાયની આ કૃતિઓમાંથી કેટલીકમાંની કવિતાસિદ્ધિ જરૂર આકર્ષ્યા વિના રહેશે નહિ.

'લોકભારતી', સણોસરા
૫–૧૦–૧૯૫૩

ઉમાશંકર જોષી

અનુક્રમ

સૂત્રવાક્યો ('મોટોઝ')

૧ યો વૈ ભૂમા તદમૃતં: અથ યદલ્પં તન્મર્ત્યં ॥

છાંદોગ્યઉપનિ૦

(વિરાટ જે, અમૃત તે: તે તો છે મર્ત્ય અલ્પ જે.)

અમૃત=અમર, સુધાસમાન અમરતાબક્ષ.

✻

૨ "જનતાકેરિ જબાન" બની જવાનાં સોણલાં?
અરરર હીન નિશાન! હાર્યો અક્કલ ક્યાં જવાન?

જનતા તો નાદાન બ્હેમભ્રમ લતછંદની
જકડે પડિ, હેરાન, જુનવાણૂ જ ભજે રટે.

ઉન્નતિનિષ્ઠ જવાન, જનતોદ્ધારક સોણલાં
સેવી જનતાકાન સાહી, તેમાં સીંચ તૂ

બિરાદરી, આઝાદી, તપસ્ત્યાગ મજુરીવખત,
સમુદ્ધરણસન્મંત્ર જનતાનો જડતાથકી।'

જૂનાં સાથી આપણી . . . ગુલમોહોર : ૨૩-૧૦-'૫

વિશાળ પુર આપણેય ગ્રહનું સેહ સમજના,
રહું રમત તેલને વળગી એ સેહ અહીં પડ્યાં:
અડ પવન ઝાંઝુડાં સોડમ ફરે અમની જ આ,
અનુભવ ગીત ને સમજ લૌકિકી સૌતણી
ફરો ખિલ દેશે જ ગો: ઉજ્જ્વલા મનોરથ બધાં
અલૌકિક ઘરમો અમ મોડ ભુમિ આવે કો વીઝતા
મળે પરમ સ્વાર્થના મલિન ફેનિલા બુદબુદા,
અમે અમાત રંગરંગી અજવાળપ ફેલાવતા.

પ્રતોપકાર છે તમામ જૂજવું મારે બજાવ,
વહો પર રૂદનપડ્યાં; ફેરજ બિન્દુ હૈ સેવના.
અનુભવ મોટ ને સમજ લૌકિકી સૌતણી
બળાવિ મિલની રજો ઉમ્ર દઈ ઝુમો, ઝાંઝુડાં!
અચળ વિ સુખદુઃખ હાલ સદ પીઠ રીઝા બનો!
– ધણી ગુલ દિને ગુલમોહર: અનમિકના પાદરૂં, ત્યાં પ્રભો.

[illegible]

મંગલાચરણ

[ભક્તનો સૉનેટને અંતિમ પ્રશ્ન]

પૃથ્વી

સખી, પરિધથી થતાં ઉર સખેદ સોલ્લાસ વા,
વિરાટ નિજ છાપ એમ અણુમાં સહજ છાપતાં,
દલો મગજનાં પરે તવ ફરે 'નુકુલીતાજગી,
સ્ફુરે હૃદય બુદ્ધિ ચેતન વધે જ આંદોલનો,
અને મનન ગુંજન ધ્વનિત ભાવનોદ્બોધનો
અકલ્પ્ય નવલાં સજીવ ટપકંત તવ પાત્રમાં.

સશક્ત અણુ જેમ જેમ પછિ સ્વૈર પ્રવૃત્તિથી
વિરાટ ભણિ આત્મની કરિ રહે જ આવિષ્કૃતિ,
ઝિલાય વળિ એહ સર્વ તુજ પાત્ર તાજણમાં
કુમાશ રસ ઝાંય રૂપ સુખવાસ એ તાહરાં
અલૌકિક સદાસુહંત અપનાવતી પાત્રથી.

અને અવ વળી 'નુભૂતિ નવલી થશે શી તુંથી ?
તયાર અણુ આ થયો છ છૂટવા 'ણુતામાત્રથી:
તુંયે છૂટિ જઈશ ?
કો અકળ ઠાઠમાં ર્‌હેશ વા સોબતી ? ૧૪

મુંબઈ, ૧-૧૦-'૫૧

'ભણકાર 'સંગ્રહનું અર્પણ—૧

વસંત-સ્રગ્ધરા

ના આ કુંવ્યૂં ઉરનિ એકલડી ગુહામાં,
ના એ થતૂં અણકંવ્યૂં; શકું ના વિસારી.
ને હૂં કદાપિ વિસરૂં, પણ સૂર એના
જ્હે જૈ બન્યા 'કિમપિ દ્રવ્ય' જ કૈં ઉરામાં.
રે દૈવદત્ત મયિ રક્ત 'સમાનધર્મી,'
છે દેશકાલ મુજ તે જ ત્હમારિ સૈયા.
તો હે સહોદર વડા, ભણકાર આ જે
સૈયાઉછંગ રમતાં ચડતાં પડંતાં,
સૈયાતણાં સુખદુખોચ્છ્વસિતો લહંતાં,
સૈયાસુખે જિગરની છલકો છવાતી
તે જોઈ પૂરિઅધુરી મનને ડુબંતાં.—
કે શાંતિશુદ્ધિમહિં પ્રાપ્ત પ્રસન્નબિંબ,—
ઝીલાઈ રંક મુકુરે વળિ કૈં વિડંબ,—
જેવા જેવા ઝિલાયા,
સ્વજન મુજ ખરા, અર્પું સસ્નેહ તેવા. ૧૪

ઈ. ૧૯૦૯

'ભણકાર 'સંગ્રહનું અર્પણ—૨

[હતું તે ને તે આ જરિ વસ્તવેશે અભિનવું.]

પૃથ્વી

નવીન કવનો નવીન ગુંથણી નવીને લયે
કરંત નવલે જગે નવવયસ્ક રૂપાશકો;
ઘણાય નવભાવનાભગત કિંતુ વ્યદાયકો
થતાં અમુક થાય મંદ નવતર વિકાસનાસક્તિએ;
ઘણાય નહિ સર્વ. કોઇ રહિ જાય ચિત્તે યુવા
નવા નવતરા પિઢી સહ ચ્હડી ભરેવા ક્રમ
રુંકાય નિજ શ્વાસ તોય નવ છાંડતો ઉદ્યમ
નવા નવતરા પિઢી સહ ખભે ખભા રાખવા.

થયો છું સમસામયી ક્રય પિઢી તણો, થાઉં છૂં
હવે વળિ ત્રિજીતણો. પિઢિ ત્રણે મહીં જે ભલા
મ્હને, કવન માહરાં સહ, નિજાંતરે દે જરા
જગા, "સ્વજન તે સહોદર વડા વળી તે ખરા"
તણે ચરણ આ ધરી પરમ લ્હાણસુખ માણું છૂં,
—ભલે સ્વજન ગાળ દે,
સ્વજનગાળ પણ હેતની જાણું છૂં. ૧૪

નવ્ય કવિતા

[ન ચ્હાશો વા ચ્હાશો, સકુતુક પુછે નવ્ય કવિતા ?]

શિખરિણી

મ્હને ચ્હાશો ? ના હું લલિત લલકારાવલિ તરલ;
નહીં ચ્હાશો ? હું તો હૃદય ઉતરૂં તે પછિ સરલ.

મ્હને ચ્હાશો ? ના હું પરિચિત પદાલંકૃત પટલ;
નહીં ચ્હાશો ? હું તો મરમ સમઝાયે ઘુતિ વિમલ.

મ્હને ચ્હાશો ? ના હું પ્રભુ ભજું ચમત્કાર ગજબે;
નહીં ચ્હાશો ? હું તો કુદરત રહું મોહિ અજબે.

મ્હને ચ્હાશો ? ના હું દ્રવું સુરવિલાસાદ્ભુત રસે;
નહીં ચ્હાશો ? હું તો પિગળું જગના અંધ હવસે.

મ્હને ચ્હાશો ? ના હું જડબલજયાલેખન કરૂં;
નહીં ચ્હાશો ? હું તો મૃદુલ રતિરંગે દગ હરૂં.

મ્હને ચ્હાશો ? ના હું ગત સમય જાજવલ્યથિ હસૂં;
નહીં ચ્હાશો ? હું તો ઉડિ ઉડિ જ ભાવિ પ્રતિ ધસૂં.

મહાકાવ્યો જૂના કવિયન અને વંદું સહુને;
નવે કાળે તોયે કવન નવલાં સર્જિં દઉંને ? ૧૪

ભણકારા

મંદાક્રાન્તા

આઘે ઊભાં તટઘુમસ જેમાં દ્રુમો નીંદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં શાંત રેવા સુહાવે;
ઊંચાંનીચાં સ્તનધડક શાં હાલતાં સુપ્ત વારિ,
તેમાં મેળે તલ સમ પડે ઊપડે નાવ મ્હારી.
માથે જાણે નિજ નરિ જુવે કાંતિ તો દૃષ્ટિ સૂતી
ચોંકી જાગે, કુસુમવસ્રને તેથિ જ્યોત્સ્ના લપાતી;
ને બીડેલાં કમલમહિં બંધાઇ સૌંદર્યઘેલો
ડોલે લૂટે અલિ મૃદુ પદે, વાય આ વાયુ તેવો.

ત્યાં સૂતેલો લવું નવલ અર્ધો અનાયાસ છંદ,
કે ડોલંતી ગતિ પર સજૂં બીનના તાર સંદ,
તેમાં આ શી – રજનિ ઉરથી, નર્મદા વ્હેનમાંથી,
સ્વર્ગંગાની રજત રજ, કે વાદળી ફેનમાંથી,
—પુષ્પે પાને વિમલ હિમમોતી સરે, તેમ છાની
બાની ભીની નિતરિ નિગળે અંતરે શીય, સેહ્ની ! ૧૪

ઈ. ૧૮૮૮

વીણાહૃદય

શિખરિણી અને શિખ૦ જાતિ

મહા રાને વીણાહૃદય બિનઆધાર લટકે
અને અસ્થી પીછાં પરણ રજ, સૌ આવિ અડકે;
તપે દીસે રાતે ભરચક બને ઓસ ટપકે,
સદા સૌને મીઠા પ્રતિસુર કહો શૂં વહિ શકે ?

વળી ઝંઝા વીંઝી નભપટ ચિરે આડું ઊભૂં ચિરાડે,
અને શૈલેશોને ફુલ લઘુક શા ફૂંકિ ફુલવી ફગાવે;
પ્રચંડ ધ્વંસે ને તુમુલ ઘમસાણે 'ટ્ટહાસ્યો ગજાવે,
ક્ષયો નાશો માંહીં પણ પદપદે સર્ગ વાસંતિ વાવે;
ઝરા તાજા મીઠા તરલ રસળંતા ઉભરતા
વહાવંતી જ્યાં ત્યાં, સહુ અજબ આશાજનકતા !

તિહાંયે તૂં વીણા અપુરવ ન શૂં ગુંજિ ઉઠશે ?
નહીં મીઠા તાજા સુરપ્રતિસુરોલ્લાસ લવશે ?
ત્રુટ્યા ભેંસાસૂરે ગડગડત ઘો ના દ્વિગુણશે ?
—બધા ત્હારા ધર્મોઃ નિજ પર રખે કો તું ગણશે ! ૧૧

કવિની સ્નેહતૃષ્ણા

હરિણી

મદન વપુને ન્યાળી જોતાં કસૂર નહીં જડે,
ગગનતળિયે ચરનારાંના શિરોમણિમાં ઠરે;
પણ નયનને વિશ્વાસે જ્યાં ગણી નિજ જાતનાં
ઉછળિ તલસૂં બંધૂભાવે, છળૂં નિકટે જતાં !
પ્રણયઉભરે પ્રેરાતો હૂં ઢૂંઢૂં ઝિલનારને
પ્રણયતરસે ઘેલો જાચૂં પિલાવનહારને:
બહુ તરવરે મનુજાકારો જુવો દૃગ જાય જ્યાં,
પણ ઉર બથે ભીડે એવૂં કહો મળવૂં કિહાં ?

તરસઉભરે મૂકી માઝા ધસ્યૂં ઉર કોટિધા,
સ્વકિય.રસથી રંગી લીધાં અનેક અનેકધા :
પ્રિતમ નિરખે ઉન્માદે જે છબી ગત વ્હાલિની
સજિવ જ ગણી,–કલ્પો ભાવી દશા હતભાગિની !
અનુભવ થયા વારે વારે, હયૂં ન કરે કહ્યું,
અરર કવિ બિચારા, ત્હારે ઝુર્યાં કરવૂં ઠર્યૂં !   ૧૪

કવિનું એકાંત

પૃથ્વી

“રહે પડિ શું એકલો ? ચલ નિ વાડિની મૉજમાં,
જમી રમત ગાન ધૂમ પત્તાંતણી મચવશૂં :
ઉઠ્ એ ! નવ શું આવ તૂં ? અરર કોણ તૂં જેહવો,
બળેલ ! દિલલિજ્જતો તુજ સરીખ માટે કશી !”

ગયા ! વિષયકીટ એ અસલ લિજ્જતો શૂં લહે ?
ભરે પવન મસ્તકે : નહિ સ્વયંભુ ઊજમ મળે.
ભલે રમત એમની : મુજ કને મહાખેલ શા !
અને ટિણુટિણીતણું ભળતું શુષ્ક કો કંઠમાં
સુણી વહન, ગાન એ ગણિ, દિલે ભલે રાચતા,
–ક્ષમા, સહૃદય દેવિ, ધૃષ્ટ નવ તે નર્યા અજ્ઞ જે.

પધાર અહિં, છે જ આ હૃદય ત્હારું સિંહાસન,
મિલાવ ગુણ, પૂર સૂર, પ્રવહાવ તે ભારતી !
–સુણે ઝિલિ રહે પ્રસાદ તુજ પ્યાસિ સૌ મોરલા,
અને વિધુસુધા થકી, ખિલિ રહે બધીયે કલા ! ૧૪

ઈ. ૧૮૯૯–૧૯૦૦

કલારાજ્ઞી કવિતા

પૃથ્વી

વિનશ્વર બધું: અનશ્વર કલા સદા એકલી.
પડે ગગડિ, વિસ્મરાય અહ ! રાજ્ય રાજાકુલો,—
રહે અમર કોઇ કોઇ પ્રતિમા ઘડી ધાતુએ આરસે:
મલીન મિત શબ્દ કોઈ રહિ જાય સિક્કો જુનો,
ચડે જમિન ખોદનાર મઉ દૂહાડિયાને કરે
પડે કદિક સ્રોતપૂરગતિઠેલિયો કાંઠડે :
–પ્રમાણ બસ એટલૂં જ સુખ કાલ દર્શાવતૂં
અનેક રણજીત ઊર્ધ્વધ્વજ કોઈ સમ્રાટનૂં.

વિનશ્વર બધા ય દેવ; ન સનાતના દેવતા;
ક્રિયા વ્રત વિધિ પ્રથા ઉખડિ જાય પંથે નવે:
અનશ્વર અમર્ત્ય કાલવહને તરે, ના ડુબે,
ભલે અણુ, ભલે વિરાટતનુ સેંકડો પંક્તિની,
–શિરોમણિ તમામ માનવરચ્યા કૃતીમંડલે,
લસે અસલનૂર હૂર કવિતા કલાસ્વામિની. ૧૪

અમરતાબક્ષ કવિતા

ગુલબંકી

નમોઽસ્તુ પદ્યદેવિ, સાચિ પ્રાણદા !
અનંત કાલસ્રોત સારું ભૂરું તુર્ત
જાય તાણિ, દે ડુબાડિ ભૂતગર્ત્ત :
રાવરાણ ઝબકિયા ખદ્યોત શા,
નિશાતમે વિલાય ચાંદની જશા :
શ્રેયબોધ શા દિધા કયા ગુરુ,
સુધાઝરંત વાણ શી વદ્યા પ્રભુ,
પદ્યદેવિ, જે યદૃચ્છ નોંધ તૂં
સદાસુહંત વાણિબદ્ધ, અસ્મદીય તેટલૂં.

મ્હાણ કોક, સિક્ક કોક, ટીંબ કોક,
મૂક તેજશૂન્ય ભૂતશેષ એ,
દિસે ટકેલ તોય નિષ્પરાણ તે :
કાલસ્રોત સર્વ કૈં ડુબાડતો,
ત્વદીય લયપદી જ, દેવિ, તારતો. ૧૪

કવિતાની અમરતા

પૃથ્વી

વધે તિમિર, શૈલશૃંગ બુરખા ધરે મસ્તકે,
સરે દ્યુતિ જલોતણી, તરુ છવાય સૌ કાંઠડે;
હુલાસિ મધુરા જ જાય શમિ સર્વ કલ્લોલ તે,
નિકુંજ વનરાઇ શી સુખર, રે બને મૂક તે;
ગઈ દ્યુતિ ઉડ્યા ખગો, ગતિ વિલાસ લીલા અહા
સુલાયમ બુલંદ તે સરસ ગીત જે એકદા
સુરૂપ પ્રતિ એક, મોહક વિશેષ એકેકથી,
અહો ગત શું તે થયાં, શું ફરિને સુણાવાં નથી ?

નિશા પછિ ફરી ઉગે દિવસ, ગ્રીષ્મ વાંસે વૃષા;
અને ભુલિ અહં જુવે મનુસમાજકેરી દશા
જુવે છ દગ તે જગે યુગ રસાળુ સૂક્તતણી
ક્રમે ભરતિઓટ ઓટભરતી તણી ઝૅલડી.
ન મૂક કવિતા થતાં કવન મૂક આ પેઢિમાં
અહં વિસરિને જુવોઃ—કવિ યુગે યુગે નૌતમા. ૧૪

ઈ. સ, ૧૯૨૩

મહાસર્ગ

ગુલબંકી

સ્વપ્ન તો ય ના ખ્વાબ કેવલ
સત્ય તો ય ના કઠોર ભૂતલ;
ઐતિહાસિક આજની ને ભોંય ઊપર
પણ અ-ધર પ્રાસાદ એ તો કાલ-પર;
મ્હાલતો ધરા ’થ દીપતો ઉડંત અંબર.
મન હરે વૈવિધ્યભર ઉપવને પરિસર;
વિતત તોય સુખે જ નેત્ર નિહાળતાં.

નરનાર વિરલ વિરાજતાં, કૃતિઓથિ પોત પ્રકાશતાં,
નિજ કોડ માટ મૃગેન્દ્રથી મૃગકો સમાન મથંન અંદર !

પ્રતિબિંબતો ત્રણ લોક, તોયે લોક-પર !
ઉત્તુંગ શિખરો વ્યોમભેદિ ધુસંત ઊપર !
જો નયનભર જો રસિકવર ! જો કલાધર !
સ્પષ્ટ વર્ણાકાર એહ જિવંત, જાય ગળી અગર
દરિયાગગનને નીલશુભ્ર જ્વલંત પાદર ! ૧૪

સાચો કવિ

વસંતતિલક

આત્મીય ભાનતણિ વૃદ્ધિવિશુદ્ધિ થાતાં
સૂકું લિસૂં કવિપણું વિલસે કદાચિત્;
સાચો પરંતુ કવિ તે કરુણાર્દ્ર શાંત
જે લાગણી અગણુ બંધુ તણી લહે છે,
તેને ચગાવિ ગગને રમતી મુકે છે,
ને એ અભોમ દ્યુતિથી હૃદયો રસે છે.

શાસ્ત્રીય જ્ઞાનતણિ વૃદ્ધિવિશુદ્ધિ થાતાં
લીલાં સુકાં સરજનો વિલસે કદાચિત્;
સર્જે પરંતુ કવિ તે વર કાવ્યસર્ગ
જે સારવી અગણુ બંધુતણા વિચારો
તેના સજીવ નરનારનિ મૂર્ત્તિવાળાં
વૃત્તાંત સંકલિ શકે રસઝર છબીલાં.

આત્મીય ભાન નવ, શાસ્ત્ર બુઝે ન જેને
કવનો ન રે લવન કેવળ કંઠ તેને. ૧૪

અનંત પ્યાસ

પૃથ્વી

મ્હને ચુમવું, વ્યોમ, ત્હારું અતિ દૂર ઊર્ધ્વોચ્ચ ગો
દિસંત ન દિસંત ઊર, વદ, ચૂમવા દેશ ને ?
વદંત ન વદંત ઓહ. વધતા પ્રકાશે 'નિલે
થતો ગરમ તેમ શીતલ ઉડૂં છ પ્યાસી દિલે.

અને અનુભવૂં છ સંશય, ઉડાતું આ કે નહીં ?
સમીપ લવલેશ વ્યોમઉર તો જણાતૂં નહીં,
ઉડૂં છ ત્યમ દૂર દૂર શું નભે ઉડંતૂં સહી ?

યદા ઉડવું છાંડિ હૂં ઉતરિ જાઉં પાછો મહી,
સરંત 'ભિસરંત એ મુજ પુઠે શું આવે અહી ?
ઉડૂં ઉતરું વેળ વેળ, વળગ્યો મ્હને નાદ એ;
તપૂં ઠિજું ઠિજૂં તપૂં, વધત તેમ ઉન્માદ એ :
ન દૂર ન સમીપ એ : એ નહિ જ દૃષ્ટ અદૃષ્ટ એ !

મ્હને ચુમવું, વ્યોમ, ત્હારું અતિ ઉચ્ચ અતિ દૂર એ
જ્વલંત ન જ્વલંત ઊર, વદ, ચૂમવા દેશ એ ? ૧૪

ઈ. ૧૯૪૬

સૉનેટ પ્રશસ્તિ

મુક્ત પૃથ્વી

કલા ફુલડું નાજુકે બદન માર્દવે મસૃણું,
સુવાસ તણિ માધુરી, દલ દલે કુમાશે સિંચી
મુદા, ચિત હરે ભરે મગજ સૂક્ષ્મ રિદ્ધી ખચી:
ભલે ન ભડ કાય, સુંદર તું તો અણૂયે અણુ.

અને વિવિધતા અનંત તુજ: ના ભૂમી ના હવા,
વિકાર ઋતુ આબનો નવ, પ્રભા ન છાયા ન વા,
'નુકૂલ નવ જેહને તુરત તૂં બની જાય ના,
ખુબી સુરખ જેહ ના તુરત ખિંખિ અપનાવ તૂં:
છટા ગુણ સુડોળ ઝાંય, ફુલસૃષ્ટિએ ના મણા,
તમામ ઝડપી સ્વયં સહજ રાજ તૂં, મ્હાલ તૂં!

અને કવિઉગાડ્યું તૂં કુસુમ, શબ્દ લય સાધને,
કલાસલિલસિંચને, મનનને અભૌમેન્ધને,
ધરે જ ગુણ એક, જે ન કદિ ભોમ ચીજે વસે,
—વિલાતું ખિલતાં જ એઃ અમર તૂં! સદાયે લસે! ૧૪

ઈ. ૧૯૪૮

સર્જક કવિ અને લોકપ્રિયતા

ગુલબંકી

જુવો ઉઘાડું છે કમાડ, જાવ જ્યાં રુચે;
સ્વલ્પ બિંદુયે દયાનું ના ખપે હુંને.
ખિલો ત્હમે ઉછાળતાં અજબ છટા ઉંચે,
સુંદરી, વહો વરેલ પંથ ન્હાવ તે ક્રમે,
રહો સ્વતંત્ર, એ જ પ્રેમતૃપ્તિ દ્યો હુંને ત્હમે.

સાંભળ્યું હશે ઘણૂં ય જે બખીલ ને
અસૂયકો ગુંથી રહ્યા વિરુદ્ધ દાસની;
શ્યામ બીજ એ ઉદાર કાળજે સરી
કરે કઠોર સૌમ્યને, સખેદ વા સલીલને,
પ્રેમને અસહ્ય તેઃ પ્રિયે, ન પ્રેમ ઝૂંસરી;
સ્વતંત્ર આવિયાં, સ્વતંત્ર ત્યાગવા અસીલને,
જુવો ઉઘાડું છે જિ દ્વાર, જાવ જો જવૂં જ નીસરી.

શબ્દ ના; ન કંપ લેશ, ચક્ષુ ઝાંય શી કળાય
દીર્ઘ પક્ષ્મ રક્ષિતા ? પરંતુ સુંદરી પધારિ બેસી જાય ! ૧૪

પ્રતિધ્વનિ

મુક્ત પૃથ્વી

સુણાય રવશોર ચોતરફ રોજ નાના જગે
ઘુંઘાટ ગગડાટ, મર્મર મિઠા ઘનો વાયુના
ભયાનક વ મંજુ સૂર નદ સિંધુ ખીણે નગે,
જલ સ્થલ નભે અસંખ્ય રવ જીવ ને જંતુના
મહીં કરુણ ને જિતે ધ્વનિ કદાપિ આનંદના.
પરંતુ સમુદાયમાં ઉભરતાં જનો જ્યાં ઠગે,
તિહાં ચડસવ્યાકુલા જડ વિલાસમોહો ચગે.
બસૂર અહ કારમા ભિષણ ઘોષ શ્હેરો તણા
મદાંધ ગહિલા અરે દનુજિ રોષ ખારે ધગે.

તિહાં વિરલ જીવ સૂરદરિયા થકી માધુરી
વરી, રતિરસાર્દ્ર અર્થ સહ પૂરતા વાંસળી
સુણે, મધુરતા પિતાં મધુરતા જ પાતાં અને,
સુધન્ય ઘડિએ અહો મધુર ગુંજનો સ્વીય એ
ઝિલાઈ પ્રતિગુંજતાં પ્રિયતરાં અવરે વાદને. ૧૦

પ્રિયા કવિતાને સર્જક કવિના અંતિમ બોલ

મુક્ત પૃથ્વી

કિશોર વયથી, પ્રિયે, હૃદય મુગ્ધતાએ હર્યૂં,
તુંને રિઝવતાં હું તૂંથિ અધિકો થયો રીઝતો;
વિકાસ તુજથી હુંયે સહજ થૈ ગયો વિકસતો;
ન તેંય મુજ કોઇ લક્ષણ સલીલ જે ના ધર્યૂં.
રહ્યાં કર કરે ગ્રહી, પદ પદે ચડ્યાં ડોલતાં.
વિષાદ; ઘન ઘામ; ઠંડક સુખાનિલોની વળી
સહ્યાં ઉભય કંઠ કંઠ યુગલે ભુજા સાંકળી:
દ્વયત્વ સર્યું વીસરાયું, દૃઢ જામિ ગૈ એકતા.
પ્રિયે, ન કળું ક્યાંથિ તૂં મુજ પડી ગઈ લોચને,
કળૂં નવ વળી શિ રીત અધિકાધિકી જીવને
ભરૈ ભળિ ગળી બની તું મુજ જીવનૂં જીવન:
જઈશ ઉડિ તૂં હવે ? ન મુજ જોર ત્હારી કને,
અતૃપ્તિ પણ તેં ન લેશ ઊણપે ન રાખી અને: ૧૪
કહૂં છ બસ તૂં જતાં વણસશે જ આ કેતન.

બે કવિવર

મુક્ત પૃથ્વી

કર્યાં કવન કેટલાં નવ ગણો, કર્યાં તે જુવો.
અને અવરનાં સમીપ ધરિ દ્યો, ભલે શ્રેષ્ઠનાં:
કલા? ભભક? સાર્થતા? રસ? કુમાશ? ઔચિત્ય? ને
અવર્ણ્ય અણનામિ તે અમરતા પરા, સિંચઈ જે
સુદીન પરજીવિ દુઃખિ અણુ કેરિ યે વાણિમાં :-
નહીં ચડતિ એથિ કોઈ કૃતિ શ્રેષ્ઠ કવિમાંય તે
શકે જણવિ કોઇ, લાખ કરતાં ય તે દાખડા.

કરી રહું કલાપિ કાન્ત તણું આટલૂં ગૌરવ,
ન છૂં અગર કે અજાણ ઉભયે હતાં જંતુડાં,
અસંખ્ય મનુજો સમાં, અવર સર્વ વ્હેવારની
અનંત લઘુ મોટ વાત વિગતો વિશે : જેહથી
ભર્યાં સભર આપણાં જિવન જંતુડાંનાં સદા.
ત્હમે કવિ સ્તવી રહો અવર—નર્મદો, ન્હાનલ,
નૃસિંહ, દલપત્ત, બાલ: સ્તવું વંદું હૂં આ જ બે. ૧૪

કાલિદાસ

મુક્ત પૃથ્વી

મહાકવિ તું કાલિદાસ : તુજ મુક્તકોની પ્રભા
છટા મધુર ને સહાસરલ વાસ્તવે વર્ણવે
ફૂલો, કિસલયો, લતાતરુવરો, નદી પર્વતો,
સુધાધવલ મ્હોલ જ્યાં જળહળંત રત્નદ્યુતિ,
વનો નિબિડ અસ્ખુસૂલ, નગરો જનાકીર્ણ, ને
સુરો, ઋષિકુલો, સુધર્મછડિદાર રાજર્ષિઓ !
મહાકવિ તું કાલિદાસ, તુજ કલ્પના–અપ્સરા
અગોચર કરે છતા કંઈક ભાવ શ્રદ્ધારસ્યા;
વળી સ્થલ કથા પ્રસંગ વિગતો વિભિન્ને ય તૂં
અનંગ શિવ–પૂતનું અજબ સંકટો જીતતૂં
તવાઇ તપથી થતૂં અમર સત્વ, નરનારનૂં
સુકાવ્ય કવતો સનેહરસસિદ્ધ અદ્વૈતનૂં !
નથી ફિકર લેશ ભાવિ તણિ માનવીજાતિના
રચે યુગલ ઐક્ય જ્યાં લગ અનંગ અદ્વૈતનાં. ૧૪

'પિંગળશિક્ષણ'નું મંગલાચરણ

મિશ્રજાતિ

માધુર્ય સૌન્દર્ય સહે અનંત
અતર્ક્ય લીલામય ભવ્ય લાઘવો
હે દેવિ, રાચો પ્રકટી પદે પદે,
કંઠે, કટાક્ષે, મુખના મરોડે,
ભ્રસ્પંદ, ઓષ્ઠોનિ અદા, કટીની
છટા ત્રિભંગી થકિ, પ્રૌઢકોમલે !

વર્ણી વર્ણંતૂં, ગણમાત્રા ગુંથંતૂં,
આ શાસ્ત્ર વાંછું અથવા સુરેખ.
આ અંજલિ ભીખત આર્ત્ત કંઠે
ત્યાં અર્પું, વિઘ્નો તરિ, દોષ ખામિ સૌ
થકી બચી, ઇચ્છિ ફલાપ્તિ સદ્ય,
માયા ત્હારીએ, થયો વૃદ્ધ તોયે,
ત્હને વલ્લભે, નિત્ય ઉષાનિ ઝાંયે
સોલ્લાસ આ લેખણ જ્યાં ધરૂં કરે. ૧૪

આઝાદી દિનઃ સૌ રૂડું જેનો અંત રૂડો

શાર્દૂલ૦

સામ્રાજ્યો ઝઘડ્યાં, તિહાં બલતુલાક્રાંતી થઈ એહવી
ન્હાનેરાં કંઇ ઊથલી ભુંઇ પડ્યાં, ને મોટ જામેલ બે,
ધીંગાં બે સુસમૃદ્ધ મિત્ર કુમકે જો કે રળ્યાં લ્હાવ છે
જેજેકારતણા, થયાં છ અરિના ઘાભીંસઝેરો થકી
એવાં જર્જર માંડ છે શ્વસિ રહ્યાં નિઃશ્વસિ રહ્યાં હાંફતાં,
ને આયુષ્ય ટકાવવા દઇ દઈ દા' ટૂંકડા અલ્પધી
આપોપૂં નભચ્યે જતાં, અધમુવાં શાં રાતદી કાંપતાં!
આ સંજોગ અપૂર્વમાં જુનિ ધરાએ 'નેક ચંપાયલી
ક્રોટંક્રોટિ પ્રજા કરે સર ઉંચાં, દાસત્વ ઊસેટતી,
લંકા, મીસર, મૂર, હિંદ, હબશી, બર્મા સિયાં કોરિયા,
આઝાદી રળિયાં, રળે, રળિ જશે, આ ક્રાંતિ ન્હોફાટમાં,
હર્ષે એમ ચગે કિશોર, મચતા લલ્કારનૃત્યે યુવા,
પ્રૌઢા ચિંતવતા ગભીર બની જૈ ચેપી ય એ રંગમાં,
—આઝાદી બલહીનની જ સમણાં-ઓહ !
કારમા અંતમાં! ૧૪

ઓગસ્ટ ૧૫, ઈ. સ. ૧૯૪૭

ગાંધીજીની પાકિસ્તાને ચઢાઈ

પૃથ્વી જાતિ

નવી ફરજ એક થકિ એક ઉગ્ર તું તો દિનોદિન વરે,
અશક્તિ વયની, વિરોધ ઇસમી ન સંધીય લેખે ધરે;
અસંખ્ય તુજ ચેલ ચેલિ થઇ દિંગ
થંભી જતાં જ્યાંતિહાં,
વિપક્ષિ પણ નેકદિલ વદત,
" રે ! ન લ્યો આવડાં જોખમ ! ".
અને જગત સર્વશઃ પલકહીન ન્યાળી રહે આ ગમ
ફરે શું તનયષ્ટિ ગામ પર ગામની ધૂળ આ ખૂંદતાં,
—વિરોધિ જનતાબ્ધિ મોજ પર મોજ
શી શાંતિથી સેલતો,
મનસ્વિ ! બસ બંધુતાકવચધારિ,
વૈરી તણાયે દિલોજાં ખરો.
અપૂર્વ અતિ ધાડસી ટહલ આ હરાવે કવીવાણિને;
અકલ્પ્ય, દગ તોય આમ હરતા અનામી જ સ્ફુલ્લિંગને !
કહે કવિ શુ 'વીર', શૂં 'શહીદ',
શૂં 'મહાત્મા', 'પિતા' શૂં, 'વડેરો'જ શૂં ?
વૃથા જગતવાણિ માત્રનિ તમામ 'લંકારરિદ્ધી ન શૂં ?
ચહે ફકત બંધુતા; ન વચને; ભિખે સક્રિયા બંધુતાઃ
લહે અભય શાંતિ સર્વ સુખ શીલ, જ્યાં બંધુતા. ૧૪

ગાંધીજીની શાહીદી

[પંડિતજીની નભોવાણી : ૩૦–૧–૧૯૪૮]

પૃથ્વી

૧

સુહૃદ્–સહપ્રવાસિઓ, બુઝઇ જ્યોત. યાત્રા પથે
પડ્યાં તિમિર ગાઢ, ના કળિ શકાતિ એકે દિશા.
ન જાણું શું કહૂં, કહૂં કયમ,–સિધાવિયા બાપુ, હા!
ગયા પ્રિતમ સંઘવી, પિતર ભારતી સંઘના,
ગયા થઇ ગયા વિલીન તલહીન શૂન્યોદધિ!
—ન જાણું મુજ વેણ વા વિતથ, તો સમારું કયમ!

ખરે જ દગ આપણી નહિ જુવે રહી'તી યથા
નિહાળિ વરસોથિ તે મૃદુ શિવંકરા આકૃતિ,
પદાંબુજ જ જેહને ઉરવ્યથા બધી ઠાલવી,
હથેળિપરસે અમીમય, ભલી સલાહે ઠરી,
નિરાંતદિલ આપણે વળિ ભવે હતા જુતતાઝુઝતા.
અહો શિર પડી મહાવિપદ આજ બાપૂ જતાં,
નહીં ફક્ત આ શિરે, અગણ હિંદિના શિર પરે!
ન રે કશું વદાય જેથિ હળવી બને એ રતી! ૧૪

૨

બુઝાઇ ગઇ જ્યોત એમ ઉચર્યો હું, તે તો વૃથા.
અમર્ત્ય અપરાવલંબિ અલઘુપ્રસર જ્યોત એ
ઘણાં વરસથી ઉગી અવનિએ હતી આપણી,
ઘણાં વરસ એ હજી જગભરે રહેશે ઝગી,
અસંખ્ય દિલને રુડા વિતરતી દિલાસા સદા,
અસંખ્ય દલિતો, અનેક ગણ દાસ્ય પંજર પુર્યા,
સમુન્નયન પંથ સૌમ્ય ઉદ્બોધતી સર્વને.
અછૂત ખટકોટિ ત્યાં કર સહાઇને ઉદ્ધર્યા,
ગુલામિયત ત્યાં કરી ભસમ સાત્ત્વિકે પાવકે!

ગુલામિ અહિંની થઈ ભસમ તેહ યજ્ઞે ભળી
કણી જડ, ટળી ન તેહ, ભડકા ઉઠ્યા તેહના,
અને અગણ બ્હેનબંધુ એ અનલકોપ ભખ્યે જતો
નિહાળિ કુદિયા જ એ ભડભડાટ માંહે સ્વયં!
કયો તરુણ જોબને જઇફ આહવાથી ચડે! ૨૮.

૩

શમાવિ દિધ દાહ ! તોય પણ ઘોર ક્રૂર એ આસુરી
વિનાશક શિખા તણા ખુદ બની ગયા ભોગ એ !
અહો શરમ ! હિંદના મુકુટમૌલિનૂંયે નહીં
થયૂં જતન ! રે થયૂં જતન ના અસંખ્યાતનૂં
પડયા બલિ જુવાન વૃદ્ધ શિશુ આતશે ઘોર એ !
રહી છ હજિ એ, વળી ઝઝુમતી બિજી યે વિપદ.
કરીશું સહુનો ય હિંમતભરે સુદઢ સામનો,
ચળીશું નવ બાપુના સદય સૌમ્ય નયબોધથી.
નથી જ બલહીનનો અથ ચ બાયલાનો નથી
પવિત્ર પથ બાપુનો, નથિ ય ક્ષુદ્ર હૈયા તણો.

ન ક્ષુદ્ર સહ ક્ષુદ્રતા ઉચિત ચિત્ત સમુદારને,
ન સાધન મલીન લેશ ખપતૂં કદી બાપુને.
નથી ચળવું આપણે ય પ્રિય બાપુની સીખથી,
લિયો શપથ પંચભૂત વિભુતી સમક્ષ આ બાપુની ! ૪૨

શ્રી જવાહરલાલ નહેરુને અમેરિકાની અંજલિ

પૃથ્વી

મહાન સપરાણ સૌમ્ય સાત્વિક વિનમ્ર, સલ્લાગણી-
ભર્યા જગદવ્યાપિ દીન જનના સમુદ્ધારની !
પ્રસન્ન વચનાવલી શિતલ કૌમુદીન્હેન શી
વડે અમ રમામદીલ વતને સુધાઝર્યં રે
અપથ્રહ ધ્રુવા ત્હમે પદ ધર્યા જવાહર ભલે !
નિખાલસ જબાન પાક જિગરે પ્રસૂનાવલિ
ફિરો વિકિરિ રહો તિહાં વળિ સ્વયં સુવાસાર્દ્ર શાં
રહે છ પ્રસરી અનેક સ્મરણો ત્હમારા ગુરુ
જગન્નમન પાત્ર તે દલિતબંધુ સેવાવ્રતિ
તપોધન મહાત્મ પુણ્યનિધિ હિંદ બાપુ મોહન તણાં
થતાં સજિવ ઓપતે તમ અનૂપ ભક્તી રસે !
જવાહર, ત્હમે જ ભારત ભુમીનિ આશા વડી,
'યુનો' જગત શાંતિ સંઘ ભવને મહાસ્તંભ છો:
જવાહર, ત્હમે જ વિશ્વ વિખવાદના અંતક ! ૧૪

શ્રી જવાહરલાલ નહેરુને દુનિયાની અંજલિ

પૃથ્વી

જવાહર, હતૂં જવાહર કુટુંબ નેહુ તણું,
થયૂં લઘુ વયે જવાહર અશક્ત કોન્ગ્રેસનું,
તપસ્વિ કુંકિ પ્રાણ ને કરિ ટટાર કોન્ગ્રેસને,
અહિંસક રણે જવાહર દિપ્યું જ 'બાપૂ' તણું,
જતાં સ્વરગ ગાંધિજી બન્યું જવાહર'ઝાદિનું !
જવાહર, જવાહરે વતન, હિંદનો આલમી,
સ્ફટીક સમ નૂર ત્હારું વિમલાંશુ સોળે દિશા
લસે ઝળક સૌમ્યથી ચકિત દેશ આઝાદ સૌ,
વખાણત, સહર્ષ અર્ઘ્યં અમુલા રહે અર્પતા,
શિરોમણિ દિવાન મોટલઘુ રાષ્ટ્ર આઝાદના
સમોવડ ત્હને સ્વિકારિ બહુમાન દે ખાટતા.
અને સ્મરિ સ્મરિ જ તૂં ગુરુતપોનિધી 'બાપુ'ને
ચડે નયન પૂર સંયમત તેહ ધૈર્યે વડે,
જગત્પ્રણિત અર્ઘ્યં એ ઉપહરે તું 'બાપૂ' પદે. ૧૪

શ્રી જવાહરલાલ નહેરુની કફોડી સ્થિતિ

પૃથ્વી

જવાહર જવાન વીર, સાહસિક તૂં, તું ક્ષત્રોત્તમ,
પરંતુ ગુણ તે જ ભેદિ તુજ ઓર આ મોરચે !
મલેચ્છ અરિ ધાવિ હિંદિપચને જ પુષ્ટોત્તમ,
વિદેશિ ભુલવ્યો નયે છલબલિષ્ઠ સત્તાધરે
વદે, "નવ હું હિંદિ—હું બડયશસ્વિ ઇસ્લામના
સર્જૂં યુગ ફરી અહીં, વતનભોમ મુજ આ વરે;
નિશાન મુજ 'પાક' એ, જીવન થૂ અવર માહરે !
જિવૂં સહિ વતેજ એ, જિતું ન—તો ભલે કુલ ફના !"
મળ્યું ય ન મળ્યૂં મુરાદ હતિ તેટલૂં જયાહરે,
અતીસ ઉકળી દિલે અસલ બર્બરત્વે ઠરે;
હિયે વચન પાળવા પણ જરા ઇરાદો ન તે,
નિરંકુશ દુરાત્મ ખૂન લુંટ માંહ્ય ઉન્મત્ત જે
રહી અલગ તેમને સદર છૂટ આપી દિયે :

અહિંસકવતી જવાહર,
ફસ્યો તૂં અરે ઓર આ મોરચે ! ૧૪

ભક્તોને હાથે મહાપુરુષોનાં ખૂન

વસંતતિલક

ગોડસે, વધેયું તન તેં ખખળી ગયેલું
વાર્ધક્ય લાંઘણ અનેક થકી ઘસાઈ
ને સારિ આલમ તણી ફિકરે તવાઈ
જે શેષ (જાણું નવ કેમ) ટકી રહેલું.
ગોળી પરંતુ પછિ તાહરિ ભક્તવૃંદ
લક્ષાવધી મથિ રહ્યો નિશદી અશ્રાંત
નિઃશેષ ખૂન કરવા અહ તે અદંદ
સાચી વિનમ્ર હૃદયાર્દ્ર પુમાનતાનું,
સત્યે અધિષ્ઠિત ધૃતી અભયાત્મિકાનું,
પ્રેમોચ્છ્વસંત, જનસેવ વ્રતે લસંત !
ભક્તો ન, મોહન, પ્રિછે તવ એહ દીપ્તિ
વાઢી છુંદી કચરઘાણ જ ગાડિ દાટી,
સાટે રહે વિરચિ અંધ રહે જ અર્ચી
એ નામની અસત પોકળ દેવમૂર્તિ !   ૧૪

આપણાં વર્તમાનપત્રો—એક પ્રશ્નોત્તર

પૃથ્વી

'ન આ શું કવિતા?' 'કહ્યું જ નવ એ કહી આ મુખે.'
'નકાર્યું શિદ તો પ્રકાશન?' 'અહો! શિ ઝાળે ધગે!'
અમે ય નરમાશ દુર્બલ સદા ન સ્વીકારિયે,
અમે ય ઇસલામિ નવ્ય અરિ ખારિલા માનિયે.
પરંતુ અમ પત્ર માટ નય સૌમ્ય પાળૂં અમે;
ઘસાતું ન અહિંસ બોધ પ્રતિ વેણ ઉચ્ચારિયે,
તપે અગર મુસ્લિમો કશું જ એવું ના છાપિયે,
—સુરેખ હદ જોડમાં રહિ પ્રજાહિત'ારાધિયે.

' અને કવન વિશ્વવિગ્રહ વસુંધરાક્રાંતિનાં
સમસ્ત જનતા તણી વિપદનાં ય છાપ્યાં ન કાં?'
' કબૂલ, થઈ ભૂલ એ, પણ જુવો નિ, એ કાળ શો
સચિંત વસમો હતો! "ટળ અરે તું અંગ્રેજ"નો
મહાધ્વનિ હતો બધે ગરજતો, ઘુઘવતો હતો.
તદા ન કશું બાહ્ય હિંદ સુણશે, ભ્રમે એહમાં.' ૧૪

યુગપલટો

પૃથ્વી

૧

મહાન બનતા બનાવ ન કદી બન્યા સાંભળ્યા,
ન જે અતિમહાનુભાવ સુહૃદે ય કલ્પ્યા કદીઃ ?
સુથાપિત તજે હકૂમત ખુશી ખુદે હાકિમ,
લિયે વતન ખેંચિ ફોજ સામ્રાજ્ય જિત મુલ્કથી;
મહાન લઘુ રાજ્ય સર્વ, નવ હોય સુજ્ઞોત્તમ,
અકિંચન લખેશરી હેય સમાન, કૌટુમ્બિ શા
મળી સહુ, તિખીમિઠી વચણુલ્હાણુ સાથે, નય
વિશુદ્ધતણિ આણુ ને રણસમાપ્તિ સત્કારતાં.
અરે અધિક તાજુબી.—કણુ ન, વસ્ત્ર ના, ઇંધ ના;
પ્રજા અગણુ ઠેર ઠેર રહિ ન્હે ચમાસ્યો મહીં,
સમૃદ્ધ જનતા ચહે છ ઝડપે સમુદ્ધારવા,
દઈ નિજ મતા, વિલાસ નિજ છાંડિ, હેતોભરાતે શુંય!
હિતાંધ હત જિષ્ણુતાખચિત શૂં યુગો આથમે ?
જગે શું જનતાસનેહવતિ સૌમ્ય ઊગે યુગો ?   ૧૪

યુગપલટો

પૃથ્વી

૨

ઉગ્યે શું જનબંધુતારત સમુન્નતીના યુગો ?
તયાર કરિ દીધ છે ઉચિત ભૂમિકા શોધકો
તણી શતક ચારની સતત શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિએ.
હવે જન અસંખ્ય ગ્રાહ્ય થળ જે જવું જ્યાં થકી
તિહાં જઇ શકે છ તૂર્ત વણુન્નેખમે, સ્હેલથી.
હવે નવ પરાયું કોઇ થળ કે પ્રજા કોઇથી,
કુટુમ્બિવત છે બધાં નિકટ સૌનિ ભૂમંડળે.
કુટુમ્બિવત નેહમાં વધશું આમ સામીપ્યથી
શું કે નિકટતા બને અટળ દ્વેષ કેરી જ ની ?
થયો છ યુગ ભૂત તે જગદ્વ્યાપિ રણઘોરનો
મળ્યા મળિ રહ્યા તિહાં યુગપિછાનતા અગ્રણી;
નવે યુગ નવા ઉપાધિ, ગુંચકોયડા સૌ નવું;
જુવાન નરવંશના ! યુગ પલાણિ શકશો ન વા ? ૨૭

ભાંગલું ભરૂચ

મુક્ત પૃથ્વી

ભરૂચ, તુજ રાક્ષસો, રઘુયદુકુલો હૈહયો,
સુરાન્વયિ, યુનાનિઓ, ક્ષતરપો, હરોપાસકો,
પિશાચ, વળિ ગુપ્ત, વાલભ, અરબ્ મહારઠ્ઠિઓ,
ગયા ભુસત એકમેક, પુરનર્મદા શા વહ્યા,
ઉગ્યા ક્યમ, ટક્યા શિ રીત, ન કળાય શાણે શમ્યા.
સદાસુહત નર્મદાસુત તું, અર્ણવાધીન તું,
વણઢગે ન્હાલ હે,
નમ્યૂં તું પાટણધણી, પ્રણમ્યું દેહ્લિસુલ્તાનને,
અહમ્મદ, અકબ્બરે, ડચ, ફિરંગિ, ઇંગ્રેજને.

ગુણાઢ્ય તુજ કથક શ્રેષ્ઠ, તુજ સૂરિ હીર અકબર્ગુરૂઃ
—ન સૂક્ત નવ મંત્ર એક એ વિભુતિના અવરના ય કે
ઉતારિ દિલ હૃદ્રસાપ્લવનથી અમર સંઘર્યાં :
ન એ પગલિથી દિસે પુનિત ક્યાં ય ત્હારી ધરા.
પુરાતનવરિષ્ઠ, કાલકચરેલ તૂં ફરિફરી,
સુદીર્ઘ તુજ આયુ કાલજિત સોહ્યું નૈકે ઘડી.   ૧૪

અમદાવાદ

મુક્ત શાર્દૂલ૦

અમ્દાવાદ 'હરામજાદ' કહિને રાચ્યૂં પુરાણૂં સુરત,
હાજી બંદર, મૂઘલાઈ વિભવે મૉજે હતૂં મત્ત જે,
'સોનાનૂં' નિજને કહાવિ ફુલિ જે હીણાયલૂં વાગ્દગે.
દૈવે સોનું હર્યૂં તમામ ઝટકે સહ્યાદ્રિપોલાદને,
મુંબે બંદર ખીલવ્યૂં ચગવિયૂં આંગ્લોજમે કૌશલે,
પાછી એ કદિં ના થશે "સુરત સોનાની ઝગંતી મૂરત!"
અમ્દાવાદ રળાવિયૂં ગિરણિઓ રણછોડલાલ 'રેંટિયે,'

વિદ્યાજ્યોત જગાવિ દક્ષ ફિન્લૉક્ ફાબ્સેં હિતેચ્છૂવરે.
ભોળાનાથ, મહીપતી, દલપતી બીજાય પેદા થયા
ને આવી મળિયા ધુરીણ સપુતો, વ્હેવારુ કાર્યે ધપી,
સેવી ફર્જ પ્રસાધિ જે પ્રગતિ, ને આકર્ષિ જે મોહિની,
તેથી વ્હૈ અહિં આવિ શીલ તપસ્યા સેવા અને બંધુતા–
ના માહાત્મ્યનિ મૂર્તિ **મોહન** સ્વયં, સાભ્રાતટે ઊર્જિત
આવ્યા હ્યાં જ બનાવ્યું **રાજપુર**
આ ગુર્જર પ્રજાદૈવત! ૧૪

પ્રીતિના સ્વાતંત્ર્યહેલા

મંદાક્રાન્તા

પત્રો ત્હારા ગત સમયના સ્નેહઆલેખ વ્હાલા
જોતાં આજે કંઇ કંઇ પ્રસંગો ફરીને રસાળા
દેખૂં તાજા, અનુભવું ફરી મસ્ત મીઠી જવાની,
ને કૈં વેળા અધિક જ લહૂં પ્રીતડી એ પુરા-ની.
એ તો પેલા કુશલ કપટી કાલ કેરી જ લીલા,
બાકી જાણૂં વધઘટ કલા સ્નેહ ને ચંદ્રમાની
પક્ષે પક્ષે થતિ હતિ તદા, સર્વદા ને થવાની.
આઘા જૈશૂં, નજિક વહિશૂં, નાચશે નેહદોલા,
લોહીગ્રંથી વગર બનિયૂં સખ્ય સ્વાતંત્ર્યહેલા
લેશે મોટા, તદપિ નવ હૈયે વસે લેશ ભીતી
કે કો કાળે તદન ડુબશે આપણી પ્રીતિકીશ્તી.
જાણૂં દરિયે અનુકુલ ન સૌ લોઢ વાયૂ કિનારા,
જાણૂં ગેબી પડતિ વિજળી કારમી કોક વેળા:
એ સૌ ભાવી સ્થિર મન ઉરે વામવૂં સાથ વ્હાલા ! ૧૪

ધણે ધણે વર્ષે

પૃથ્વી

સખે હ્રુદય, કાં ગયો ? જિવન એકલૂં ધૂળ આ;
ન કાંઇ સુઝતું, ગમે નવ કશૂં, કળે ના વળે,
સ્મૃતીસલિલ બંધિયાર જલ શાં કુગે આવર્યાં,
મનોહરતરંગિ જેહ હતું તાજું 'નુભવ્યૂં તદા,
અકારું કડછૂં અપેય બનિયૂં કશૂં તે અરે !
નવૂંય કશું ના રુચે : જગત બાધું નિસ્તેજ આ.

નિહાળું મનુજો ઘણાય નિજ જોડ ખોતાં રુવે,
ઘડીક પશુ શા બરાડત, દયા બધે ભીખતા;
પરંતુ સટ ભૂલિ જૈ જુનું, નવે કશે વળગતા.
શુની શુન રતે રતે સુરત જેમ મ્હાલે નવે !
સપાટિ પરના અનેક પ્રણયો હિસંતા ભવે,
—કિહાંથિ લવ નેહસાર ભટકંત હૈયે ઝવે !
સુખો વિવિધ રે વિચિત્ર જડસાતણાં; એ કિહાં,
થતી મુજ પુરાણુ પ્રીત ભવવૈજયંતી કિહાં ! ૧૪

એ ત્રિપદ સૂર

મન્દાક્રાન્તા

'બાપાજી !' એ ત્રિપદ સુર સૌ નૌજુવાનો સુણે છે,
કાલા કંઠે પ્રથમ ઉચ્ચરાતો મિઠો માણિ લે છે.
વ્હાલી યે એ પુનરપિપુના શીખવી રંઝણાવી
ઉલ્લાસે છે પ્રકટ રહસિ સ્વામિને સંભળાવી.
કાળે કાલાં રટણ બનતાં છેક સામાન્ય એ તો,
પુત્રોપુત્રી વધિ પડિ અકારાંય શાં લાગતાં જો !
માયાવી એ ત્રિપદ સુર લીલાવધી ત્યાં કરંતો
કાલા કંઠ ત્યજિ અવનવી મીઠપો મેળવંતો :–

બીજે જન્મી ઉછરિ પર છત્રો તળે પુત્રી પુત્રે
પુત્રોપુત્રી નિજ કર દઈ, સાંધિ લૈ ધર્મસૂત્રે,
વંદાવે છે નિજ સહુ, અને સંભળાવે ઉમંગે
'બાપાજી !' એ ત્રિપદ સુર સસ્નેહક્રીડાતરંગે :
'બોલો મોટે વડિલ સટ તો સાંભળે', એમ ટોળે
મીઠો કેવો ત્રિપદ સુર એ વૃદ્ધનાં શ્રોત્ર ખોલે ! ૧૪

અખાત્રીજ

પૃથ્વી

અહો ખુશનસીબ ! શિક્ષક હતો સુહૃત્સાથમાં.
તિહાં નિરખિ શિક્ષિકા, દૃગ ઠરી જ એકેકની.
સિડાઇ રહિ જીભ લાજજકડે તિહાં બેયની,
પરસ્પર પરંતુ નેત્ર હરદમ્ હસી ઊઠતાં.
હમેશ સહકાર, ખેલ ટિખળે વિસામેય સંગાથથી
ગઈ શરમ; નેત્રનૃત્ય પણ કાબુમાં આવિયાં,
પિછાન પડતી ગઈ, પરિચયે પરસ્પર હળ્યાં,
ફુટેલ ઝરણું સ્વયં, સ્થિર પ્રવાહ ઝટ સાધિયો.

વડીલ અનુકૂલ, ને વિધિ દિસે કુટિલતા ભુલ્યો.
કરે કર, ઉરે ધરી ઉર લિયો શપથ શાશ્વતીઃ
રહો પગ ધરા જડ્યા, ઉરપતંગ ઊડો અ-ધર,
ભવાટવિ વિશેય માનવ પરાગ ફોરો અવર !
પરસ્પર રસ સ્મિતે દૃગ રહો સદા રાજતી,
બનો દૃઢ પવિત્ર ગાંઠ સુકુમાર પામી ફલો ! ૧૪

કીટ્સની 'બુલબુલને ઓડ'માંથી

પૃથ્વી

અહીં તજિને ધરા તુજ કને છુપું કાનને
લપાઉં તરુ છાયમાં, તુજ સહે વનૌકસ બનું.
અહો કરુણમિષ્ટ ગાન તુજથી ભરૂં કાન-ને !
અને વિસમરૂં જ છેક, નવ તેં કદા જે લહ્યું,
વિલોલ મૃદુ મર્મરંત બહુપત્ર તુજ માંડવે,
—વિષાદ, ઉરદાહ,'હર્નિશ ધગંતિ આ તાવણી
અહીં ભવ વિશે, સુણાય ડુસકાં જ અન્યોન્ય જ્યાં;
અહીં ભવ વિશે, ધ્રુજે પલિતમુંડ વૃદ્ધો જિહાં
અમિત્ર અસહાય રોગદુબળા બિચારા વૃથા;
જિહાં ઝટ ફિટી ઉડી સુરખ જાય જોબન તણી,
જિહાં સળવળંત ચિત્ત લગિરે ઉમળકે જ કે
ભરાય છવરાય ભાલ પર ભાર નૈરાશ્યના;
જિહાં નયનરોશની અચિર સુંદરીઓ તણી,
અને અકહ એકરાત્રિપરિમાણના પ્રેમ જ્યાં ! ૧૪

શેક્સ્પિયરનું એક સૉનેટ

પૃથ્વી

નસીબ વિફરે, લિયે નયન લોક આડાં કરી,
બુરા દુખદ હાલને સહિ રહૂં કચસે એકલો,
વિલાપ મુજ તીવ્રથી કનડું દેવ બ્હેરો વળી,
નિસાસભર ક્રુદ્ધ ભાંડું વળિ ભાગ્યને આકળો;
સ્મરંત જન કૈંકને, ઘડિક તો અદેખાઇમાં
સ્વરૂપ ચહું એકનું, સુહૃદટોળિ બીજા તણી,
કલા, વગ, સુભો, સુખાશમય ભાવિ અન્યાન્યનાં,
વિશિષ્ટ મુજ જે બધૂંય રહું ખાસ તે તૃણ ગણી.

પરંતુ યદિ આમ જાત મુજ દૈવ મુજ નિંદતાં
સરે તું સ્મૃતિમાંહ્ય કે બનિ જતો જ ચંડોલ શો,
—ઉષા ભળકતાં જ ભૂમિતમ છાંડિ ઊડી ઉંચા
ઉજાસશુભ વ્યોમ ભવ્ય, પ્રભુસ્તોત્ર લલકારતો!
સ્મરે મધુર તાહરો પ્રણય, હું ધનંજય બનૂં,
ચહૂં બદલવા ન હાલ ધરણીવરોશૂં ય હૂં ! ૧૪

કુદરતપ્રતીક રેવા

પૃથ્વી

ગભીર ઘન અંધકાર નભભૂમિને છાવરે,
ઉંડો ઉતરિ મર્મ મર્મ જકડી લિયે જાડ્યમાં;
ભમે લઘુ મહાન ઝુંડ અવનીપડે કારમાં,
નભે ખગણુ વાદળાંકટક કૂચ શી આદરે !
તથાપિ ક્ષિતિજે લકીર લગરીક શી આ દિસે
જરાક ઉજળી અતીવ કમનીય રેવા તણી !
અને દ્દગ મિચું, મહાપટ તણી તિહાં મોહની
રગે રગ પ્રવેશિ સુંદર સુશીત શી ઉલ્લસે !

વિશુદ્ધ ઉગસે, પવિત્ર વહને, અહો કુદરતી
પ્રવાહ જલના સલીલ, મન ચિત્ત આત્મા વિશે
સુદા ભરિ શકે હજીય તુજ ભવ્ય આશ્ચર્યકર
સજીવન સદા નવીન અમરત્વ, ત્યાં છો અવર
ખલો ભુમિનભે ભમે વિતરિ આશ બુદ્બુદ્વતી,
પરસ્પર ઠગી હસી "પ્રગતિ" આદિ મિથ્યા કથી ! ૧૪

યમને નિમંત્રણ

પૃથ્વી

યમ ! શ્રવણમાં કહે કુસુમ, તે કહૂં હૂં ત્હને :
" હતૂં હરિત ટેકરિ, જાળ જલ-ખિચિ વડે સુરક્ષાયલી,
ઉષાસુતકરે હર્યૂં જલ, વિસર્જિયૂં વજાને;
બપોર ચડતાં મહીંથિ ઉપગ્રી વધંતી કળી,
ખિલ્યા ગગન રંગ સાંધ્ય, વિસમે કળી છાંટિને;
ફરી ટસરચારિની ઠરિ વહે ઉરે સોંસરી,
કળી ઉઘડિને દલોં મૃદુ સુશોભિ ખુલ્લાં બને;
વધે દલ, વધે ઉઠાવ, દૃઢ સુભગ ઊપડે દાંડલી,
નિશા ગહન ત્યાં મ્હને જકડિ ગાઢ આલિંગને
દિયે પ્રણયનીંદની અજબ માતબર તાજગી !
થતાં રજનિ પાતળી નિરખું જાગિને દાંડલી
તળે જડ નવી, મહીંથિ ધસતા ઉચે કેશર
ધરે પટ સુડોળ જોબનબહારના ભાસુર ! "
અરે યમ ! અરે નિશાગહન ! આવ આલિંગ ને ! ૧૪

કુદરતપ્રતીક રેવા

પૃથ્વી

ગભીર ઘન અંધકાર નભભૂમિને છાવરે,
ઉંડો ઉતરિ મર્મ મર્મ જકડી લિયે જાડ્યમાં;
ભમે લઘુ મહાન ઝુંડ અવનીપડે કારમાં,
નભે ખગણ વાદળાંકટક કૂચ શી આદરે !
તથાપિ ક્ષિતિજે લકીર લગરીક શી આ દિસે
જરાક ઉજળી અતીવ કમનીય રેવા તણી !
અને દૃગ સિચું, મહાપટ તણી તિહાં મોહની
રગે રગ પ્રવેશિ સુંદર સુશીત શી ઉલ્લસે !

વિશુદ્ધ ઉગમે, પવિત્ર વહને, અહો કુદરતી
પ્રવાહ જલના સલીલ, મન ચિત્ત આત્મા વિશે.
સુદા ભરિ શકે હજીય તુજ ભવ્ય આશ્ચર્યકર
સજીવન સદા નવીન અમરત્વ, ત્યાં છો અવર
ળસો ભુમિનભે ભમે વિતરિ આશ બુદ્બુદ્વતી,
પરસ્પર ઠગી હસી "પ્રગતિ" આદિ મિથ્યા કથી ! ૧૪

યમને નિમંત્રણ

પૃથ્વી

યમ! શ્રવણમાં કહે કુસુમ, તે કહૂં હૂં ત્હને:
" હતૂં હરિત ટેશિ, જાળ જલ-ખિચ્ચિ વડે સુરક્ષાયલી,
ઉષાસુતકરે હર્યૂં જલ, વિસર્જિયૂં વૃજાને;
બપોર ચડતાં મહીંથિ ઉપસી વધંતી કળી,
ખિલ્યા ગગન રંગ સાંધ્ય, વિસમે કળી છાંટિને;
ફરી ટસરવારિની ઠરિ વહે ઉરે સોંસરી,
કળી ઉઘડિને દલૌ મૃદુ સુશોભિ ખુલ્લાં બને;
વધે દલ, વધે ઉઠાવ, દૃઢ સુભગ ઊપડે દાંડલી,
નિશા ગહન ત્યાં મ્હને જકડિ ગાઢ આલિંગને
દિયે પ્રણયનીંદની અજબ માતબર તાજગી!
થતાં રજનિ પાતળી નિરખું જાગિને દાંડલી
તળે જડ નવી, મહીંથિ ધસતા ઉચે કેશર
ધરે પટ સુડોળ જોબનબહારના ભાસુર!"
અરે યમ! અરે નિશાગહન! આવ આલિંગ ને! ૧૪

પ્રણયનું કામણ

શાર્દૂલ૦

આવ્યો બંધુ ચડી વદે, 'નવ રિઝો બીજો છ મ્હારા પ્રતિ.'
ના એવી ફરિયાદની પણ હુંને હાવાં નવાઈ રતિ.
છૂં નિત્યે ફરિયાદપાત્ર સહુની છોટી શું મોટી અતિ.
શૂં તેથી ? દઢમૂલ છે પ્રણય ત્યાં શ્રદ્ધાય સ્હેજે વસે,
તે તે સૌ ફરિયાદનાં શ્રુણિ લઈ નૈમિત્તિકોને હસે;
ઊસેટે કુલ. નૈવ, ડાધપરસે નિર્દોષતાથી ચળી
દોષોમાંય ગુણો નિહાળિ, સરલા શ્રદ્ધાભિની ને કુંળી,
સામાં મૂલ પસારિ ચિત્ત ગુગલે એકાશ્રયા જામતી.

છે એનો જ અભાવ ત્યાં ક્ષણિક તે, ન્હાનૂં નજીવૂંય તે,
જાદૂની ઝડપે વધી પ્રસરતાં,—આચાર, આડંબરો,
ચોકી એકબિજા તણી ફરિફરી, ઊંધા ગ્રહો, પીઠનાં
શંકા વ્હેમ કુતર્ક,–એમ અવળી માયા તણાં પ્રસ્તરો
વાધે, ચિત્ત ભરી દિયે ઉભય,—ને સ્નેહી બચારાં જ તે
કાળે એમ બને ન દ્રોહિ અવની ઢાળે શું એકેકનાં ? ૧૪

બ્રાહ્મમુહૂર્તનું સ્વપ્ન

પૃથ્વી

મનોહર સુધાલસદ્દ ગયણિ ભોર આસ્માન તૂં
વળી ઉગ છ, વર્ષ આણુ છ તું આગળે કેહવૂં ?
કસાવું કસણાવું ઘા ઉઘડ ગુપ્ત સ્હેવા,–ભલા
થશે કશિય સેવ, સર્જું કૃતિ પ્રૌઢ વા નાજુક ?
ઉઠચો, ભ્રમરગુમ્ફદે સમણું ત્યાં સમેટાતુ'તૂં,
–સુરેખ હસતાં દગો, અવયવો ભર્યા માર્દવે,
પ્રસન્નવપુ શો નર્યો કુસુમપુંજ એ બાલુડો
હતો સ્વપ્નગોંક વા શિશુ ભમંત આવી ચડ્યો !
સુદૃશ્ય હજિ પાંપણે ખચિત એવું વાસ્તંવ હતૂં.

ઉઠૂં નયન ચોળતો, સુભગનોણુ એ ખોળતો,
કરું નજર આમતેમ, નિરખૂં નિચે ખાટની,
લહૂં પછિ જ, કે ન રૂપ નવ એ છટા પાર્થિવ.
ઉઠચો છું હસતો હું યે: વરસ આ નવૂં સાહરૂં
સુમંગલ સુહૂર્ત એ હસત ને લસત
સ્વપ્ન શૂં હજો ફૂટડું ! ૧૪

અતિ દુઃખિયારાં

પૃથ્વી

ઉગે વરસગાંઠનો રવિ ફરી; સ્મરૂં આજ તો
સમર્પું હૃદયાંજલિ ગત સનેહિસંબન્ધિને,
ગયાં પ્રથમ જે મુકી સફરમાં અકેલો મ્હને,
નહીં જ બનિ સેવ લેશ હુંથિ તે સ્મરી લાજતો,
સ્મરું છ ત્રણ તેહ ખાસ, નિજ રતિકુંવાર પ્રૌઢે મ્હને
શરૂથિ મરતાં લગી અભિસિંચ્યા કર્યો જેમણે.
ખરે પ્રણય એટલો, સમય એટલો, સતત એટલો
ઘણાં મનુજ દૈ શકે, ભવ બને મધુર કેટલો !

ત્રણે જળિ રહ્યાં દુખે, વિધિનિમેલ નિજ જકડથી
છુટી નવ શક્યાં, થયો યમ જ બેલિ ત્રણે તણો !
બન્યૂં ન કશુંયે હુંથી; અવર કોઇથીયે; ગણો
વિલાપ મહીં સાથ માત્ર મનુ આશરો મનુ થકી.
હતા ભવ પુરા, જિહાં પ્રણય દીધ મેં એમને ?
હશે ભવ હવે થવા, અનૃણ થૈશ જ્યાં સેવિને એમને? ૧૪

એક હાય

પૃથ્વી

ગયૂં તુજ જુવાનિજોમ, પ્રિયહૃદયગાદલીયે ગઈ,
ગયાં પ્રિય સુતાસુતો તડતડી તુટી ગે ઉમેદો બધી.
પ્રભા ન, નહિ મિષ્ટતા, સુખતણા ન તે સાથિઓ,
ન તે ગરવું કામકાજ, મહિં ભળત્ વિનોદોય તેઃ
રહ્યું ફકત આયખૂં, રતિગતિસુખહીન નૈરાશ્યનૂં :
રહી ફકત ડાકણી હરતિ ધાતુઓને જરા :
રહી દિનદિને સુતીક્ષ્ણ કરકસરની ભુંડી કાતર :
અને અવયવો વિહીન રહ્યું છે સ્વમાન તો આગલું.

અરે ! અરર ભાઇ રે ! તુજ દશા ન જોઈ જતી !
કચૂંમર કરી જમાડું મુજ ઉર ત્હને, ત્હને એમ જો
સગીરય વળે નિરાંત-કળ-ધિરપ રે, બકૂં હૂંય શૂં !
પ્રભો ! યમ ! કરાલકર્મ પણ સહૃદયચિત્ત જે કો મહા
વસે બલ કિહાંક વિશ્વ મહિં ! હાય મ્હારી સુણો.
લિયો ઉચકિ સદ્ય દુઃખદરિયાથિ આ બંધુને ! ૧૪

કસોટી

પૃથ્વી

કસોટિનિ પરંપરા સુજન આયુ આખૂં વદે;
મળે જય પરાજયો, ગરથ જાય કિંવા વધે,
મળે લગન નંદવાય ઘર, થાય જાયે પ્રજા,
અચિંતિત પડે સ્વ કે સ્વજનમસ્તકે કો કજા:
ન બાહ્ય બનિ જાય કૈં; લઘુ મહાન, વા લાભ કે
ગણાય નુકસાન, ના નવિ કસોટિ લેખાય તે.
વળી કંઈક સૌ વિશે મન મનાવિ લેવાનું જે
વસે વલણ, સાંધતૂં અનુભવ હિ ચડઉતર શા,
ગણે પ્રથમ મૂલ, તેહ ફલ અન્ય કટુ કે મિઠાં,
તજી સકલ બાહ્ય દૃષ્ટિ, વલણો, વિવિધ વિવિધ જે,
કસોટિ'નુભવી રહ્યો છું દિનરાત, જાતિ કોથી પુગી?
જિતાય નરનાર જે થકિ અસંખ્ય,—હે બુજાગી!
ભલે બનું અશક્ત, થાય ન ભલે છ કરણીય જે,
નહીં અકરણીય લેશ ય કરીશ,—રે બુજાગી! ૧૪

વૃદ્ધોની દશા: એક ચિત્ર

પૃથ્વી

કશૂંય નહિ કાબુમાં, ન મન, ના'ર્મિ, દેહે નહીં,
સુધાતરસથાકજોમ, નવ નીંદ જાગૃતિ નહીં;
કુટુમ્બિસહકારિઓ વદત 'જી!' 'અહો!' 'વાહ!' 'ખરૂં!'
–જરી પણ થતાં જ દૂર સહુ આચરે વેગળું !
કરે વિષય ક્ષુદ્રમાંય ગુરુ વાદ ગુસ્સા ફિસાદ,
રચી જિવન ઉગ્ર રે લવણ એમ સામે સહૂ
મળી ભળિ બધાંય એ, નિજ ગુમાન સ્વાર્થ પ્રમાદ
વડીલ શિરપે કશી સિફતથી ઠલવતાં લહૂં !

વળી કહિ મહીં જણાય જરી કોઇ ન્યાયી ઉદાર
સિધો પ્રણયશીલ ને શિશુતણા હકો રક્ષતો,
અને કહિ લિયે વડીલજન એહનો પક્ષ, તો
બધાંય થઇ એક તત્ક્ષણ જતાં બની શાં તયાર
વડીલતણિ એ 'બુરી' 'અસમ' દૃષ્ટિને નિંદવા,
'સપૂજ્ય પણ વિકલનો સહજ ભ્રંશ એ ક્હા'મવા ! ૧૪

વૃદ્ધનું મોટું દુઃખ

પૃથ્વી

ભર્યો ભવ તરંગમાલ સમ દુઃખદુઃખાકૃતિ
અસંખ્ય અવિરામ એક પર એકની સ્વારિએ;
અથોભ્ય દુખવીચિ એ મહિં ડુબંત ઝૂઝંત, ને
બધૂં બલ જમાવિ હોમિ ઉગરંત એ ઝૂઝણે
અરે ડુબિ જતાં જતાં વળિ બચી જતો જીવ, એ
લહે દુખધસારને અસહ, તે ન શૂં કુદરતી !
અનેકવિધ એ તરંગહુમલા મહાલોઢ વા,
કિશોરવયિ પ્રેમના, મધવયે મદોચ્છલત વા,
સ્મરે સકલ. વૃદ્ધને દુખધસાર જૂદા જ ને
ચડે દિવસ ને નિશા, ડુબવવા ધસે એહને.
મુરાદ અધુરી અનેક ફ્રુતપાય એ સાધવા
ઉપાડ સપરાણુ વૃદ્ધ કરતો, – યમ ત્યાંહ તો
હરે અહહ સોબતી સુહૃદને પુરાણા, અને
હણી ઉજમ એમ, એ હણત વૃદ્ધને જીવતો ! ૧૪

અનિશ્ચિતતા

વસંત જાતિ

વ્હોતેર ! કોઇ ન માનિ શકે થયેલાં
જે કામકાજ નવરાશ મહીં હું સાથી.
વ્હોતેર ! જે પ્રિય પસંદ પ્રવૃત્તિઓમાં
જોતા મ્હને યપિ રહેલ અથાક શક્તી,
" સીમા સુદૂર " ગણતા હજિ, ને બધાં આ
ગાત્રો ખરે ખળભળે, તુટું ત્રૂટું થૈ રહ્યાં !
જાણૂં ન ક્હોર દિન માસ ન વર્ષ કેટલે
આ દેહ આશ્વાસન પૂર્ણ વિરામમાં ભળે ?

માનવ્ય તંત્ર મહિં નિશ્ચિતતા જણાતી.
તે આ અનંતવલયી નિયતિક્રમે નથી.
ને એ જ ઊણપ થતી અહ વ્યક્તિ સાંતની
કેવીય ત્રાસદ અનિશ્ચિતતા કઢોડી !
હૂં મર્ત્ય તેનું નવ દુઃખ; પરંતુ સાલતું
અજ્ઞાન આ અટકની પળનું સદાવડું. ૧૪

કુપટ દુઃખદા

પૃથ્વી

ન કામ કરવા રહી રુચિ; નકામું દળવૂં કશૂં ?
ન જીવન ખુટ્યૂં; ખુટેલ જવ હેતુ જિવવૂં કશૂં ?
છિપી તરસ નેહની ન, નવ વ્હેન થંભ્યું ઠિજ્યૂં,
પરંતુ જમડે હર્યાં સ્વક્રિય સૌ, ન એકે રહ્યું,
તિહાં નવ વહે રહે વહિ વહેન, સરખૂં ન શૂં ?
ગયાં નયન, રાત ને દિવસમાં રહે ફેર શૂં ?
ફુટ્યા શ્રવણ, કંઠ મંજુ ઘર્ઘરત ઘંટિનો ભેદ શૂં ?
તુટ્યા પગ, મતંગજે મરિ રહે જિહાં જૈ પડે,
ગઈ પકડ, રેત કે રતનથી નફો શો જડ્યે ?

થયાં ન સત અસત એક. સતમાં જ નિષ્ઠા રહી,
ગઈ જ પણ શક્તિ એ ગહન ખોજ કેરી હરૈ,
ન રે અવર કો દિસે મગન જેહ એ મોજમાં,
વળ્યાં વિંટિ ચુપાસ કેવલ વિલાસરત આંધળાં,
વૃથા જઇક્ દુઃખદા, કુપટ ક્ષુદ્ર કુથામમાં ! ૧૪

જર્જરિત દેહને

પૃથ્વી

સખા કહું ? કહું તુરંગમ ? તું છેક હારી ગયો ?
તુટૂં ત્રુટું થઈ રહ્યો વિકલ સંધિ ને સ્નાયુમાં ?
ન સ્થૈર્ય, નવ હોશ લેશ, શ્વસને ન વા વર્તને
ખમાય લગિરે અનીમ, અહ શી દશા તાહરી !
તથાપિ સફરે પ્રલંબ મુજ સાથિ સંગી અરે,
હજીય મુજને જવૂં છ ડગ સ્વલ્પ, તું ચાલ જોઃ
હજી છ મુજને કંઈક કરવૂં અધૂરૂં પુરૂં,
ઉકેલિ લઉં તે પછી,–પછી ઉભય તૂં અને હૂં છૂટા
વિરામમધુ પ્રાશવા, અક્રિયતોદધી સેલવા,
જુની સ્મૃતિ તણાં અનંત પતળાં રુચિર વાદળાં,
તરંત ઉભરૈ રહંત, રહિ રૈહે જ વાગોળવા !
સબૂર જરિ, ના ચહૂં કશુંય જે ત્હને શકય ના,
કદી ન તગડીશ, લે વચન ! સાથિ સંગી અહો,
જરા ઉચલ ડોક; દૂર નથિ જો વિસામો હવે. ૧૪

૨૩–૧૦–’૫૦

દુપટ દુઃખદા

પૃથ્વી

ન કામ કરવા રહી રુચિ; નકાસું દળવું કશૂં ?
ન જીવન ખુટ્યૂં; ખુટેલ જવ હેતુ જિવવૂં કશૂં ?
છિપી તરસ નેહની ન, નવ વ્હેન થંભ્યું ઠિજ્યૂં,
પરંતુ જમડે હર્યાં સ્વક્રિય સૌ, ન એકે રહ્યું,
તિહાં નવ વહે રહે વહિ વહેન, સરખૂં ન શૂં ?
ગયાં નયન, રાત ને દિવસમાં રહે ફેર શૂં ?
ફુટ્યા શ્રવણ, કંઠ મંજુ ઘર્ઘરત ઘંટિનો ભેદ શૂં ?
તુટ્યા પગ, મતંગજે મરિ રહે જિહાં જે પડે,
ગઈ પકડ, રેત કે રતનથી નફો શો જડ્યે ?

થયાં ન સત અસત એક. સતમાં જ નિષ્ઠા રહી,
ગઈ જ પણ શક્તિ એ ગહન ખોજ ફેરી હરે,
ન રે અવર કો દિસે મગન જેહ એ મોજમાં,
વળ્યાં વિંટિ ચુપાસ કેવલ વિલાસરત આંધળાં,
વૃથા જઈરૂ દુઃખદા, દુપટ ક્ષુદ્ર કુગ્રામમાં ! ૧૪

જર્જરિત દેહને

પૃથ્વી

સખા કહું ? કહું તુરંગમ ? તું છેક હારી ગયો ?
ત્રુટૂં ત્રુટું થઈ રહ્યો વિકલ સંધિ ને સ્નાયુમાં ?
ન સ્થૈર્ય, નવ હોશ લેશ, શ્વસને ન વા વર્તને
ખમાય લગિરે અનીમ, અહ શી દશા તાહરી !
તથાપિ સહૃરે પ્રલંબ સુજ સાથિ સંગી અરે,
હુજીય મુજને જવૂં છ ડગ સ્વલ્પ, તૂં ચાલ જોઃ
હુજી છ મુજને કંઈક કરવૂં અધૂરૂં પુરૂં,
ઉકેલિ લઉં તે પછી,–પછી ઉભય તૂં અને હૂં છૂટા
વિરામમધુ પ્રાશવા, અક્રિયતોદધી સેલવા,
જુની સ્મૃતિ તણાં અનંત પતળાં રુચિર વાદળાં,
તરંત ઉભરૈ રહંત, રહિ રૂહે જ વાગોળવા !
સબૂર જરિ, ના ચહૂં ક્શુંય જે ત્હને શક્ય ના,
કદી ન તગડીશ, લે વચન! સાથિ સંગી અહો,
જરા ઉચલ ડોક; દૂર નથિ જો વિસામો હવે.   ૧૪

૨૩–૧૦–’૫૦

દુપટ દુઃખદા

પૃથ્વી

ન કામ કરવા રહી રુચિ; નકામું દળવું કશૂં ?
ન જીવન ખુટ્યૂં; ખુટેલ જવ હેતુ જિવવૂં કશૂં ?
છિપી તરસ નેહની ન, નવ ભ્હેન થંભ્યું હિજ્યૂં,
પરંતુ જમડે હર્યાં સ્વકિય સૌ, ન એકે રહ્યું,
તિહાં નવ વહે રહે વહિ વહેન, સરખૂં ન શૂં ?
ગયાં નયન, રાત ને દિવસમાં રહે ફેર શૂં ?
ફુટ્યા શ્રવણ, કંઠ મંજુ ઘર્ઘરત ઘંટિનો ભેદ શૂં ?
તુટ્યા પગ, મતંગજે મરિ રહે જિહાં જે પડે,
ગઈ પકડ, રેત કે રતનથી નફો શો જડચે ?

થયાં ન સત અસત એક. સતમાં જ નિષ્ઠા રહી,
ગઈ જ પણ શક્તિ એ ગહન ખોજ કેરી હવે,
ન રે અવર કો દિસે મગન જેહ એ મોજમાં,
વળ્યાં વિંટિ ચુપાસ કેવલ વિલાસરત આંધળાં,
વૃથા જઈને દુઃખદા, દુપટ ક્ષુદ્ર કુગ્રામમાં ! ૧૪

જર્જરિત દેહને

પૃથ્વી

સખા કહું ? કહું તુરંગમ ? તું છેક હારી ગયો ?
ત્રુટ્યું ત્રુટું થઈ રહ્યો વિકલ સંધિ ને સ્નાયુમાં ?
ન સ્થૈર્ય, નવ હોશ લેશ, શ્વસને ન વા વર્તને
ખમાય લગિરે અનીમ, અહ શી દશા તાહરી !
તથાપિ સહ્ રે પ્રલંબ મુજ સાથિ સંગી અરે,
હજીય મુજને જવૂં છ ડગ સ્વલ્પ, તૂં ચાલ જો:
હજી છ મુજને કંઈક કરવૂં અધૂરૂં પુરૂં,
ઉકેલિ લઉં તે પછી,–પછી ઉભય તૂં અને હૂં છૂટા
વિરામમધુ પ્રાશવા, અક્રિયતોદધી સેલવા,
જુની સ્મૃતિ તણાં અનંત પતળાં રુચિર વાદળાં,
તરંત ઉભયૈ રહંત, રહિ રહૈ જ વાગોળવા !
સબૂર જરિ, ના ચહૂં કશુંય જે ત્હને શક્ય ના,
કદી ન તગડીશ, લે વચન ! સાથિ સંગી અહો,
જરા ઉચલ ડોક; દૂર નથિ જો વિસામો હવે. ૧૪

૨૩–૧૦–’૫૦

દુપટ દુઃખદા

પૃથ્વી

ન કામ કરવા રહી રુચિ; નકામું દળવું કશું ?
ન જીવન ખુટ્યૂં; ખુટેલ જવ હેતુ જિવવૂં કશું ?
છિપી તરસ નેહની ન, નવ વ્હેન થંભ્યું ઠિજ્યૂં,
પરંતુ જમડે હર્યાં સ્વક્રિય સૌ, ન એકે રહ્યું,
તિહાં નવ વહે રહે વહિ વહેન, સરખૂં ન શૂં ?
ગયાં નયન, રાત ને દિવસમાં રહે ફેર શૂં ?
ફુટ્યા શ્રવણ, કંઠ મંજુ ઘર્ઘરત ઘંટિનો ભેદ શૂં ?
તુટ્યા પગ, મતંગજે મરિ રહે જિહાં જે પડે,
ગઈ પકડ, રેત કે રતનથી નફો શો જડ્યે ?

થયાં ન સત અસત એક. સતમાં જ નિષ્ઠા રહી,
ગઈ જ પણ શક્તિ એ ગહન ખોજ કેરી હરે,
ન રે અવર કો દિસે મગન જેહ એ મોજમાં,
વળ્યાં વિંટિ ચુપાસ કેવલ વિલાસરત આંધળાં,
વૃથા જઈ દુઃખદા, દુપટ ક્ષુદ્ર કુગ્રામમાં ! ૧૪

જર્જરિત દેહને

પૃથ્વી

સખા કહું ? કહું તુરંગમ ? તું છેક હારી ગયો ?
તુટૂં તુટું થઈ રહ્યો વિફલ સંધિ ને સ્નાયુમાં ?
ન સ્થૈર્ય, નવ હોશ લેશ, શ્વસને ન વા વર્તને
ખમાય લગિરે અનીમ, અહ શી દશા તાહરી !
તથાપિ સફરે પ્રલંબ મુજ સાથિ સંગી અરે,
હજીય મુજને જવૂં છ ડગ સ્વલ્પ, તૂં ચાલ જો:
હજી છ મુજને કંઈક કરવૂં અધૂરૂં પુરૂં,
ઉકેલિ લઉં તે પછી,–પછી ઉભય તૂં અને હૂં છૂટા
વિરામમધુ પ્રાશવા, અક્રિયતોદધી સેલવા,
જુની સ્મૃતિ તણાં અનંત પતળાં રુચિર વાદળાં,
તરંત ઉભયે રહંત, રહિ રૂહે જ વાગોળવા !
સબૂર જરિ, ના ચહૂં કશુંય જે ત્હને શક્ય ના,
કદી ન તગડીશ, લે વચન! સાથિ સંગી અહો,
જરા ઉચલ ડોક; દૂર નથિ જો વિસામો હવે.   ૧૪

૨૩-૧૦-’૫૦

જીવનમુક્તિ : પ્રશ્નોત્તર

વસંતતિલકા

" એ બંધુએ રિપુ હરીફ ખલે અરે એ
વાહ્યો લુંટ્યો નગન નિર્ધન ભીખતો કર્યો.
વર્ષો તણીય વળિ આબરુ રે નિરાંતે
લીધી ઝુંટાવિ,—ઉપટે જ્યમ દાંત ના સળ્યો !
રોયો અરે રુધિર–આંસુ વહ્યાં, ન થંભ્યાં,
વર્ષો લગી પડિ રહ્યો પટકાઇ ભગ્ન,
વિશ્વે ન કોઇ કણુ જે નવ વૈરિ ભાસ્યો,
શૂં કોને કહૌં ? સ્વકિય પણ સૌ જ્યાં નિહાળ્યાં પરાયાં !"

" ધીરે ધિરે સમઝ સાચિ ઉંડાણથી ઉગો,
એ સૌ ઉપાધિ ગણિ'તી જ સ્વકીય મોહમાં:
રૂડૂં થશે પર બધૂંય પરાયું ઓળખ્યે,
જો જો ફરી કદિ ફસો નવ એહ જાળમાં :
આત્મા જ એકલ ખરો નિજ સાથિ સારથી,
શીખોજિં એકલપણું નવધર્મશિક્ષાથિ,–આજથી! "૧૪

શ્રી બિનયતોષ ભટ્ટાચાર્ય હોમિયોપાથ

પૃથ્વી

હકીમ ન, ન વૈદ્યડાક્તર, કમાલ ઇલ્મી ખરે,
અહો બિનયતોષ આપ બિનજોડ જાદૂગર !
નસીબ મુજ શૂં વદૂં, ફક્ત આપ પાડોશડે
વસી, સહજ કાલસ્રોતવહને જ પામ્યો અગર
ન નેહ શકું દૈ તથાપિ, તમ મોંઘિ આ મિત્રતા.
કુલીનવર, ગૌડ બ્રાહ્મણ વરેણ્ય વિદ્યાધન,
કિહાં ઝરણું અલ્પ ક્યાં અમૃતસિંધુ ભાગીરથી !
અગોત્રિ ગુજરાતિ ક્યાં, ક્યહિં અતૂટ આર્યાન્વય,
ચડંત નડિયા વટાવિ મિથિલા પુરાણી લગી,
અનેક શતકો જવલંત નિજ પૂર્વજે પૂર્વજે !

અહો મુજ નસીબ ! રોગ જઇફી વળી આકરી
પછાડ યુગલે અતીવ દરદે મુંઝાઈ ગયો,
અહીં પગ જ માંડતાં દિવસ અલ્પ માંહે ફરી
સુગાત્ર બિનદર્દ આપ રતિ–જાદુએ થૈ ગયો ! ૧૪

જૂનું મધ

પૃથ્વી

સનાતન કશૂં ન એમ સરકંત સંસાર આ,
ક્ષણોક્ષણ સૃજંત રૂપરસ રંગનાદો નવા;
ક્ષણેક્ષણ સરંત શૂન્ય વિવરાભિ એ કારવાં,
રચાઇ વિરચાય ઊભિ પછડાય સંસાર આ.
તિહાં સરત ઊરજોડ ઝળકી અનામી રસે
વહે નિકટ, ચૂમિ ભેટિ મિટ માંડિ ભેટે વળી,
પરસ્પર શિ સેળભેળ થઈ જાય રસકૂંડલી,
—અને પછિ પડે છુટી, વહત દૂર દૂરે વસે,
ફરી મિલત વા ન વા. યદિ મળે, રસો એ જુના
અપૂર્વ પરિપાક પામિ ધરતા સુધામાધુરી,
અલૌકિક, અમાપ, જોડ ઉપમા ન જેની ખરી;
પરસ્પર વળી અનેક અવરે હિતો સાધતા
ઉમંગિ હરખે ભર્યાં; યદિ થતા વિખૂટા ફરી
જુના મધ તણી લહે શિ કટુતા ભળી માધુરી! ૧૪

તેજને ટકોરો

પૃથ્વી

ક. મા. ! જરિ ન શૂં ત્હને પરખ કાચ માણેકની,
વયસ્યવચને કુદી પડ શું આમ, રે ભોળિયા ?
પુછીશ કદિ રાજ, રાજવિ, મુસદ્દિયે કોઇને,
પુછીશ યદિ એક એક થકિ, કે જિહાં સૌ મળ્યા,
સુણીશ સહુ વાણિ એક જ વદંત નિઃસંશયા,
–ખુશામત ન કો'નિ સેવક થકી કદાપી બને.
ગણો ગુણ, ન વા; યથા વદન માહરૂં સુંદર.
અસુંદર ભલે ગણોઃ–ઉભય માહરાં કુદરતી.
ચડે ઉદધિવીચિમાં જળકણો, પડે છે અવર,
ચડંત શિખરાભિ કો નિજ પરાક્રમે ફૂલતા,
પડંત નિજ નિંદિ દૈવ, નઇરાશ્યમાં ડૂલતા,
શું એ ચડપડો શું એ હરખશોક સાચાં **ક. મા.** ?
અનંત વહને શમે થઇ, થઈ શમે વીચિ એ,
વખાણ શું વખોડ શૂં ?-શ્રવણદાસ શૂં તૂં **ક. મા.** ? ૧૪

શ્રી કુસુમમંડળને

પૃથ્વી

દઉં છ શુભ મંત્ર આજ તુઝ, રે ' કુસુમમંડળ,'
બનૂં તમ પુલોનિયસ્? " ખુદ-વફાઇ સેવો !" કહૂં.
કિશોર વય ફૂટતી નવયુવા વિશે નર્તતૂં
સહે વસિ ભણી રસી સ્વપન સેવિ કલ્લોલતૂં,
સદાનવલ, પૂરતું વિવિધ, લેખિકા લેખકો
તણૂં તમ વયસ્યમંડળ, સદાય હોશે બન્યૂં,
ચહૂં ખુદ-વફાઇ આ તરુણ ને તરુણિકા કને:
યથાવય રમો હસો, પ્રકૃતિ ઊર્મિ રુચિ ભાવ ને
વિચારવળણે વિવાદવમળે વિલાપરૂદને,
સ્તુતિપ્રહસને, જુગુપ્સન, ઘૃણા, તિરસ્કરણ વા,
ગમે વિષય જે, પ્રવાહ મહિં જેહ લાધે 'થવા,
રુચે કવન ગદ્ય વા, જટિલ કે સરલ શૈલી વા,
ચહો અધિક પંડિતાઇ ચતુરાઇ કાંતી છટા,
-તમામ મહિં સેવજો ખુદ-વફાઇ, બડમંત્ર એ પાઠવૂં. ૧૪

' વછેરા 'ને

પૃથ્વી

' કૃતાર્થ ' ક્યમ ? જ્યાં રજોઢગ તળે દટાયાં પડ્યાં
ચહે ખટુક માહરાં કિરણ વાયુ ને આભલાં.
' કૃતાર્થ ? ' જહિં લટકતા અરધદેહ ટંગે રહ્યા.
નભોથિ હજિ અવતરંત નવ ભોમ આવી અડ્યા.
' કૃતાર્થ ? ' જહિં વારવાર અનેક વિષયો વડા–
' પુરાણહય ' જેહને કહિ સ્તવો છ નિંદો છ વા,–
સમીપ વહિ તેહની લળિ લળી સલામો ભરી,
કહે, " નવ ઉતાર ચોકડું, અમો ગયા છોં રહી,
સવારિ તુજ પીઠનો અતુલ લ્હાવ અમનેય દ્યો ! "

' કૃતાર્થ ' પણ છૂં ખરો ' હયજગે ' દૃગે આ છતી
(હયાત હજિ એટલે) નિરખું છૂં ' વછેરા ' ભલા,
યુવાસહજ સાહસે મલપતા, સુભગકોહિલા,
કલાગગનભાવના,–મુજ ? સ્વકીય ?–ના, શાશ્વતી
તણા પરમભક્ત, કેન્દ્ર ગમ માંડતા નર્તતા ડાબલા ! ૧૪

"શ્વેતકેશી પિતરૂ"નું ઉત્તર

પૃથ્વી

સખા કહું ગણું ન પુત્ર, વારસ તું 'નેક ગુરુબુદ્ધિનો,
કર્યા ગુરુ ઘણા, કરીશ વળિ, ને હતો પ્હેલથી
વડો ગુરુ તું પંડનો: ટકિ રહે જ તેવો હજી.
જતો દિસત હૂંથિ દૂર, વળિ ભોમ વર્જેલ સેં
ત્હને દિસત સત્ય શાંતિ સુખ સર્વ શ્રેયે ભરી.
મ્હને ભય, રખે તું બુદ્ધિ તુજ હારિ જા, એહની
પ્રલોભન પરંપરા મહિં; તરંગમાં સિંધુના
સદોચ્છલત રંગરંગિ ચળકોલ્લસદ્ વિતતમાં
જતો સફર માટ જેમ ભડવીર તારો ડુબે !

સખે તરિ ઠરે તું કોઇ ધનખંડ બેટે, 'થવા
તરંગવમળે ડુબે; તુજ ભવિષ્યનો તૂં ધણી !
સખે, તર તું ડૂબ તું, વિકટ સત્યયાત્રા સદા:
અને વિરલ દૃઢમનસ્ક યાત્રાળુયે સાહસી,
ભલે સફર તૂં ચડયો: સભય તોય દૌં આશિષો. ૧૪

ચિત્રકૂટને સ્વાગત

પૃથ્વી

ઉગે રવિ, ઉગે ઉષા, અરુણ કે ભળકિયો કહો:
ઉગે નભતટે અહા, કઠણ રેતટીંબા શિરે:
ઉગે દ્દગ દુખીસુખી ઉર ઉતારતી રેખમાં,
સ્ફુરે કલમ ત્યાગરાગ વઇભવ નિચોવતી રંગમા,
ઘડે તનમરોડ ત્યાં કથતિ ગુહ્ય ચારિત્રન,
કટાક્ષ ચિતરે તિહાં પટ ઉકેલતી દેવના:
છબી જ નિરમે તિહાં પ્રકૃતિ મૂકથી મેળવે
અશબ્દ પણ નગ્ન રોકડું નર્યૂં કથંતી ગિરા.

પધાર, સખિ, હેતને ઉમળકે વધાવું ત્હને:
અકેલ હતિ, આવ ભેટ મુજ માજણી બ્હેનડી !
અને ધરતિ આ દિસે કઠણ રેતટીંબો ભલે,
ઝિલી કિરણ આભલાં ગુંથિશું બેય બ્હેનો સહે
સુકોમલ અનંગમાલ, મધુરા રસે લ્હેરતી,
ઉરો હિંચવતી, સુધાઘુંટ પિવાડતી, રૂપસી. ૧૪

ત્હને પવન

પૃથ્વી

ત્હને પવન શૂં કહૂં ? કરું જિહાં શરૂ સાધના,
વહે ભુંક ગધાતણી ! લખું છ પત્ર જ્યાં હેતના
કુસોડમ વહાવતો ડુંગળિ હીંગ કે લસણના !
ચહું રજનિ મોડિએ નિંદર સેવવા, ત્યાં ત્હને
રુચે ટિખળ મંદ મંદ્ર રસળંત સંગીતનાં !
કદી વળિ સુહ્રદ મિષ્ટતર ગાન સુણવૂં મ્હને,
કુટે જ તુજ અટ્ટહાસ્ય પતરાં તણી લારિનાં !
કહૂં પવન શૂં ત્હને ? વિતરતા ગુરુ જ્ઞાન જ્યાં
વળી વળિ તું વેરતો પિઙ્ગમયૂરટોકા તિહાં.
પ્રજા ઉઠતિ મર્દ જંગમદ માણવા ત્યાં, અલ્યા,
અચિંત્યું રણશિંગ તૂં બજવતો ગજવતો ભલૂં
સનાતન અહિંસ્ર બંધુરતિધર્મનૂં બેસુરૂં !
તરી ઉદધિ ના શકે તું વણ નિર્બળૂં નાવ આ :
અને સબળ તોય ઢંગ તુજ તો, પવન, આહવા ! ૧૪

નસીબને

પૃથ્વી

નસીબ, તુજ રે શિ હોય અવળાઇ આથી વડી !
હતો યુવક, ને હતો ભરજુવાન પ્રૌઢો તદા
ન થાક કઠણાઇ ભેરુનબળાઇ, સામાં બલો,
ન સાધનઅભાવ, ના અકુળ આવતી આપદા,
કશૂંય રજ ગાંઠતો; ધસત આત્મતોરે સદા
તયાર તરવા હતો ખળભળંત ગાંડાં જલો.
નહીં જ તક તેં મ્હને દિધ; નસીબ, ત્યારે કદી
સ્વદેશહિત કાજ જંગ ઝુઝવા સ્વપક્ષે કુદી.
અચાનક અને અહો અતિ સુધન્ય આ સાંપડે
પ્રસંગ જવ અદ્વિતીય, સહસા ધસી સંગ રે
સ્વદેશ પળતો અસાધુપથ તેહને ખાળવા :
કુનાયક વિછોડવી હિતપ્રભાત ભણિ વાળવા :
— નિહાળું મુજ જાત ત્યાં વિકલ વૃદ્ધ થૈ બાપડી ! —
નસીબ, તુજ રે શિ હોય અવળાઇ આથી વડી ! ૧૪

અહો હરખ !

પૃથ્વી

અહો હરખ ! માંડ માંડ પણ ચૂકતે થૈ ફરજ !
ઘણાં દિવસરાત વૈતરું કિધૂં અવિશ્રાંત ને
ન ઊંઘ નહિ ખાનપાન તણિ વેળ ગણકારિને.
વિનોદ રમતોગમત્ ન ફિકરાઇ કરિને વરજ :
— થયૂં સફ્લ તે રહી અસલ ટેક ને આબરૂ.
વિનોદ રમતોગમત્ શિશુ સખા સનેહીય એ
નચિંત ફરિને હવે દિવસરાત માણ્યા કરૂં
રિઝૂં રિઝવું. મસ્તશાંત, વિહરું અકેલો જ કે.
સબૂર, દિલ. જીતના સહજ ભાવિ આંદોલને
ન ભૂલ હરખોર્મિ તો ક્ષણ દશ ક્ષણ જ જીવને
ચડે, ઉતરિ જાય પાછિ. યદિ દીર્ઘ નિર્વેદને
નર્યાં સ્વરત પાશવી જિવનના અસહ ખેદને
ચહે, દિલ, હટાવવા : ફરજ એક પર એકની
સુસંકલિત માલ જાણ ઊજમ ઉજાસ
સ્વવિકાસ કેરી જ નિ. ૧૪

ભાવ વૈવિધ્ય

પૃથ્વી

ઘરે ! રખડુ ઠામ ઠામ ભટકંત પાછો ફરે :
ફરે ધણ સમો: ' અસૂર થયું ' એમ ઊતાવળો
દરેક ડગલે રજો થળથળોનિ ખંખેરતો :
ફરે ખગ સમો : ' હજી નભ સુહામણું ' એમ એ
સમીપ પણ નીડ બ્હાર જરિ સાંધ્યશોભા વિશે
પ્રસારિ ફફડાવિ પાંખ રચિ વર્તુલો ખેલતો;
ફરે જન મુમુક્ષુ જેમ : ' ઉરનો વિસામો ન કો,
ઇહ-સ્થલ બધાં સમાન, નિરુપાધિ દીસે ન કો,
વિરાગિ મન માંહ્ય એમ ' ઘર ' વ્હાલ સંઘાવતો;
ફરે વિધુર શો; ફરી અનુભવંત જૂનો વ્રણ;
ફરે નિજ પડ્યાં મુકેલ લઘુમોટ કર્તવ્યમાં
નવા ઉજમથી ફરી દૃઢનિવિષ્ટ લાગી જવા.
પતી રખડ : જીવ એકલ, ઘરે તું પાછો ફરે :
તરંગ લહરે દિલે તુજ કયા કયા આ પળે ? ૧૪

નવા ક્ષેત્રથી ભડકતા મિત્રને

પૃથ્વી

હતો સરિતમીન તે શું સરિયો હૂં દરિયા મહીં ?
હતો શ્રુણત વાર વાર ‘ દરિયો અહો ઘોર શો !’
નહીં તટ, ન ઝાડવેલપશુ, આવજા લોકની,
પ્રમાણસર ના કશૂં, ઘુઘવતો સદા તોરમાં,
ડુબે શું તરિ શૂં શકે ન ગણતા તરંગો કશૂં,
અને બસ ફિસોટિ ફીણ મદમત્ત ઉછળ્યા કરે !
સર્યો સરિતમીન શૂં હું અતિ દારુણા આર્ણવે,
નર્યો લસત ક્ષાર જ્યાં અણુ અણૂ અસંખ્યાતનો !

સખે ન શિશુ તૂં હવે, શિશુમતીરતિ છાંડ તૂં,
વિરોધ વસમા દિસંત છળવૂં શું દ્વંદ્વો થકી :
નદી જનક સિંધુના, જનક સિંધુ છે મેઘનો
પિતામહ નદી તણો : લવણ તે જ મીઠું સહી :
નહીં ઘુઘુ બકોર શોર શરમાળ શાંતીથિયે
વિભિન્ન : સહુ સપ્રમાણ લયઠાઠ વૈરાટમાં. ૧૧

ઉડ્ડયોન્મુખ નૌજુવાનને

પૃથ્વી

વિહંગ, ઉડ ! જો લસે અખુટ વ્યોમ આશાભર્યાં !
ચડે નયન જે દિશા નભ નવીન તે દાખવે :
ચહે હ્રદય રંગ જે સુરકમાન તે ખીલવે :
વિહંગ ઉડ ઊડ રે ! ઉડણ ધન્ય હો તાહરાં !
થશે ઉડણ છાતિએ જમવ જેમ તે માપનાં.
હશે દૃગઉદારતા મતિવિકાસ તેવાં બલ :
વિકાસ, દિલનાં રતીઝરણ જેમ ઊંડાં વિમલ :
રતીઝરણ ઝીલશો કિરણ જેહવાં આત્મનાં.

ભવે ઉડણ માટ આ નિયતિ : જ્યોતિ એ ભૂલ મા !
થશે ભુલ; ફરી ફરી શ્રમ–વિષાદ તો તાવશે :
કુસંગતિ ફરી ફરી રતિસુધાય ફૂણાવશે :
જશે કથળિ લોહિમાં કસ બધાય ઉત્સાહના.
પરંતુ નિયતિ સ્થિર ધ્રુવ પ્રબોધ દે પાત્રને :
વિહંગ નિયતિજ્ઞ ! ઊડ ! નહિ સીમ આનંત્યને ! ૧૪

સાહસોત્સાહ

પૃથ્વી

“ન ફાવું ? નહિ ખોઉં લેશ મુજ આજ જે તે થકી,–
ન બીડું ઝડપૂં ? ચડી ન શકું આજ જે તે થકી.
ધરી ઝડપું બીડું ને યદિ તમામ મુશ્કેલિને
હટાવત કરી શકૂં વિજયમાર્ગ, તો આ રણે
ન મોડ, પદ, સિદ્ધિ ના, નવ ખટાય જે હું થકી,
કુદૂં છ બસ ! જો ડુબૂં નવ વિમાસણા કો દહે :
તરી ઉતરું જો, ન માત્ર મુજ પંડ લ્હાવો લહે,
દરેક રણમાં જિતે જણ ઘણા વિજેતા સહે,
ચડે સ્વક્રિય પ્રાણપ્રત્યયબળે વળી પગથિયે.”

સ્વરૂપ અસલી જ એ તરુણ સાહસોત્સાહનું :
વસે ફુલવતો જ એ જહીં જહીં યુવાછાતિને,
સજીવ હજિ છે તહીં તહીં સમાજ કુળ દેશ; ને
લસે નવ જિહાં વહેણ ભયજીત એ લોહિમાં
ખિલ્યાં અણખિલ્યાં જ જોબન તિહાં
પ્રમાણો સબ્યાં !. ૧૪

અતલ નિરાશા

પૃથ્વી

પ્રભો ! દ્યુતિ અખંડ ! આ લથડતી કજળતી ઝિણી
શિખા અહહ, દાખવે રચિ રહે જ ઓળા બધે !
ભરું છ ડગ જેમતેમ, પથ જોઉં ના, તો પછી
નિશાન ધ્રુવનો મહાકિરણ ક્યાંથિ હીણાયલી
નકામી પડતી જ આ દૃગ ઝિલી પ્રમાણી શકે !
દિસે પથ નહીં, નહીં દિક, નહીં દ્યુતિ, ધ્રુવ નહીં,
ભરૂં દમ ન છૂટકે : દમદમે વધન્તી લહું
વૃથા જિવનભારની વિષમ ભારવત્તા, પ્રભો !
નિચે ઉતરવું, નિચે, હજિ નિચે નિચે ક્યાં સુધી ?
હશે નહિ હશે જ શું તળિયું ઘોર આ ગર્તને ?
તમે તમતમન્ત આ રજનિને ન આરો ચદી,
હજીય પટ વેદના-રસ તણા કહો કેટલા
ચડી, હૃદયને ફરી ફરિ રસી, જમાવી શકે
જડાત્મ ઘનઘોર નિશ્ચલ અભેદ્ય નિર્વેદતા ! ૧૪

અચલ શ્રદ્ધા

પૃથ્વી

ન માર્ગ હજિયે દિસે, નવ દિસે જ દીઠેલ કો :
દિસે અહીંતહીં બધા જ લઘુકાર્યમાં ડૂબતા;
દિસે અહીંતહીં ઘણા લઘુ ગણી મહત્ ફૂલતા,
ચગંત મદિલા વળી અહહ કૈંક ડૂલાવતા.

વહ્યો યુગ જુનો, નહીં યુગ નવો જ ઊગ્યો હજી,
નિશા જ પસરી બધે અજબ ભૂતભડકા સજી;
ભ્રમાટવિ વિશે ભુલી ભુલવતા ઘણાને મુજી,—
નવો યુગ ઉગે જ કૈ ક્ષણ, કિહાં ન જાણંત કો

અહો યુગયુગાન્તરાલ ઘનઘોર વાંસે દ્યુતિ !
ન માર્ગ દિસતો ભલે, અચલ મ્હારી શ્રદ્ધા
ન માર્ગ દિસતો ભલે : લઘુ મળે જ કાર્યે
ભુલૂં ન લઘુતા તથા ... નિષ્ઠાબ
ન માર્ગ દિસતો ત ... ઉત્સા
ન સાથ ગુરુ, શિષ્ય ... ાય શ્ર

પૂરો કિરણ

પૃથ્વી

પિતા, ન શિશુ હું હવે; પશુ નહીં હવે હે પ્રભો !
પ્રસાદકિરણો ફિરો નયન દીન આધીનમાં;
મહાકર પ્રસારી આ અનુગ્રહો કરો વામણા :
ભિખૂં તલસિ જાચું એક તમ પર્સને પાવક !
થશે પ્રકટ ઝાળ ? તો પ્રજળશે જ સૌ પાતક !
પ્રહાર પડશે ? ભલે : ઉચિત એ જ આ સ્થૂલને.
અચેતન વિશે ફસ્યો, તરફડે, છુટી ના શકે
સચેત કણ આ, પુરો બળુંઝળૂં છ લજ્જા વિશે.
અચેતન અસત્ય તુચ્છ અપવિત્ર જાણું પ્રભો,
પરંતુ નવ જ્ઞાન એ અનુભવ્યૂં હજી આ ભવે :
સચેત તણિ શક્તિ એ, જડ પ્રવાહસ્વામિત્વ એ,
ધ્રુવ દ્યુતિલ પંથ એ, જિવન એ, વિમલતા જ એ :
સજી સુકિ છુટો મ્હને ઋણ લખ્યું ચુકવવાનું એ,
પુરો કિરણ લોચને, બળ કરે જમાવો પ્રભો !   ૧૪

અચલ શ્રદ્ધા

પૃથ્વી

ન માર્ગ હજિયે દિસે, નવ દિસે જ દીઠેલ કો :
દિસે અહીંતહીં બધા જ લઘુકાર્યમાં ડૂબતા;
દિસે અહીંતહીં ઘણા લઘુ ગણી મહત્ ફૂલતા,
ચગંત મદિરા વળી અહહ કૈંક ડૂલાવતા.

વહ્યો યુગ જુનો, નહીં યુગ નવો જ ઊગ્યો હજી,
નિશા જ પસરી બધે અજબ ભૂતભડકા સજી;
ભ્રમાટવિ વિશે ભુલી ભુલવતા ઘણાને સુજી,—
નવો યુગ ઉગે જ કૈ ક્ષણ, કિહાં ન જાણંત કો.

અહો યુગયુગાન્તરાલ ઘનઘોર વાંસે દ્યુતિ !
ન માર્ગ દિસતો ભલે, અચલ મ્હારી શ્રદ્ધા તુંમાં !
ન માર્ગ દિસતો ભલે : લઘુ મળે જ કાર્યો ભલે,—
ભુલૂં ન લઘુતા તથાપિ કરું પૂર્ણ નિષ્ઠાબલે :
ન માર્ગ દિસતો તથાપિ લઘુતા ન ઉત્સાહમાં;
ન સાથ ગુરુ, શિષ્ય ના : અચલ તોય શ્રદ્ધા તુંમાં. ૧૪

પૂરો કિરણ

પૃથ્વી

પિતા, ન શિશુ હું હવે; પશુ નહીં હવે હે પ્રભો!
પ્રસાદકિરણો કિરો નયન દીન આધીનમાં;
મહાકર પ્રસારી આ અનુગ્રહો કરો વામણા:
ભિખૂં તલસિ જાચું એક તમ પર્શને પાવક!
થશે પ્રકટ ઝાળ? તો પ્રજળશે જ સૌ પાતક!
પ્રહાર પડશે? ભલે: ઉચિત એ જ આ સ્થૂલને.
અચેતન વિશે ફસ્યો, તરફડે, છુટી ના શકે
સચેત કણ આ, પુરો બળુંઝળૂં છ લજ્જા વિશે.
અચેતન અસત્ય તુચ્છ અપવિત્ર જાણૂં પ્રભો,
પરંતુ નવ જ્ઞાન એ અનુભવ્યૂં હજી આ ભવે:
સચેત તણિ શક્તિ એ, જડ પ્રવાહસ્વામિત્વ એ,
ધ્રુવ દ્યુતિલ પંથ એ, જિવન એ, વિમલતા જ એ:
સજી મુકિ છુટો મ્હને ઋણ લખ્યું ચુકવવાનું એ,
પુરો કિરણ લોચને, બળ કરે જમાવો પ્રભો! ૧૪

નિશા અને મૃત્યુ

પૃથ્વી

રહસ્યજનની નિશા ! મનુ મહાનુભાવે શ્રુણી
સુકીર્તિ તુજ તાતથી, સહજ તે સમે એહને
ઉમંગ અભિલાષ શા ઉછળિયા હશે, રે ત્હને
સ્વયં નિરખવા, પિવા અજબ ત્હારિ એ મોહની !
પછી ઉદધિ ઊતરે રવિ, અને ચકિત લોચને
જુવે મનુ, રહે જ જોઈ તુજ ભવ્ય ઘેરું ગહન
અનંત દ્યુતિ-અંતરાલમય નેહભીનૂં ગગન.
—અને નવ શું રૂપવિદ્ધ મનુ હર્ષમૂર્છિત બને !

પ્રકાશ રવિનો જગજ્જગવતો, અહો, તેજ આ
વિલક્ષણ પવિત્ર ગૌબિ મધુરી નિશા ગોપવે,
પતંગ ફુલ પત્ર પંખિગણ કોટિધા દાખવે,
ન સૂચવિ શકેય તે તિમિર ભવ્ય દ્યુતિ દિવ્ય આ !
અને વિસરશો જરા,—દિન પછી નિશા હાવિ જો,
ગણો દુખદ મૃત્યુ, જીવન વદૂં ન તે કેમ તો ?   ૧૪

નિદ્રાને વિનવણાં

શિખરિણી

અરે શીળી મીઠી સુખદ દયિતે આવ ચુમ ને
નવોઢા જેવી શૂં ખસત અળગી થાય અતડી ?
અરે ત્‍હારા કૂણા કમલયુગલે ભીડ મુજને
અને આ ઊઘાડી દગ તુજ લટે લેનિ ઢળુડી !
કહે ઘીના દીવા સુભગ અહિપાત્રે તુજ મને
વસે, કે પુષ્પોની સગમૃદુલ શોભીતિ સુરભી ?
સવત્સી ધેનૂ વા હરિત ચરતી તુષ્ટ વદને,
નદી કે જ્યોત્સ્નાળી મહિં અમલ સેલંત ફલભી ?

કહે શૂં તૂં ઇચ્છે ? અધિક નવ તૂંથી કશું મ્હને,
મનોરાજ્યે અપૂં પ્રિય પરમ જે હોય જ ત્‍હને:
મનોરાજ્યે માગૂં તુજ વિલસતી સ્વપ્નરમત;
વળી આદ્યે અંતે જગતસપનૂં આ ભવ તણૂં
ધરે કાલાતીત સ્થિર પરમ શાંતી અતિકથ,
કઇ તેનાં ટીપાં ટપક, સખિ, વંદી હું વિનવું. ૧૪

નિદ્રાને

પૃથ્વી

પ્રશાંત મધરાતનાં હિમઝરંત મૈયા કુંળાં !
મયાળુ મૃદુલાંગુલી પરસિ ભીડતાં દગ્દલાં !
છળ્યાં દગ સમંતતો નિશિત તેજભાલાં ઝિલી,
સુપર્શ દબવો, હિયો હુંફ શિળાં, યથા ધાબળી :
તથાપિય ન જો સ્વયં મગજચક્ર મુજ ડાહ્યલાં
ભુલે વિસમરે સ્મૃતી દખલ એમનાં વેવલાં,
અનંતવિધ દશ્યનાં દિન બધો જ ગુંફાયલાં,
—અહો રુધિર સાહરે શિતલ શાંતિપ્રસ્રાવને
સિંચો, ફરિ ફરિ, પ્રહર બેત્રણે જે થકી
ચડે રુધિર તૃપ્તથી, પરમ તાજગી આપની
અને તન બધે, વળી મગજ ચક્ર ચક્રેય તે
મનોજ્ઞ ખુશ ખ્વાબવીજ ચમકો રમંતી ઝમી,
વળી અજબ કૌતુકાભ્ર તમ ફરફરંતાં ચગી,
સલીલ ભરિ દે ફરી જગવિ ચક્ર સૌ, ચેતને ! ૧૪

પૂર્વ યાત્રીઓને અંજલિ

વસંતજાતિ

યાત્રી અસંખ્ય મુજ આગળ આ જ વાટે
વાધ્યા સુવીર ફદસે અવિરામ, ધામે
પ્હોંચી ગયા, નિરખતા વિમલાર્દ્ર નેત્રે
હૂં શા અસાધુ ચલચિત્ત ભયાર્ત બંધુને;
ને ઠોકરાઉં પડું હોય વદંત, પાછો
વાધૂં તિહાં લથડતો જ હતાશ, તે તે
વેળા વિપત્તિ અહ દુર્બળતા નિહાળી
અજ્ઞાત એ સદય પ્રાણ પુરંત બંધુને.

તે સ્નિગ્ધ યાત્રિગણને પ્રણમી રહૂં છૂં,
દેખૂં ન તોય મુજ અંજલિ પાઠવૂં છૂં,
હે સિદ્ધ બંધુગણ, કિંકર છૂં બિચારો,
ના ઊગર્યો હત વિના તમ નેહધારો,
આ ખાઈ ઘાતકથિ નીસરિયો ન આપે,
આશાળુ વાધું વળિ તેય તમ પ્રતાપે.

ચડ્યે જતો-૧

ગુલબંકી

અજાણ યાત્રિ, કેડિ ડુંગરાળ જંગલે ચડે,
પદે પદે દ્રુમો લતાવિંટેલ બેય પા નડે.
પછાડિ સૂર્ય વાદળે લપી છુપી સુવા જતો,
અગાડિ હારબદ્ધ માળ ઉપર માળ પર્વતો,
પડ્યાં સડ્યાં થડો સમૂળ ડાળપાન રોકતાં,
ચડી કુદી વધંત યાત્રિ, પાય જંતુ ચોંટતાં,
વાયુફૂંક સાથ ધૂળ કીટ પાન વર્ષતાં,
નસીબદાર જો ન તીક્ષ્ણ પાંખડાંય સ્હોરતાં.
બેશુમાર દુર્ગતિ : ન તોય યાત્રિ થંભતો,
સાંભળે કદા સુગીતખંડ અગ્રયાત્રિ ધ્વાન,
ઊપલા પ્રદેશથી સ્વછંદિ વાયુ આણતો;
વ્યોમમસ્તકે અને અગાધ ભૂરું ભવ્ય સ્લાન,
દાખવે કદા ત્રુટંત સાંહ્યથી ઘટાવિતાન,
વિરલ ઊડુ, ન્યાળિ આશકિરણ તે, ચડયે જતો. ૧૪

ચડ્યે જતો-૨

પૃથ્વી

ચડાણ ચડતાં ભરાય દમ, સ્નાયુ હારી જતા,
ઉપાડવું પડે કલેવર યથા પરૂં પોટલૂં,
ધકેલવું પડે જ સ્થૂલ નર્યું હોય શૂં ટાયરૂં,
શિરે સહજ તાપ પ્રજ્વલત ગ્રીષ્મઝાળો યથા.
પરંતુ જરિ શ્વાસ લે પથિક બેસીને છાંયડે,
હતો દમત વાયુ તેહ ઠંડક સિંચે શિરે ને ધડે;
સુગંધ મધુરા સરે રસળતા શું યાત્રી ગમે,
દગો ઉવડિ ઘાટ રંગ છવિચારુતાએ રમે,
વળી દુર સુદૂર તે ક્રમક્રમે સરી જાય છે,
મથી કળણ ઘાટિ ટોચ ચડિયાં જરી ન્યાળવા
તિહાં ઉતરિ જાય થાક, જરિ સ્વસ્થ જિવ થાય છે,
સમુદ્ર નગરી નદી ખિણ ચિતાર આખોય એ,
સદારુચિર નિત્યન્યૂન વદને ગમી જાય છે,
ચડાણ રહ્યું તેય યાત્રિ ઉત્સુક બને ઉઠી કાપવા. ૧૪

હે પુમાન

પૃથ્વી

ઉભી અહીં નિહાળ યોગસ વિસર્પતી કેડિઓ
વહે નજિક એકમેક, ચડઉતર કેડિઓ કેટલી,
સુદૂર પણ એક એક થકિ વિસ્તરે કેટલી,
ચડી પડિ અનેકને મળિ પળે પરૂહી કેટલી,
— અહો જટિલ જાળઝોળ વિરચંત આ કેડિઓ !
ગ્રહે કઇ ? ચડે કિહાં ? પ્રથમ છાંડિ બીજી ધરે ?
દિસે ઉર તણું તિહાં પણ ચડાણ શોધી વરે ?
પ્રયાણ વિકટેય ઊજમ ન અસ્લથી ઓસરે ?
ભુલે, તુરત સાવધાન ચડિ જાય માર્ગે ખરે ?
વધે તિમિર તોય ભીતર ઉજાસથી સંચરે ?
પ્રયાણ તુજ આખું આમ પઉરુષસુશોભી પુમાન્,
ન થાય યદિ, તોય હામ દ્યુતિ દે ન તૂં કજળવા,
ન પામર સમાં તુંએ રસળવાં ઘટે રઝળવાં,
બલાબલ સ્વકીય તેલ પરથી ઘડયા, હે પુમાન્. ૧૪

ગયો જ તું અશોકમાં

ગુલઝંઝી

ડુબૂં ન શોકમાં, ગયૂં ગયૂં જ તે :
જતાંય સર્વ જે રહ્યું, રહ્યું છ તે :
તે ય છે ન અલ્પ શાંતિ ધૈર્ય કાજ,—
રાગ તે અતાગ, તે અભેદ-અસ્મિતા જ,
તે સહોર્મિ, તે સહોન્નતિસ્મૃતિ,
તે વિપત્તિસાથ, અશ્રુ ગુપ્તમાંય સંગતિ,
દોષ તર્ફ તે ઉદારતા મધુર,
પળન્ત દૂર દૂર તોય ઊંડિ દૂરતા–ખબર,
ત્રુટન્ત સખ્યમાંય તન્તુ તે અમર !
કાલસ્રોતથીય જામતી અદૃશ્ય દૃષ્ટિ તે,
શાંતિ તે, વિરાગ તે, વધે છ વર્ષ વર્ષ જે.

ડુબૂં હું શીદ શોકમાં ?-ગયો જ તું અશોકમાં :—
નિહાળ્યું કામ્ય સત્ય, કાન્ત : વા ગળ્યો અતર્ક્યમાં,
વા ભવે નવે સર્યો ફરી અશોક બાલ્યમાં. ૧૪

એક મિત્રનું ભરજુવાનીમાં અવસાન

પૃથ્વી

અરે ! ખતમ આમ સર્વ ચપટી મહીં થૈ જતૂં !
બગાસું બસ એક અર્ધ ! ચરખો જ થંભી જતો !
અને ફળ અપક્વ. વેલ વળગેલ, કાચી કલમ,
ત્રુટે થઇ તિહાં જ સર્વ હરિયાળું મ્હેકી રહ્યું
સુરેખ મલકંત સ્વપ્ન, કંઇ ગાન કંઇ નૃત્ય, આશાભર્યૂં,
-તમામ પર હીમનો હતક ઘોર ગુજરે જુલમ,
ઉપાય નવ જેહનો સુહૃદથીય દૈવેય એકે થતો,
કમોતવિશ ફેલતૂં, કુંલકળીલ વણસાડતૂં !

કમોત ? વળિ મોત કોઇ કદિ ક્યાંય સન્મોત શૂં ?
દિઠો મનુજ ક્યાંય કોઇ કદિ જે નિજા'શાદગે
ન ઊન, અણપક્વ ના, નિજ કુકર્મદાઝ્યો ન શૂં,
તવાય નવ જે સ્વયં ભરિ દિધેલ માઠાં ડગે ?
અને નવ ચહે જ જે અધિક જીવવૂં, એ બધૂંયે ભુસી,
સવેગ ઉપજાવવા વિમલ સૃષ્ટિ કો રૂપસી ?   ૧૪

જ. પી. ત્રિવેદીને અંજલિ

પૃથ્વી

૧

સમાજ ગુજરાતિ ભાત ત્રણનો પુણાપત્તને :
જુના વણિક લાડ સ્થાયિ થયલા પિઢીઓ થયાં;
નવા વરસ દાયકોય ઠરતા ઉંચા આસને,
અને વરસ એક પાંચ રહિ શારદા ધામમાં,
ઉડંત ખગ શા યુવાન ગુજરાતિઓ સેંકડો.
ત્રણેની લઘુમોટ સેન મહિં ગાળતાં જાતડી;
ત્રિવેદિ, સહુમાં પરસ્પર જગાડિ સદ્‌ભાવના,
ત્હમે ત્રિપટ એકતામય ગુંથેલ સંસ્થા વડી,
અનેક તણિ સ્થૂલઝીણિ, મિનિટોનિ વર્ષો તણી,
પ્રફુલ્લ રળિ આહુતી, મચી રહેલ ધ્યેયે સુખે.
વિશેષ વળિ સ્થાયિ સેવ કરવા તણાં સ્વપ્ન જે,
નિહાળિ 'રહિ'તી, ત્હમો ઉડિ જતાં પડે ભાંગિ તે,
પડે ગગડિ જેમ દેહ નિજ જાય આત્મા જિહાં.
અહો ! વિરલ આપણા મહિં ત્રિવેદિ શા સેવકો ! ૧૪

૨

અહો વિરલ માણસાઇ જગતે ત્રિવેદી સમી !
ચહે છ જગતે 'ધિકાર પદવી પ્રતિષ્ઠા ઘણા,
ચહે વળિ અનેક ગર્થ વધતૂં ભરંતૂં ગુંજાં.
અતી વિરલ જે કૃતઘ્ન ન ગણે અ-કૃતજ્ઞતા,
ન સેવક નિરાશ જેહ ન બને વિતે કાળ ને,
જરાય ફળ ના જુવે વિકસતાં, નિજ સ્નેહ ને
સદૈવ વરસી રહેલ નિજ નિઃસ્પૃહી શીલનાં.
છિયેં જ સઉ આપણે લઘુ નઠોર જંતૂ નર્યાં.
તથાપિ જ્યમ કોલસા ખનિ વિશેષ હીરો ક્વચિત્,
જિવાત અણુની બિછાત મહિંયે મહાત્મા થતો,
સવારથ ઉરે ધરંત અણુ શો જ, — બસ ઝંખતો,
પલોપલ ય સેવ સાચિ સમુદાર અણુ માત્રની,
પલોપલ ઘસાય જે ચરત આચરત બંધુતા,
ત્રિવેદિ, ન દિઠો તુંથી અણુ જગે મહાત્મા વડો. ૧૪

મો. કા.ની 'કારને' અકસ્માત

ગુલબંકી

ફાળ અગન, વારિધોધ, પૂર ને કરાં,
ઝંઝવાત, શીત, લૂ બુખાર ખોખલાં,
રેત, પથર, તેગ, ગોળિ, તીર, ગોફણાં,
પ્લવન, પાત, પર્ણ, ભૂકિ, સૂળ, ગુંદ છાલ સૂકિ,
થાક, શોક, ડંખ, જંતુ, ભો અફાટ,—રે કશી મણા
દેવ દૈત્યને મનુષ્યદોર આયુની
સટ્ટ કાપવા યથેચ્છ કાતરો તણી ?
સાંકડો જરાક માર્ગ, ધક્ક સ્હામિ લ્હારિની જરાક,
ને પડી ઉડી જ ગાડિ ખાઇમાં ધડાક,
ઊંડિ, સાંકડી, ટિચાતિ, ફૂખ ફૂખ વાર વાર,
કચ્ચરો હજારનો ઉડી રહ્યો ફુવાર !
—સો ય વર્ષ તાહરાં પૂરાં તિહાં જ કામદાર,
અભિલષિતો, અધફલિતો, સુપનલલિતો,
ન જાણું કેટલાં ઉડ્યાં ફરર તે જ ઠાર !   ૧૪

દ્યુતિકણી

પૃથ્વી

પ્રભો, ગઇ. રહી સદા તદપિ વ્યસ્ત બ્રહ્માંડમાં,
રહી દ્યુતિકણી વળી વિમલ પંડ—ઊંડાણમાં,
રહી દ્યુતિકણી સજી વદન વ્યસ્ત બ્રહ્માંડથી,
જુવે મુજ ભણી ઘણી વખત લોચનો માંડતી.
ઉઠે દ્યુતિકણી થકી ક્વચિત શબ્દછાયા વળી.
ઉઠે વદન સૂર એ અસલરૂપ માસો થયાં,
—નહીં ફક્ત સ્વપ્નનાં વિજન માંહ્ય, એકાન્ત્યમાં,
નહીં ફક્ત થાકમાં, વિપદમાં ઉરગ્લાનિમાં,
—અકારણ ઉઠે, શમે, સ્થલ બધે, દશા સર્વમાં,
ભમે મુજ સહે સદા ય, અવિભાજ્ય છાયા સમાં.
નથી વદન એ નથી શબ્દ એ રહ્યાં સ્થૂલમાં,
સહે નયન કર્ણ સ્થૂલ કયમ સૂક્ષ્મ હુમલા જ એ ?—
—સહે નવ સહે ભલે : દ્યુતિકણી ઝગો સર્વદા !
બનો વિમલ વિમલ વિમલ
નયન શ્રોત ઉર પંડ આ ! ૧૪

જાગરણ

શાર્દૂલ૦

જાગ્યો માઝમ રાત, સેજ તજિને આવ્યો વહી બેઠકે,
ટેબલ્દીપ ઘસી સળી પ્રકટતો, ત્યાં ખુર્સિએ ચાંદની
છોટાં વર્તુલ હારબંધ કપડે આડાં હતી પાડતી;
ને વસ્ત્રે ઉપડંતું'તૂં ફરિફરી ધીમી મરુત્ફરફરે :
જાણે ખુર્સિ મહીં જ તૂં ઉંઘિ ગઈ,

ઊંઘે મૃદુ શ્વસિ રહી,

ઊઠાડૂં કરિ દીપ કે તિમિરમાં ચાંપૂં જઈ ખુર્સિએ,
છોટી ચાંદનિ વર્તુલાવલિ હરી, મ્હારી જ પીઠે ધરી ?
બુટ્ટો એ પ્રકટ્યો ન સ્પષ્ટ તહીં તો પ્રકટી ગયો દીપ એ,
ખાલી ખુર્સિ જ ચાંપતો જઇ પડ્યો તેમાં સનિઃશ્વાસ હૂં.
તૂં જાતાં પછિ જાતનાં સુતસુતાના સર્વના હાલને
સંભારંત સરી ગયું હૃદય શૂં સ્મર્તવ્ય તે કાલમાં.
જ્યારે આપણ નૌજુવાન વયને માણી'તિ માણી'તિ તે !
એકે એક સ્મરંત એ સ્મરકથા, ચંદા ગઈ આથમી,
ને વીતીય નિશા, ઉષા ઉડતિ શી

લ્યાવી રવિ નિષ્ઠુર ! ૧૪

મનુજજંતુની અલ્પતા

પૃથ્વી

ગઈ. ન ફરિ માણવી રજનિયો જ તે આ ભવે,
નહીં શરદ પુષ્પમાં, નહિય ગ્રીષ્મ વર્ષા રતે;
જિહાં જુગલ આપણે જગ બધૂં પરસ્પર હતાં,
ભવિષ્ય તણિ આશ માત્ર વળિ તાહરી કૂખમાં.
અરે ઉદયવર્ણિ આશ, ગઇ આથમી આમ તે !
ગઈ. સ્વજનહીન ને સ્વગૃહહીન જીવૂં હું તો :
હતો ઘર થકી અકેલ, તું જતાં વિશેષે હવે.
હતો રખડુ મૂલથી, ઘરરખૂ પુરો ના બન્યો.
સગાં સહપ્રવાસિ સાથિ સમભાવિ પરકીય ને
ગૃહે સહિ લઈશ જે હજિય વર્ષ લેવાં રહ્યાં.
નિતાંત નિરદે અહો મનુજજંતુની અલ્પતા :
ત્હેને જિવત રાખવા કરિ ચુક્યો બધૂં,—વ્યર્થ તે;
અને દ્વિગુણ વ્યર્થ સર્વ જિવવું મુવા તુલ્ય આ. ૧૪

એક આશા

પૃથ્વી

તથાપિ મુજને પ્રતીતિ, કહું કે હુંને આશ છે.
ગતાનુભવ સિદ્ધ, કે વિફલ તો ય માનવસ્મૃતિ
ધરે ઇલમતાજુબીઃ અતિ હઠીલિ લોભીય તે
ઉદાર સરલ સ્વલ્હેરવશ, કોઇ ધન્ય ક્ષણે
ઉઘાડિ નિજ ગુપ્ત રિદ્ધિ, નયનો ચકિત રીઝવે,
ઘણાં વરસ ચીમળાઇ ગયલે હુયે છાંટિ દે છે સુધા,
પુરાણ દિલદાર મૂર્તિ બસ અસ્લનૂર અસ્લી છટા
સજીવન સલીલ યૌવનમદે ભરી દાખવી !
હજી ય મુજને હશે સુભગ દર્શનોલ્લાસ એ
નિશા સ્વપનમાં, દિવા સ્વપનમાં, અછડતાં જ કે,
કદાપિ પલવિપલ, કાલનદ કે સ્વયં સ્તબ્ધ જ્યાં
અકાલ અ-વહંતનો અકળ ઘૂંટ-પીએ તિહાં !
અપાર્થિવ ગુહાગરેખિ ચમકંત એ દર્શને દર્શને
શકીશ વિચરી હું સ્વસ્થ સમચિત્ત સૌમ્યાશયી. ૧૪

પ્રલાપ

મિશ્ર જાતિ

અને હવે, છદ્મિ વિશે વસી પ્રિયે
અનિમેષ સાક્ષી મુજ ઉત્તરાયુની,
વર્ષો વહ્યાં ટેકવિ ’ન્યોન્ય આપણે
દ્હાડાં તેથી હું ટક્યો એકલ થઈ.
બન્યો છ શૂં વ્હાલ અમાપ ત્હારાં
અનંતનો પાત્ર અનંતકાલ ?
આ પ્રશ્ન ક્યારેક ઉઠે ઉઠે છે,
જાણૂં ન ઉત્તર, નવ તેનું કાંઈ,
પ્રિયે, ન બોલે, ન બોલી શકે તૂં,
બોલે યદી, નૈવ સુણંત તે હૂં.
બ્હેરાં મૂગાંનૂં જ છે વિશ્વ આ ભર્યૂં !
જ્યાં હો ત્યાંથી જોય તૂં જોય હૂંને,
બીજૂં કશૂં ક્યાંથિ લહૂં, સ્મિતાનને ?
પૂછૂંય અમથૂં: પ્રિત રીત છે, વેવલી એ. ૧૪

પ્રેમની ઉષા

મંદાક્રાન્તા

પાડી સેંથી નિરખિ રહિ'તી ચાંદલો પૂર્ણ કરવા,
ઓષ્ઠો લાડે કુજન કરતા, ' કંથ કોડામણા હો,
વલ્લીવાયુ રમત મસતી ગેલ શાં શાં કરે જો !'
ત્યાં દ્વારેથી નમિ જઇ નિચો ભાવનાસિદ્ધિદાતા
આવ્યો છૂપો અરવ પદ, જાણે ચહે ચિત્ત સરવા,
–ને ઓચિંતી કરઝડપથી બે ઉરો એક થાતાં !
કંપી ડાલી લચિ વિખરિ શોભા પડી સ્કંધદેશે,
છૂટી ઊંચે વળિ કરલતા શોભવે કંઠ હોંસેઃ
' હ્હાડે યે શૂં ? ' ઉચરિ પણ મંડ્યાં દૃગો નૃત્ય કરવા,
' એ તો આવ્યો કુજન કુમળૂં આ મિઠું શ્રોત્ર ભરવા.'
' એ તો રાતો દિન ફરીફરી ઊર ઉપડ્યા કરે છે. '
' તોયે મીઠું અધિક ઉભયે કંઠ જ્યારે ભળે છે. '
ગાયૂંઃ પાયાં જિગરે જિગરે પેયુષો સામસામાં,
ન્હૈ ત્યાં ચાંદા સુરજ હજિ, એ પ્રેમ કેરી ઉષામાં. ૧૪

અદૃષ્ટિ દર્શન

મંદા૦

વ્હાલી, ત્હારો સ્વર મધુર આ કાનને સંભળાય,
વ્હાલી, ત્હારાં મૃદુ લલિતથી ચિત્ત અત્રે હરાય;
ને કૈં કામે પડિ ડુબિ તદાકાર હોઊં તિહાં યે
ઓચિંતી રે પરિ સમ હવામાં તરે સ્પષ્ટ સોહે
મૂર્તિ ત્હારી, અધર ધરતી છેલ્લિ ચૂમીસલામે,
આંખો આડી કરત ચડતૂં આંસુ સંતાડવાને.
એની સામે નજર જ ઠરી જાય ને યાદ આવે
આધીપાછી અનુભવઘડી, જે ન ભૂલી ભુલાયે;
સંયોગે જે ઉછળત સુખો પાઇ પાઈ પિધેલાં,
ને આપત્તી વિષમ પડતાં સ્નેહઅંકે વસેલાં :
તારાઓ ને જરિ ચળકતાં વાદળાંજૂથ જેમ
સાથે જામે રજનિનભસે, આ બધી ચિત્ત તેમ.
સ્વપ્નાં આવાં ઘડિ પછિ શમી જાય ને પ્રશ્ન મૂકેઃ
વ્હાલી, ચિત્તે તુજ કદિ ડુબે સ્નેહસંભારણે કે? ૧૪

નાયિકાની છેલ્લી સલામ

શાર્દૂલ૦

માગ્યો પ્રેમ મળે, ન કોઇ પ્રજળે નિઃશ્વાસથી ચેતના;
ક્યાંથી હોય જ પ્રેમકર્ષક ખુબી સદ્ભાગ્ય પૂરાં વિના :
ત્હારો દોષ ન લેશ, આ જન નહીં ઔદાસ્ય સાંખી શકે,
મ્હારા લાયક ભાવિમાં ઉતરતાં આશીષ દૌં,–શી, સખે ?
શક્તી સાધન જ્ઞાન તેજમય તૂં મૂર્તી જ તારુણ્યની,
ઈર્ષ્યા મૂક બની રહી, ઉસળકે વંદારુ સ્પર્ધા બની !
કીર્તિ પ્રૌઢ ચિરાયુ શુદ્ધ તલસે, બીજું લહે તુચ્છ, તે
આકાંક્ષા સસયોગ આણિ મુકજો કાલાબ્ધિ ત્હારે પદે.
સૌંદર્યો સૃજનાર માનસતલસ્પર્શી પ્રસાદી કવિ,
કિંવા બીજ નવાં સ્વદેશમહિમાનાં રોપતો રાજવી,
ભાસે એ તુજ ભાવિ તે શું ખિલશે સોળે કલા કે નહીં ?
–રે પ્રાર્થૂં કિરતાર, દિવ્ય વરના દાતાર, દેજો સહી
નારીપ્રેમ વયસ્યપ્રેમ, પ્રતિભા જે રાહુથી રક્ષતા,
આત્મા મધ્ય સદૈવ શાંતિલય ને
સૌમ્યદ્યુતી પોષતા. ૧૪

નાયકનું ચિંતવન

શિખરિણી

બનૂં સંન્યાસી હૂં ? નથિ રતિ મ્હને બાહ્ય નિવહે,
અને આત્મા એથી તનજડિત ક્યાં થાય અળગો ?
ખરા સંબંધી જે પ્રણયરસ રેલી ઝિલિ રહે
નથી આત્મા તેથી પણ હૃદયધારીજ અળગો.
ગૃહસ્થી ધર્મોમાં તનમન પરોવી સુખ લહે
ભજે મોટો ધર્મ, ક્યમ સુખથિ યે તેહ અળગો ?
અને જેની ખોટે ભવ તરફડે, શોણિત વહે,
પળે તેની આશે, ક્યમ ભવથિ ક્હેવાય અળગો ?
પડે આશા ખોટી ? અવનિરસની કોઈક કણી.
ઉડી આકર્ષાઈ ગિરિહિમસમૂહે જડ બની;
વસી વા મેઘોના સતત ઝુલતા મંડપ મહીં :
ન તે આવે પાછી પરમ હિતનૂં બીજ બનિને,
તથાપી જે જે શીતલ લહરિ છાયા ય ભુમિને
મળે, તેમાં એનો પણ શું લવલેશે યશ નહીં ? ૧૪

નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત – ૨. મોગરો

પૃથ્વી

પ્રિયે, તુજ લટે ધરું ધવલ સ્વચ્છ આ મોગરો,
નહીં નિકટ ચોથિ પર્સંહક આ સમે માહરો.
બને ચકિત? ના, ખરૂં જ કહું,—ના, દયા ના સહૂં!
ક્યાં વચન શોધું? આ જિગર ખોલિ દેવા ચહૂં.
કુટુંબ વચમાં સુરક્ષિત ઉગી, ન જગ જાણતી,
સુકોમલ પવિત્ર મૂર્તિ, મુજ એક દેવી છતી!
નિહાળ દલ મોગરે; મુજ ઉરે પડો એટલાં!
અને કહું શિ રીત જાય, સખિ મ્લાન એ કેટલાં!
'દુરિત' 'અપરાગ' 'મોહ' વચનો સુણ્યાં તો હશે;
કરે મલિન કેટલૂં ઉર ન તૂં કદા જાણશે.
પરંતુ પ્રિય દેવિ તૂં ઉતરિ હાથ મુજ સાહવા,
–જરા ધિરજ! જરા વખત! તલસું પોત પ્રકટાવવાઃ
દલેદલ વિશુદ્ધ આ કચ વિશે દિપે મોગરો,
દલેદલ ઉજાળું આ ઉર,—પછી જ હૂં તાહરો. ૧૪

નાયિકાનું ઉત્તર

પૃથ્વી

કહો ન જગ જાણતી, નવ મ્હને ત્હમે તો દિઠી,
અને તરસ તનખ નેહ-અવગાહની આ મિઠી,
રહી તલપિ કલ્પના, ઉર વસ્યો ચહે આશિક,
ગ્રહ્યો કર, ન સ્વપ્ન ?—જીવન હશે ન જૈવાતૃક !
‘ દુરીત ’ ‘ અપરાગ ’ આદિ નહિ આળ કાને ધરૂં,
પ્રતીતિ સતમાં મ્હને મુજ, લિયો ભલા પારખૂં.
દર્શિ અભયં પાપનૂં : ખરિ જ દેવિ ?—થાપો ઉરે
વિલાસિ વપુ આહુતી નિરવશેષ મ્હારી ખરે.
અને, ગરુડ તૂં ઉંચે નભ ચડંત જ્યાં જ્યાં વહે,
લિયે ઉડયને ન કેમ નિજ સાથિ આત્મા સહે ?
પવિત્ર કરું હૂં ત્હને : ખિલવ તૂં કલા માહરી :
પિયૂ ! સરજિયેં નવી હસતિ સૃષ્ટિ આશાભરી !
કહે કરવું ગાન ? બોલ લલકારિયે પ્રાર્થના ?
પક્ષે પલ ઉઠંત સૂર હિતસાધુ સહધર્મિ દાંપત્યના. ૧૪

પ્રાર્થના

પૃથ્વી

પ્રભો ! શિર નમ્યૂં. નમ્યૂં જ ધરું સર્વદા એટલી
વિશુદ્ધ મતિ રાખજે : સકલ અન્ય એમાં લહૂં.
જુવે શિશુ તણી ખરી જિગરની બધી લાલસા,
અને વળિ જુવે–ઉઠી ફરિફરી તરંગો ઉપર
પ્રસારિ નિજ મેલ ફીણ વમળો અરે કીટકો
લસે અમિત, ને શમે તદપિ છાર મૂકી જતા.
અરે સરિત માહરા જિવનની ! અરેરે, પ્રભો !
વહે ફરિફરી તરંગદળ ક્યાંથકી એહવાં ?
હશે પવનસંતતી ? ઉદધિની જ વેલા હશે ?
દિસે નહિ દિસે અગર તિમિરગહ્વરો અંતરે,
ધસે વળિ ધસે તિહાંથિ મળ જંતુ વમળો જ એ ?
અદૃષ્ટ ભવથી વળી જિગરના જુના પાપથી
બચાવ ! જય આપ ! આ વિમલ સ્રોત પોતાપણે
વહે સલિલઓઘઅર્ધ્ય તુજને ધરંતો પ્રભો ! ૧૪

પ્રેમનો પ્રાતઃકાળ—૧

શિખ૦

પ્રિયે, દેહો અર્ધા, હૃદયમન અર્ધાં ઉભયનાં
અને આત્મા ક્યાંથી તુજ મુજ જુદા હોઇ જ શકે ?
જુદા ક્‌હેતા જ્ઞાની, પરમ પદમાં એક કથતા,
ન તે આ સૌન્દર્યપ્રણયિ દૃગ સાચૂં લહિ શકે.
ભલે વા એ સાચૂં, જડ જન હશે એમ ચડતા,
પ્રિયે ત્‌હારા મ્‌હારા ઉડણપથ અદ્વૈત રતિના.
સ્વયંભૂ પ્રેમાગ્નિ પ્રકટ હૃદયમાં એકલશિખ,
ધરી એ વેદિમાં તનમનઉરાત્માર્ધ ઉભયે,
પ્રિયે, ત્‌હારાં મ્‌હારાં દ્રવ કરિ મિલાવી જ તપતાં
પુરાં લગ્ને સાધી વિમલ રતિઐક્યે વિહરિયે.
ધરી કાયાપ્રીતી નરપશુ લહે પામર સુખો,
સજી આત્માપ્રીતી અમર રસમોજે ઉછળિયે.
ઉગ્યો ભાનુ આજે તનમન ઉરાત્માર્ધ ઉભયે,
નિશાંધારાં નાઠાં ફરફરિ રહ્યા દિવ્ય અનિલો. ૧૪

પ્રેમનો પ્રાતઃકાળ—૨

શિખ૦

પ્રિયે, પ્રેમાર્કે આ હૃદયપણું ત્યજી જીવન લસે,
શમ્યા રાત્રીમોહો તનમનઉરાત્મોર્વિ નભસે;
હતાં અંધારે જે મમ-તવ-તું-હું મોજ કરતાં,
ન એ ખૂટ્યા મોજા; પણ અવર વ્હેનો ય જગમાં
વહંતાં જેમાં યે હૃદય મન આત્મા અણુગણ્યાં
સુખેદુઃખે સાથી પ્રણયજીવને આપણ સમાં
મથંતાં આ દીસે, નિજ મલ પ્રજાળી શુચિ થતાં.
ભલે ત્હારો મ્હારો પ્રણય, પણ એ યુગ્મગણથી
ફુટી વ્હેતાં જો આ પ્રણયઝરણાં શાં મલપતાં!
ભલે ત્હારી મ્હારી પ્રણયઝરણી એ સહ ભળી
ઉચે ને ઉંડાણે રસવિનિમયે રાચતિ ઝિલી!
જડો જ્યાં ત્યાં જીવો, જહિં જહિં જુવો જીવ રતિ ત્યાં,
ગ્રહો દેવો સૌ એ સુભગમધુરાં નૃત્ય કરતાં,
પ્રિયે, તો સૌ સાથે મળિ ભળિ જયેં આપણ ગળી. ૧૪

વધામણી

મંદા૦

વ્હાલા મ્હારા, નિશદિન હવે થાય ઝંખા ત્હમારી,
આવો આપો પરિચિત પ્રતીતી બધી ચિત્તહારી.
દૈવે જાણે જલ ગહનમાં ખેંચિ લીધી હતી તે
આણી સ્હેજે તટ પર ફરીને મ્હને છોળઠેલે;
ને આવી તો પણ નવ લહૂં ક્યાં ગઈ'તી શી આવી,
જીવાદોરી ત્રુટિ ન ગઇ તેથી રહૂં શીષ નામી.
ને સંસ્કારો ગત ભવ તણા તે કની સર્વ, વ્હાલા,
જાણું સાચા, તદપિ અવ તો સ્વપ્ન જેવા જ ઠાલા :
માટે આવો, કર અધરની સદ્ય સાક્ષી પુરાવો,
મીઠા સ્પર્શો, પ્રણયિ નયનો, અમ્રતાલાપ લાવો.
બીજૂં, વ્હાલા, શિર ધરિ જિહાં 'ભાર લાગે શું?' કહેતા,
ત્યાં સૂતેલું વજન નવું વીતી ઋતૂ એક વ્હેતાં;
ગોરૂં ચૂસે સતત ચુચુષે અંગુઠો પદ્મ જેવો,
આવી જોઈ, દયિત, ઉચરો લોચને કોણ જેવો? ૧૪

વરવહુ અમે

શિખ૦

જતાં'તાં સાંઝે જ્યાં વરવહુ અમે લ્હેર કરતાં,
ન જાણું જે શાથી વરવહુ અમે તો લડિ પડ્યાં.
લડ્યાં, રોઈ એ, ત્યાં મુજ પણ થયાં પક્ષ્મ સજળાં,
પછી આંસૂ ચૂમી ફરિ વરવહૂ અસ્લ બનિયાં.
અહો ખટ્‌મીઠાં એ કદિક સળગંતાં છમકલાં
ઝબૂકી હોલાતાં ઉછળિ વળિ તત્કાળ શમતાં,
ગળેતી કૂણેરી પ્રણયિજન ભાવોર્મિ કરતાં,
જિહાં આંસૂ સાથે અધરરસપીયૂષ ઝરતાં.
પછી આવી પ્હોંચ્યાં વરવહુ અમે તે નદિતટ,
જિહાં સૂતૂં'તૂં જે અતિથિ અમ અલ્પાવધિ હતૂં,
તિહાં તેની ન્હાની કબર કુમળીની જ નિકટ
વિરામ્યાં, ને જૂનૂં જીવન ફરિ એ અર્ધ કજળ્યૂં
સ્મરંતાં, પ્રત્યક્ષે પુનરનુભવંતાં, વરવહૂ
અમારૂં એ પાછૂં દગ અધર પીયૂષ ઉભળ્યૂં. ૧૪

પ્રેમનો મધ્યાહ્ન

મંદા૦

વ્હાલી, સાથે સુખદુખ લહ્યાં હૈયું હૈયે જડીને,
એકે બીજો અનુભવઘડાતો દિઠો અંતરાત્મા;
આનંદોર્મીશિખર પર ને પાપની ખાઇયોમાં
સાથે દીઠી પરમ કરુણા હાથ હાથે ધરીને.
વ્હાલી, નૌકા ધસિ ઉદધિ મધ્યે તજી દે નદીને,
સિંધૂ મુદ્રા વિવિધ ધરતો,—નાવ ચાલે બધીમાં :
જ્યાં જ્યાં સંધી નભઅવનિના, નાવનાં બંદરો ત્યાં !
ઝંઝા, શાંતી, વચલિ સ્થિતિઓ, એક સૌ આ તરીને
આધી આધી જનનઘટિકા, સાંભરે તે ન જેવી,
આધી આધી યમજવનિકા, જાણિયે તે ન કેવી:
માથે ઊંડું દ્યુતિદલ લસે ચોદિશે વારિ ઊંડું,
ને બંનેમાં અ-વચ અ-કળાતૂં લપાતૂં શૂં કૂડું ?
માંહ્યે બાહ્યે પુરુષ પ્રકૃતી ધૂર્જટિ અંબિકા એ !
તે-હું-હું-તું ત્રુટિરહિતનૂં દ્વંદ્વ અદ્વૈત શૂં એ ! ૧૪

જૂનું પિયેર ઘર

મંદા૦

બેઠી ખાટે ફરિવળિ બધે મેડિયો ઓરડામાં,
દીઠાં હેતે સ્મૃતિપડ બધાં ઊકલ્યાં આપ રૂડાં.
માડી મીઠી, સ્મિત મધુર ને ભવ્ય મૂર્તી પિતાજી;
દાદી વાંકી રસિક કરતી ગોષ્ઠિથી બાળ રાજી;
સૂનાં સ્થાનો સજિવન થયાં, સાંભળું કંઠ જૂના,
આચારો કૈં વિવિધ ઢબના નેત્ર ઠારે સહૂના :
ભાંડૂ ન્હાનાં, શિશુસમયનાં ખટમિઠાં સોબતીઓ
જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલિ સંતાય જાણે પરીઓ.
તોયે એ સૌ સ્મૃતિછબિ વિશે વ્યાપિ લે ચક્ષુ ઘેરી,
ન્હાની મોટી બહુરુપિ થતી એક મૂર્તી અનેરી :
ચોરીથી આ દિવસ સુધીમાં એવી જામી કલેજે
કે કૌમારે પણ મુજ સરે બાળવેશે સહેજે !
બેસી ખાટે પિયરઘરમાં ઝિંદગી જોઇ સારી
ત્યારે જાણી અનહદ ગતી, નાથ મારા, ત્હમારી. ૧૪

વર્ષાની એક સુંદર સાંઝ

મંદા૦

શાંતો ! શાંતી ! ઝરમર ઝરી ગૈ ગળી વાદળી આ,
અંધારી નીરવપદ ગિરિશ્રૃંગથી જો ઉડી આ !
ઊંચો હોંપે ઘુમટ ફરિથી વ્યોમ કેરો દિશાળો,
જેમાં મુક્તાતુરણ-ભગણે ઓપતી અભ્રમાળો.
બેઠો બેઠો સખિસહિત હું માલતીમંડપે ત્યાં
ધારા જોતો, શ્રવણ ભરતો નૃત્યથી બુદ્બુદોનાં;
ત્યાં ગૈ ધારા, શમિ પણ ગયા બુદ્બુદો, ને નિહાળ્યા
શૈલો, વચ્ચે સર નભ સમું, મસ્તકે અભ્ર તારા.
ને કોરેથી સલિલ ફરક્યું, શુભ્ર ચળક્યૂં, અને જ્યાં
વૃક્ષો ટીપાં ટપકિ ન રહ્યાં ડાળિયોનાં ભુમીમાં,
ત્યાં એ નીલું સર લસિ રહ્યું દિવ્ય ઝાંયે રસેલું,
પાછૂં જોતાં,-ગિરિ પર સુધાનાથ હાસે મધૂરૂં !
'વ્હાલા, જોયૂં ?' વદિ તું લહિ ત્યાં ચંદ્રને દશ્યસાર,
ટૌકો તારો, અલિ, સર ગિરિ વ્યોમ ગુંજ્યો રસાળ ! ૧૪

જૂનું પિયેર ઘર

મંદા૦

બેઠી ખાટે ફરિવળિ બધે મેડિયે ઓરડામાં,
દીઠાં હેતે સ્મૃતિપડ બધાં ઊકલ્યાં આપ રૂડાં.
માડી મીઠી, સ્મિત મધુર ને ભવ્ય મૂર્તી પિતાજી,
દાદી વાંકી રસિક કરતી ગોષ્ઠિથી બાળ રાજી;
સૂનાં સ્થાનો સજિવન થયાં, સાંભળું કંઠ જૂના,
આચારો કૈં વિવિધ ઢબના નેત્ર ઠારે સહૂના:
ભાંડૂ ન્હાનાં, શિશુસમયનાં ખટમિઠાં સોબતીઓ
જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલિ સંતાય જાણે પરીઓ.
તોયે એ સૌ સ્મૃતિછબિ વિશે વ્યાપિ લે ચક્ષુ ઘેરી,
ન્હાની મોટી બહુરુપિ થતી એક મૂર્તી અનેરી:
ચોરીથી આ દિવસ સુધીમાં એવી જાસી કલેજે
કે કૌમારે પણ મુજ સરે બાળવેશે સહેજે!
બેસી ખાટે પિયરઘરમાં ઝિંદગી જોઇ સારી
ત્યારે જાણી અનહદ ગતી, નાથ મારા, ત્હમારી. ૧૪

વર્ષાની એક સુંદર સાંઝ

મંદા૦

શાંતો ! શાંતી ! ઝરમર ઝરી ગૈ ગળી વાદળી આ,
અંધારી નીરવપદ ગિરિશ્રૃંગથી જો ઉડી આ !
ઊંચો દીપે ઘુમટ ફરિથી વ્યોમ કેરો વિશાળો,
જેમાં મુક્તાતુરણ–ભગણે ઓપતી અભ્રમાળો.
બેઠો બેઠો સખિસહિત હું માલતીમંડપે ત્યાં
ધારા જોતો, શ્રવણ ભરતો નૃત્યથી બુદ્દ્બુદોનાં;
ત્યાં ગૈ ધારા, શમિ પણ ગયા બુદ્દ્બુદો, ને નિહાળ્યા
શૈલો, વચ્ચે સર નભ સમું, મસ્તકે અભ્ર તારા.
ને કોરેથી સલિલ ફરક્યું, શુભ્ર ચળક્યું, અને જ્યાં
વૃક્ષો ટીપાં ટપકિ ન રહ્યાં ડાળિયોનાં ભુમીમાં,
ત્યાં એ નીલું સર લસિ રહ્યું દિવ્ય ઝાંયે રસેલું,
પાછું જોતાં,–ગિરિ પર સુધાનાથ હાસે મધૂરૂં !
'વ્હાલા, જોયૂં ?' વદિ તું લહિ ત્યાં ચંદ્રને દશ્યસાર,
ટૌકો તારો, અલિ, સર ગિરિ વ્યોમ ગુંજ્યો રસાળ ! ૧૪

જૂનું પિયેર ઘર

મંદા૦

બેઠી ખાટે ફરિવળિ બધે મેડિયે ઓરડામાં,
દીઠાં હેતે સ્મૃતિપડ બધાં ઊકલ્યાં આપ રૂડાં.
માડી મીઠી, સ્મિત મધુર ને ભવ્ય મૂર્તી પિતાજી,
દાદી વાંકી રસિક કરતી ગોષ્ઠિથી બાળ રાજી;
સૂનાં સ્થાનો સજિવન થયાં, સાંભળું કંઠ જૂના,
આચારો કૈં વિવિધ ઢબના નેત્ર ઠારે સહૂના :
ભાંડૂ ન્હાનાં, શિશુસમયનાં ખટમિઠાં સોબતીઓ
જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલિ સંતાય જાણે પરીઓ.
તોયે એ સૌ સ્મૃતિછબિ વિશે વ્યાપિ લે ચક્ષુ ઘેરી,
ન્હાની મોટી બહુરુપિ થતી એક મૂર્તી અનેરી :
ચોરીથી આ દિવસ સુધીમાં એવી જામી કલેજે
કે કૌમારે પણ મુજ સરે બાળવેશે સહેજે !
બેસી ખાટે પિયરઘરમાં ઝિંદગી જોઇ સારી
ત્યારે જાણી અનહદ ગતી, નાથ મારા, ત્હમારી. ૧૪

વર્ષાની એક સુંદર સાંઝ

મંદા૦

શાંતો ! શાંતી ! ઝરમર ઝરી ગૈ ગળી વાદળી આ,
અંધારી નીરવપદ ગિરિશ્રૃંગથી જો ઉડી આ !
ઊંચો દીપે ઘુમટ ફરિથી વ્યોમ કેરો વિશાળો,
જેમાં મુક્તાતુરણ-ભગણે ઓપતી અભ્રમાળો.
બેઠો બેઠો સખિસહિત હૂં માલતીમંડપે ત્યાં.
ધારા જોતો, શ્રવણ ભરતો નૃત્યથી બુદ્બુદોનાં;
ત્યાં ગૈ ધારા, શમિ પણ ગયા બુદ્બુદો, ને નિહાળ્યા
શૈલો, વચ્ચે સર નભ સમું, મસ્તકે અભ્ર તારા.
ને કોરેથી સલિલ ફરક્યું, શુભ્ર ચળક્યું, અને જ્યાં
વૃક્ષો ટીપાં ટપકિ ન રહ્યાં ડાળિયોનાં ઝુમીમાં,
ત્યાં એ નીલું સર લસિ રહ્યું દિવ્ય ઝાંયે રસેલું,
પાછૂં જોતાં,-ગિરિ પર સુધાનાથ હાસે મધૂરૂં !
'વ્હાલા, જોયૂં ?' વદિ તું લહિ ત્યાં ચંદ્રને દશ્યસાર,
ટોકો તારો, અલિ, સર ગિરિ વ્યોમ ગુંજ્યો રસાળ! ૧૪

પ્રેમનું નિર્વાણ

મંદા૦

વ્હાલી, આવ્યાં અહિં સુધિ ચડી, જો દિસે શૃંગ પેલૂં,
આછૂં સામે બરફમય દિવ્યદ્યુતી શંભુ જેવૂં,
શાંતિજ્યોતીપ્રણવ કિરણે એ ભરે વિશ્વ આખૂં,
દીઠા રશ્મી બહુ વખતથી એ સ્વયં આજ ઝાંખ્યૂં !
પ્રીતી કેરા વિમલ અવગાહોતણો એ વિકાસ,
પ્રીતીનેત્રો શુચિતર બની પામિયાં એ પ્રકાશઃ
પ્રીતીપ્રાણો પ્રબલવિમલા ભેદજિત્સિદ્ધિ પામે,
કોશો ભેદી : ઝળહળત એ જ્યોતમાં શોક શામે !
વ્હાલી, ક્યાં તે ઉપરતળિયે સર્વ દેશો છુપંતૂં,
જ્યોતીમાં યે અનિરવચની છાંટ જેવૂં લપંતૂં,
બાહ્યે માંહ્યે અતલકુહરે યે સદા જે કળાતૂં,
આનંદારિ અણુતિમિર તે આજ સ્હેજે ભુલાતૂં !
વ્હાલી, કેવાં જનનનિધનો પંડલય વાત કેવી !
કેવાં તૂં હૂં ! અસલ રસમાં એક સોહં શિવોહં ! ૧૪

'પ્રેમના દિવસનું' પરિશિષ્ટ: 'વામા'

[લટકાળી લલનાને લલાટે છઠ્ઠીના લેખ]

વસંત૦ શાર્દૂલ૦

વામા, બિલોરિ પુતળી, નસજાળ ભૂરે
ટીપેટિપૂં રુધિર ઓપત પોયણાજી
તાજું ગુલાબ લજવાય જ જેનિ ઝાંયે.
જ્યાં બે કપોલ પર ખંજનપિચ્છ કૂંકે
ત્યાં નેત્ર ને અધર શા મલકંત સોહે
ચીબૂકની લબક આકર્ષી રહે ને.
એ ટીબળી મૃદુ મુખે મુખસ્પર્શ ધન્ય
કોના થશે મલપતા ? કહિ ? બોલ વામા !
એ સ્પર્શથી શરમ ને સુખકેરિ લાલી
એ પોયણાજિ મુખડે અરવિંદ રંગશે,
ને એ સુધામદ રગે રગ ઉત્પતંતાં
—વામા બિલોરિ પુતળી ઉંચકાઇ જાશે
વેલી ચઢે વળગતી ઝુલતી લપાશે,
અંબોડા સરિ બેયને લટ લટે શાં સ્પષ્ટ સંતાડશે! ૧૪

નારાદર્શન

પૃથ્વી

તરંગ અગણિત તરંગ સરતા વધે કાંઠડે,
અનંત સલિલો સવેગ સરખાં બધેથી ચડે;
પ્રકાશ ન, ન અંધકાર; ન હિ અભ્ર, અનિલે નહીં;
ન સૂર્ય, નહિ ચંદ્ર; તારક ન એક, વ્યોમે નહીં.
ચડી દઢ પદે સવેગ ભરતી ખલક ચાંપતી,
અખાતમહિં બેટવૃંદ જલસેજ પોઢાડતીઃ
ઉભો નિરખું એ અનંત સલિલોર્મિના સેનને,
નહીં દિવસ, ના નિશા પ્રલયકારસા વ્હેનને.

મ્હને પ્રિય જલો સકેત અનિલો સહે ગેલતાં,
મ્હને પ્રિય સુધાકરે દિનકરે જલો સેલતાં;
ચડંત ઘટમાં અશબ્દ દ્યુતિહીન આ શાંતિમાં.
હુબૂં જડ બની રહૂંઃ–દિગદિગંત ત્યાં વ્યાપતી
લસે અજબ વીજ, મંદ પસરે અહો ' સા '–શ્રુતિ !
અહો ! કિરણ સૂર અંબ સવિતાનિ નારા તણા ! ૧૪

પરિષ્વજન

પૃથ્વી

પૃથા સ્રુતિ નિહાળીને મૃદુલ ઊર્મિતાને પડી,
ઉંચા નિજ આવાસથી ગગન છેક છાનો તિહાં
ગ્રહી ક્ષણ અમૂલ્ય સદ્ય સરિ, મૂક રતિમંત્રથી
પરિષ્વજનશૂર ચક્ષુ મુખ આવરે રે બધાં
સુકોમલ સુહંત અંગ, પુલકંત અંગાંગથી.
ઉછાંછળિ વસંતથી, સ્રુતિકઠોર વા ગ્રીષ્મથી
પરિષ્વજન આ હતું પર, વળી સુહૃદે હતાં
ઉષા ઉજમસ્હોઇ, ઓપચપલા સતી સૂર્યની,
નવેંદુરચણી, ત્યમે વિરહદુઃખિણી યામિની.

સમીપ અનુરાગી સાક્ષિ સહભોગી કો ન્હૈં હતાં?
હતો વિધુ, હતી ચુવાલસત દીપતી વાદળી;
વળી યુગલ એ પરસ્પર ગયેલ એવાં ગળી,
સુગાઢ મૃદુ તે પરિષ્વજન માંહ્ય વર્ષી રહ્યાં
ન તે રસ, ન સૌમિની, કિસલયો ન,–તો યે ખરાં! ૧૪

ઇભેન્દ્ર વિધુશેખરન્

પૃથ્વી

જુહાર વિધુશેખરન્, વય શતાબ્દનો તૂં હવો.
ગરેડિ નવ, દોર ના, ન ઇજનેર, ના મ્હાવત;
લઈ ઉંચકિ પીઠ, કુંભ અલિકે ઝુલાવી, મહત્
દ્વિદંત વચિ ટેકવી, ગજ પચીશ ઊંચો, કુવો
જહાજ વચલો શું, સ્તંભ વજને કદે એહવો
દરેક સુપ્રસંઅમંડપ તણો, તું માહાબલ
હતો વરસ વીશનો ત્યંહિંથિ રોપતો એકલ,
અહો ફરજ તે તું આજ પણ શો બજાવત હવો!

હવે વિરમવૂં? નિવૃત્ત બનિ વર્ષ એંશી કરી
કલાથિ રસથી મહાફરજ તે શું કરવી પરી?
નહીં. મરણ ઢૂંકડે અગર દૂર સો વર્ષ હો,
ઘટે ન વિધુશેખરન્ મરણ અન્યથા ત્હારું તો.
મહાન બસ એ જ સેવ કરતાં તનૂ છાંડવી;
નથી શું ગજરાજ તૂં? અથ શું ક્ષુદ્ર છો માનવી? ૧૪

ગામોગામે: શ્રી દેવેન્દ્ર સત્યાર્થીને અંજલિ

શિખ૦

" અહો ! છે ત્હારી આ કળિ સમ સુતા, સ્ત્રી પદ્મણી,
અને ગામોગામે પગ પર જ ત્હારી ટહલણી ! "
" સુણો, ગામોગામે ધુળમહિં ભળ્યા રત્ન-ઢગલા,
સુતા સ્ત્રી સંગાથે વિણું, સજું છ કંઠે સુવિમલા.
અહો ! સ્ત્રી ને કન્યા રતન ય જડ્યાં પર્યટણમાં,
જડ્યાં તેવાં ભાગી સહજ બનિયાં કર્મ શુભમાં.
મળે પંથે પંથી, રસળું સહ, ગાઉં, સુણિ રહૂં,
અમોલાં રત્નો સુપ્રભ રસઝરાં એમ જ રળું.
સજૂં છૂં કંઠે તે, સુણવિ કંઈ, ઝાઝાં સુણિ લઉં,
વળી પામૂં સંજ્ઞા અવર જડવા ગામડું કયૂં ?
ફરૂં ગામોગામે ઘરવખરિ અંસે લઉં વહી,
જિહાં રાતે વાસો ઘરવખરિ ઉચ્છીર્ષક સહી;
દિયે ગામોગામે બિરુદ જન ' ખાનાબદઉસ ! '
હસે ગામોગામે જન ઘર બધૂં દેખિ
ખડકેલ અંસ ! " ૧૪

તું તે જ હું, હું તે જ તું

શાર્દૂલ૦

તૂં છો કોણ ? દબાવતો કળ ? અલ્યા ઠેલી રહ્યો બારણાં ?
ડૂબ્યો ધ્યાન વિશે છું અંતર જલે, ત્યાં આમ વિક્ષેપ કાં ?
અત્યારે તું વદાય થા, વળિ નિરાંતે સાંઝરે આવજે,
ક્‌હેજે સર્વ, ઉરે ભલે ઠલવજે, સાચૂં મિઠું અન્ય જે
નક્કામૂં ય ભલે તદા ભરડજે, ટોલ્લા ય દેજે ઇતર,
—હા ચે હા ભણું હૂંય, થાપિ તુજ શૂં
થાપી ય ઠોકૂં જબર !
જા તૂં જા પણ હાલ તો વખત ના ફાજલ અહીં છે રજે,
જે હૂં સાધિ રહ્યો સમગ્ર મથને,
તે **આમ** પાસ્યો અલ્યા જાણજે !
શૂં ? ના ઓળખતો મ્હને ?
ન વચનો મ્હારાં વિશે સ્પષ્ટતા ?
નીચો કંઠ પડે ? વળી વિવિધ ને અકળાવતા સુઝવતા,
સૂરો ને પલટા અઠામ પડતા ? છૂં જન્ત ? છૂં જાનવર ?
પંખી ? કીટ ? પતંગ ? પન્નગ ? ભલા છૂં ભાવિ ?
છૂં ભૂતવર ?
ના શૂં ઓળખિયો હજી ? તુજ ખરો જાકાર કે ટીખળ ?
રે તૂં તે જ હું ! છોં હું તેથિ નિજને 'લ્યા
કાં તું શંકે અવર ! ૧૪

જગંજજૂની ચમત્કારકથા

શાર્દૂલ૦

ડાળે એક ચકોર ચાતક બિજી ડાળે રહ્યા આરડે,
'રાકા, રેલ સુધા!' તણો જપ રહે છે એક ઘાંટે વડે,
બીજો આર્ત્ત પુકારિ મેહ વિનવે, 'વર્ષાદ, વર્ષી પડો!'
આષાઢી ગગને જિહાં રવિકરો વીંઝી રહ્યા કોયડો!
મધ્યાહ્ને અતિ કારમી પુલકલૂનો અંશ હેઠે સર્યો,
ફાલ્યા ઉચ્ચ વિશાળ પાદપ તણા મૂલે કયંહીં નાંગર્યો,
પળમાં ઝાળ વિસર્પિ ડાળ ઝડપે, દગ્ધાઇ પંખી પડ્યાં
ભોંયે, એક બિજાથિ દૂર, નવ કો ભાળે મુવાં જીવતાં!

પાકી મોસમ, વીજગાજભપકે ચોધાર વર્ષા પડી,
ખોખૂં ચાતકનું સજીવ થઇ ત્યાં ઊડયૂં ધરાઈ, અને
દેખી ખોખું ચકોરનૂં નજિકમાં જોવા ઉભું વાટડી.
આસોએ ખિલિ પૂર્ણિમા, નવ હતો રાહૂ તણો યોગ, ને
ઊડયૂં ઊઠિ ચકોર ધ્રાઇ – ત્યહિં એ બંને પુનઃ આરડેઃ
'રાકા, રેલ સુધા!' 'પયોદ પડ ને!'
જૂના સુરે આકળે! ૧૪

પંખીયોનિ

મંદા-ધરા

પંખી, પીંછાંમય તનથકી ફોરતો ગીતમાયા
ઠેકી સેલી નભલસત વર્ષંત સૌન્દર્યહેલી !
બંધે બાંધ્યા નિશદિન વહું તે અમો ત્હારી કેલી
મુક્તાનંદી ભવ અ-ધરની ટેવિયે દિવ્ય, ભાયા !
આવી ખોળે નિકટ થળ કે ગેલતો પુષ્પહાડ,
ઊડી પાછો પટપટત પંખા તું નીડે વિરામે;
ટૌકા નાના મધુર વળિ શાં વીક્ષણે ધૂર્ત વામે
અમ હૈયે તૂં તુજ અણધુરી સ્થાપતો પ્રીત ગાઢ.

ને દેખે છે સરલ વિષયે ગૂઢ જે તત્ત્વજ્ઞાન,
તે પંખીમાં નિરખિ રહશે ભવ્ય ભાવી નિદાન;
આંખંતો જે અતિસમિપથી દૃશ્ય દૂરાતિદૂર,
દેખે છે તે જિવનવહને સૌમ્ય સૌન્દર્યગંગ.
ફેલાવી ઓપતી તે સુવિતત પટ તેજસ્વિ સૌભાગ્યપૂર
પ્રાણીયોની વિરાટે લહર સુલહરે નૌતમા રૂપરંગ ! ૧૪

સર્જન : પ્રકૃતિનું અને માનવીનું

પૃથ્વી

વસે તુજ વિશે કરામત કહૂં શું જાદૂ કહૂં
નકામ બદસૂરતી દગડ શી વસોથી ય તૂં
અમૂલ્ય ખુશચ્હેર ને દિલ લિયે જિતી એહવૂં
રહે પ્રકૃતિ સર્જતી–અયિ, સલીલ ખેલે જ શૂં!
સ્રજે ફરિ ફરી અખૂટ સ્થિર દીપ્તિ સૌન્દર્ય તૂં.
પહાડ ભુખરા તણી વિતત હાર ચાલ્યે જતી
વચે ખિણુ ખિણે તું કુંજ હરિયાળ પુષ્પે ભરે,
કુલાય લખકોટિમાં જયહિં વિહંગ કલ્લોલતાં,
નિચે મૃગમૃગી કુલો નિરભયે ચરે વિહરતાં.
અનેક ઘનઘુમ્મટે ફરિ ફરી ધનૂ ચીતરે,
વિરાટપટ સાળુએ ઝળહળંત કોરો ભરે,
પ્રવાલ દ્વિપ સાથરા પુરતિ તૂં મહાસાગરે.
અને હું ચુનિ કેળવી કઇંક સાજ નવનૌતમ
મથૂં મથિ રહૂં નિતાંત,–ગડ બેસતી વા ન વા! ૧૪

૧. કુદરતનાં વિરાટ તત્ત્વો અને માનવી

પૃથ્વી

અહો શશિ, દિસે તુંમાં શશ વિષાણવાળૂં સદા !
અરે નભ, ભર્યૂં તું શાથિ ? મટતું ન ઠાલૂં કદી !
મહોદધિ, ત્હને કદી અચલ કોઇ આંખે દિઠો ?
અને અવનિ,–ઊઠું બેસું સુઉં લેટું ઠેકૂં દડૂં,
ન લેશ કનવા ત્હને ! ઉર ન શું જનેતા ત્હને ?
રડી હસિ જિવું, મરી ભસમ થાઉં, તુજ મૌનમાં
ન ફેર કદિયે, ન વા મટક તાહરી આંખમાં,
–કિહાં ઉર, દૃગે કિહાં ?–લપવિયાં ગુહા કેઇમાં !
દરેક અણુ માનવીથિ અતિકાય છે કોટિધા,
પરસ્પર સુલગ્ન સત્ત્વ, પિતૃ એકના વંશજો.
દિસે કટ રચ્યો જ માનવ વિરોધિ સૌએ મળી,
" નચીં છ પરમાણુ તોય અહ ચાગલાઈ જુવો,
ચહે અમ સહે નિરંતર બરાબરી, રે કદી
કદીક ચડિ ઘોડલે ઉડવતો અમારી મઝા ! " ૧૪

૨. વિરાટ તત્ત્વોને અણુ માનવીનો જવાબ

પૃથ્વી

ભલે અણુ હું, ને ત્હમો નજરમાં સમાઓ નહીં,
અમાપ, અજરામરો, અનુપમો, મહાન્તો ત્હમોઃ
ભલે, પણ કહે જ ના સકલ સત્ત્વવત્તા રહી,
જડે બસ જિવ્યા કરો છ પથબદ્ધ અસ્તી ત્હમો.
ન મૃત્યુ, ન વિકાર, માત્ર યુગ માપવા માપવા,
ન ઘાટ, ન વિકાસ, માત્ર ભરિ ર્‌હેવું આકાશને,
ન સાચ જિવવૂં ન સાર્થ તમ વા ત્રિકાલત્વ એ.

હું સાચ જિવવૂં હું સાર્થ તમ વા અમર્ત્યત્વ એ,
રહૂં બનવિ 'નેકધાઃ ગતિ હું પાલટૂં અગ્નિમાં,
જલો અનિલ ને હું તો અનિલ પાલટું સ્રોતમાં,
વિભિન્ન જડથી બનાવું મુજ જાદુએ વીજળી,
સુયોજિ કંઇ કૈં કરામત વિરાટ સૌ વિભુ સવે,
વિશે અજબ કે ઘનાર્થ કરું ઊથલાપાથલી,—
જિવૂં વળિ જિવાડું એમ ત્હમને ય,
સુજને ભલે અણુ ગણો ! ૧૪

૧. પતિતને

પૃથ્વી

અરે પતિત, તૂં ડરે ન થકિ યાતના નારકી,
ન લેશ લલચાય દિવ્યસુખથી ય સ્વર્લોકનાં;
ન મુક્તિ કસરેખરૂપ તુજ લોચને હેમના
ન ભૌમપદ રિદ્ધિ આ ભવ વિશે તું દેખે નર્યાં
સદાચરણજન્ય, ભક્તિફલ, કે ભલાઈ તણાં
અવશ્ય પરિણામ :—આમ રહિ વામણો તૂં અતી,
સદા લહર કામમોહમહિં આમ ને તેમ જો
તણાય અટવાય તૂં, પશુ અરે સુકાં ઘાસ શો !
ન કામ ન હિ મોહ ઇષ્ટ તુજને; સદા યે ચહે
તું તો સ્વપરિપાક, ને અખિલ વ્હેન જીવન તણું
મથે છ અતિનિર્મલાં વહવવા તપસ્યાજલે;
મથી લથડતો જ તૂં : ચડિચડી પડે છે જ તૂં.
ન બાહ્ય ગુરુ દેખ તૂં : ચડ શિ રીત તૂં પતિત રે ?

૨. સાચૂં ન પામે ક્યમે !

પૃથ્વી

વિલાસ તરસે સુકાયું ગળું એટલૂં, આંધળાં
ફરી ધસત સંચર્યો, પ્રિય, તું તો સડેલાં સહે;
વિલાસ 'નુભવ્યો જલાવત વધૂ વધૂ પાંસળાં,
પછાડત ફરી ફરી, હરત હામ સત્વક્ષયે.
બને અવ તું માટ શૂં ? રહ્યું જ રોવું ત્હારી સહે.
અરે પતિત, ઘેરિ આ કબજ લે ત્હને ભગતડાં,
—ઝુકાવ, ગળ ગૂંછળાં અસતનાં તું યે સામટાં,
ચળ્યો સરલ શીલથી, અસતસત્ ફિસ્યાં
તાહરે કાટલાં !

" અહો પતિત હૂં સદંતર સડેલ હું ! ત્રાહિ મામ્ !
મયા તુજ સુધા નરી, ટિપું ટિપૂં ય દે ! ત્રાહિ મામ્ !
તુંહી શરણ, દાહડારક અકેલ હે ! ત્રાહિ મામ્ !
સુદુર્બલ ન જાતથી ચડિ શકૂં કદા ! ત્રાહિ મામ્ ! "
તું યે રટ રહે રટી ! ભજન ધૂન ધૂમ ભ્રમે
દિસે કદિ ય કે ન — સત્ય તુજ એ જ !
સાચું ન પામે કયમે ! ૧૪

૧. પતિતને

પૃથ્વી

અરે પતિત, તૂં ડરે ન થકિ યાતના નારકી,
ન લેશ લલચાય દિવ્યસુખથી ય સ્વર્લોકનાં;
ન મુક્તિ કસરેખરૂપ તુજ લોચને હેમના
ન ભૌમપદ રિદ્ધિ આ ભવ વિશે તું દેખે નયીં
સદાચરણજન્ય, ભક્તિફલ, કે ભલાઈ તણાં
અવશ્ય પરિણામ :–આમ રહિ વામણો તૂં અતી,
સદા લહર કામમોહમહિં આમ ને તેમ જો
તણાય અટવાય તૂં, પશુ અરે સુકાં ઘાસ શો !
ન કામ ન હિ મોહ ઇષ્ટ તુજને; સદા યે ચહે
તું તો સ્વપરિપાક, ને અખિલ વ્હેન જીવન તણું
મથે છ અતિનિર્મલાં વહવવા તપસ્યાજલે;
મથી લથડતો જ તૂં : ચડિચડી પડે છે જ તૂં.
ન બાહ્ય ગુરુ દેખ તૂં : ચડ શિ રીત તૂં પતિત રે ?

૨. સાચૂં ન પામે ક્યમે !

પૃથ્વી

વિલાસ તરસે સુકાયું ગળું એટલૂં, આંધળાં
કરી ધસત સંચર્યો, પ્રિય, તું તો સડેલાં સહે;
વિલાસ 'નુભર્વ્યો જલાવત વધૂ વધૂ પાંસળાં,
પછાડત ફરી ફરી, હરત હામ સત્ત્વક્ષયે.
બને અવ તું સાટ શૂં ? રહ્યું જ રોવું ત્હારી સહે.
અરે પતિત, વેરિ આ કબજ લે ત્હને ભગતડાં,
—ઝુકાવ, ગળ ગૂંછળાં અસતનાં તું યે સામટાં,
ચળ્યો સરલ શીલથી, અસતસત્ ફિસ્યાં
તાહરે કાટલાં !

" અહો પતિત હૂં સદંતર સડેલ હૂં ! ત્રાહિ મામ્ !
મયા તુજ સુધા નરી, ટિપું ટિપૂં ય દે ! ત્રાહિ મામ્ !
તુંહી શરણ, દાહડારક અકેલ હે ! ત્રાહિ મામ્ !
સુદુર્બલ ન જાતથી ચડિ શકૂં કદા ! ત્રાહિ મામ્ ! "
તું યે રટ રહે રટી ! ભજન ધૂન ધૂમ ભ્રમે
દિસે કદિ ય કે ન — સત્ય તુજ એ જ !
સાચું ન પામે ક્યમે ! ૧૪

હેઠે ન ભૂ સ્વર્ગથી

મિશ્રબંધી

મેં મા વિભૂતિ દીઠી : શિશુ સુવાડિયો સુખે ઉછંગ
થાન પર ભુજા લઘુ સ્મિતે લસંત લોચને
સુધા ચુસે ચુસે જ, પાયઘૂઘરી ક્વચિત કવણે;
માતૃજીવ ધાવણ પ્રવાહસંગ ઊતરે શું બાળઅંગ,
કેશથી નખાવલી લગી ભમે ઘુમી રહે કણે કણે,
અંગ અંગ કણ કણે ચહી રહે શુભો સુરંગ.

મેં નૌજુવાન દીઠો : ઉમંગ શૂં ચગાવતો પતંગ;
ઝોક વાંક વલણ વામ દક્ષિણે થતાં જ વાર
દેહયષ્ટિ તે અચૂક ઝીલિ લેતિ એકતાર,
અંગુલી ય દોર તંગ ઢીલી દે કરી અભંગ,
પતંગને કરે કશી જ આંચ – વાયુના ન ભાર !

દીઠી મા, નિરખ્યો પતંગરસિયો, દશ્યોભયે જામતી
શ્રદ્ધા, કે હરએક સ્ત્રીપુરુષ જો એવી જ નિષ્ઠાવતી
નીચોવે રસ જોમ સૌ જિગરનાં –
હેઠે ન ભૂ સ્વર્ગથી ! ૧૪

અભિનવયૌવનાને

પૃથ્વી

કળી બિડલ વાન રૂપ રસ સૌ પ્રકાશે હવે,
પડે ચરણ નાચતાં, કર કરામતો કૈં કરે,
અલી, તુજ સુખાંગ પક્ષ્મ દગ ભાવવાચા ધરે;
સમાલ, શિખ કાંણુ જાત પર : બાલ્ય કયમ રે હવે પાલવે?
કુલીન જન આપણે, સુપથ આર્ય આંક્યા પિતરૂ;
વિલાસ ડુબતો દનુજ, ના મનુજ,
નથિ નથી જ રે જાનવર,
ન વા અલિ ન કીડિ યે કહિ જણાય વીલાસપર.

ન કામવશતા, અનંગ શિવપૂત જોબનનિશાન,
ન સ્વાર્થપરતા, સનેહિહિત અબ્ધિતરણે સુકાન,
ન મોહજડતા ક્ષણે, કુદરતે ઘડી છો સભાન.

અલ્પો-અલિ કુટુંબ ના, નથિ જ ખ્યાતિ જનતા વડી;
અન્યાં' સમ નથી જ ડંખ : રતિ ના પરાણે કદી સાંપડી.

મદે મસ્તિએ ય પૂણ અવધાર હૈડે, અલી,
સજી બનવવા જ મા 'થ ગૃહિણી, ન માદી નરી. ૧૪

વાગ્બાણ

મ્હેલી ઉપર બીજી કરનારને છંડાયેલ પત્નીનું

પૃથ્વી

' "કરાર" ગણું હૂં, ન કેમ મતિ એ જ તૂં યે કરે ?
ખસૂં તુંથી ન કેમ તો ય ખસ તૂં ઉરેથી અરે ?
પળૂં અવર સોડ, તૂં ય કર ને નકલ માહરી,
નવે યુગ છુટો નવીન નવલી સ્મૃતી રૂઢિઓ,
ઘસાઈ જુનવાણુ થાય ચલ લગ્નની ગ્રંથિઓ.'

' ભલે કર સુઝ્યૂં; કરે પણ ભવાઇ શાને નફ્ટ !
તજી, પળ ખિજે ભલેઃ લવ ન ઝેર આ લોચને.
ચહે યુગલ ભોગ મૂર્તિ ? કદિ યે ન ત્રીજી પ્રકટ ?
—અહો પ્રણય તાહરા વરસ માસ કે દિવસ ખટ !
ભલે ઉર પછી ઉરે રતિ પુકાર, ફાવ્યૂં ત્હને,
સ્વછંદ જ ચહે,—ભલે ફેસવ જેહને તેહને !
કહૂં ફકત એક બોલ, કટુ આજ, અંતે મિઠો !
"સતી" શપથબદ્ધ હૂં : સગવડી પ્રણય ક્યાં દિઠો ?'

નૃત્ય

ગુલબંકી

થઉ કુગાવથી તરૂ યથા
નર ન માપ નૃત્યમાં તથા :
શતક ચાર અમર ઘુમટ ઝુલવતી
પડત પીપળે સુકૂં ઠુંઠૂં થતી :
નર, ખિલે ન નૃત્ય એમ,
દીર્ઘ આયુષે કશૂં જ નૃત્ય-હેમ.

પ્રહર માત્ર નિજ રતે જિવે, છતાં
કદ ન, દોર ના, ઊંચે ન ડોકતાં
ફૂલ ફૂલદંડ, તો ય પરિમલે
રૂપરંગ છાંટણે, છટાજલે
નયન લોભવે બ્હલાવતાં ઉર,
નર નિહાળ એ પ્રભાઝરા જ સુંદર.

લઘુ ય સપ્રમાણ ધામ રૂપ મધુરનું,
પ્રતીક બેશ એ નિહાળ નૃત્ય-નૂરનું. ૧૪

માણસાઈ

પૃથ્વી

સદાચરણ માત્રનો શબ્દ એક જાણો મહા,
બળે વજર વ્હેનમાં સલિલ, ને વિભુ વ્યોમ શો;
સજો મનુજ **માણસાઇ** : ખિલવો પ્રસારો બધે,
પતંગ ચગવો નભે, ગયબ વીંધિ લ્યો સોંસરો,
હિરાકણિ સુતીક્ષ્ણ એ સટ રસાતલે ભેદશે.

'નૃ સર્વ ગણ બાંધવો ', ' નર હરેક નારાયણ ',
' પશૂ ખગ નિજાર્ભકો, તરુલતા અપંગાશ્રિતો ',
' સ્વચ્છંદ પણ સૌતણા અનુગ્રહે રહે સાંખતો, '
' કરે અહિત તે લહી કુદરતી સહે નેહથી, '
—અનેક વચનામૃતો, સુભગ સુક્તકો, ધર્મ સૌ
સમાય બસ મંત્ર આ અણુક **માણસાઈ** વિશે.
વળી નિજ તણી નિજે ફરજ માત્ર એમાં વસે,
સ્વ ને પર તમામ સૃષ્ટિ ભણિ સર્વથા સર્વદા
લસે સુજનતા સદાચરણ **માણસાઈ** મહીં. ૧૪

ભલા જણ

પૃથ્વી

ભલાઇ જન સૌમ્યની લઘુમહાન વ્યક્તો મહીં
કળાય યદિ ખોજશો મધુર સ્વચ્છ હેતાળથી.
અને લઘુકથી મહાન બદલો કદી ખાટતા,—
ભલાઇ નિજ આચરેલ વહિ જાય જે ચોદિશા,
તરંગ અણદીઠ ક્યાંકથકિ કોદિ ઠેલાઇને
વળી બનત મૂલગામિ,—વરસે અહો શીતલ !

ભલા જન ભલાઇમૂલ : જ્યમ ધાર્મિકો ધર્મનું :
ભલાઇ નવ, ધર્મ ના, અવર ક્યાંય, હાં કે બિજે.
સિવાય જનતા, વિરાટ અહ અંધ ઠાલો બધે !
વળી અહિંય હારિયા વિફરિયા ઘણા ખારિલા,
ભલાઇ વદતા, છુરા હુલવતા જ બૂરાઇના !

ભલા જન તણી ભલાઇ નિકષે છ બૂરાઇ યે :
ન શૂં નિરખિયા અનંત ઝઘડા સગોત્રીતણા,
શમે ન, ન હણી રહે જ કુળ બે ય જ્યાં કુલ્કુલાં ! ૧૪

મહાપુરુષો

પૃથ્વી

ગણે ફિલસુફો મનુષ્ય નયું જંતુડું વિશ્વમાં :
સભાન પણ જંતુ એ સ્વક્રિય સંઘમાં અન્યમાં
થતી વિકૃતિ જોઈ રૂહે, 'થ મથિ રૂહે છ પલટાવવા,
અને જય પુરો 'ધુરો સમય જો હિયે ખાટવા
'મહાન' પદ સંઘ તો સમરપે છ તે જંતુને.

ન જર્મન ભિડી હતે જગત જીતવા બાખડી
અડોલ્ફ હિટલરૂવિના; વળત એ ય ઊંધી નહીં
મહાત્મ્લુતિ વિના ત્રિમૂર્તિ રુઝવેલ્ટ ચર્ચિલ અને
વૃકાધિપતિ સ્ટૅલિને. નહિ જ હિંદ મુક્તિ વડી
રળી શકત આમ આ વળ, વિના અહિંસાગુરુ.

વિરાટબલ એકમેક અફળાઇ ચૂરા થતાં
પ્રજા શત સવાશતે તોડત ક્રાંતિ અવતારતાં;
તિહાંય નથિ અગ્રણી બનિ જતા નિમિત્તો નર્યા :
સજે છ મનુવંશભાવિ વિરલા મહાપુરુષો. ૧૪

ઈ. ૧૯૫૦

।થમ વિશ્વવિગ્રહનો આરંભ: ઑગસ્ટ ૧૯૧૪

પૃથ્વી

ધ્પિતા દિવસ આ ઉગે, અરુણ આભ દેખાય આ,
—પ્રકાશ પણ કેમ એ નિરખિ વ્હેમ ખાતી દગ ?
નિશાંતસપનાં વિશે દિઠિ હતી ઉષા સૌમ્ય જે
ઝબૂકિ પલકેક પ્રેમ શરથી વિંધી ગૈ જ જે,
ન તે ઉદય આજનો; રુધિરરંગિ આ તો દિસે :
અને તદપિ વાય છે અનિલ મસ્ત ઉત્સાહના,
વધે છ રવ વ્યોમમાં સ્વજનભૂમિભક્તી તણા,
બધે જ પ્રકટી રહે છ ગુરુયજ્ઞ સ્વાતંત્ર્યના.

અહો, દિવસ આ નવો, જગત આ નવા, તે મહીં
જુના સ્તવનમંત્ર કેમ ગરપૂં જુની પ્રાર્થના ?
નહીં બલિ જુના ધરું, ન અસલી ક્રિયા કૈં કરું,
ઘટે ક્ષણ અપૂર્વને નવલ વેદમંત્રાવલિ !
પડે નવલ વહ્નિમાં અતુલમૂલ્ય જીવો બલિ !
લિયો લખલખાં ! કરો સફલ યજ્ઞદીક્ષા, અહો ! ૧૪

રણે ખપી જતો બ્રિટિશ સૈનિક

(રૂપર્ટ બ્રૂકના સૉનેટ ઉપરથી)

ગુલબંકી

યદા ખપી હું જાઉં, ભાઇ, તો હું માટ જાણજો
વિદેશિ ખેતકોણ કોક છે થયો હુંથી બની
આંગ્લ દેશની જ ભોમ ! સિદ્ધ ભાઈ, માનજો
ન ધૂળ એ વિદેશિ, મૃત્તિકા જ એ સ્વદેશની,
જન્મિ પાકિ જે પ્રબોધ પામિ આંગ્લદેશ જો :
જેહણે રમી ભમી મઝા ઉડાવિ આંગ્લ ખાસ,
–આંગ્લ દેહ, આંગ્લ શ્વાસ, આંગ્લ સૂર્યની કુમાશ;
સ્વચ્છ, ધૌત, આંગ્લવારિપુણ્ય તે પ્રમાણજો.
પ્રીછજો જ, – ચિત્ત આ વિધૌત રાગદ્વેષથી
વિરાટ ચિત્તમાં ગળ્યૂં, અને જિહાં જિહાં [illegible]રે,
એહથી બધે જ સર્વદા સ્વયં વહે ઝરે
જ્યોતિ શાંતિ, સૌખ્ય સૌમ્ય ભાવ તે, ઘણા જ તે
આંગ્લ વ્યોમ ભોમ આંગ્લ સંસ્કૃતિ જ બેશથી
આ ભવે પિધાં ધરાઈ માતથાનથી જ જે. ૧૪

દ્વિતીય વિશ્વવિગ્રહનો આરંભ—સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૯*

પૃથ્વી

ફરી ન, ન પુનઃ કદાપિ ! અહ ઝુલ્મ અન્યાય આ
નર્યાં બળતણા ઉછાળ ઉધમાત હુંકાર આ :
અશક્ત લઘુ પાર્શ્વવર્તિ મુલકો પરે ત્રાસ આ,
અરે નિજ હદે ય ભિન્ન મત કોમ પર કેર આ :
ન સંધિ, નવ નીતિ, કૉલ પણ ના કદી પાળવા,
કુવિગ્રહ નૃશંસ નીચ મલિનાયુધે ખેડવા :—
સહ્યું વરસ કેટલાં ય ! સમઝાવવા ફરિફરી
મથ્યા, નફ્ટ તોરિ અટ્ટ તવ હાસ્ય પણ જૈ ગળી.

ખમાય અવ ના પળે ! કર ઝલે ત્રિયો બાળ તૂં !
ચડી ગગન બૉમ્બવહ્નિ ઝડિ હેલિએ વરસ તૂં !
ફુંકાર વિષવાયુ ! રોગ જિવડાં ય ઊડાડ તૂં !
અઘોરિ બન ! દૈત્ય થા ! અલખ લક્ષ સંહાર તૂં !
ભલે કર ફના ! રુવાડું અવ નૈવ ફરકે જરી :
ત્હને મસળિ નાખવો જ બલ વિત્ત દૈવત બધૂં વાપરી ! ૧૪

---

* 'પરિશિષ્ટ'માંનું સૉનેટ ૧૫૮ આનું જોડિયું સૉનેટ છે. —સ'.

જર્મનોનો પારિસપ્રવેશ : ૧૪–૬–૧૯૪૦

૧. પ્રલયાર્ત્તિ

શાર્દૂલ૦

વીજોના ચમકાર વહ્નિવમળો ગોળા ગબારા ઝડી
જ્યાં ત્યાં ઉત્પતિ ઊતરી તિમિરને ફેંદી કરે ચોગણાં,
ગૅસો ચે ઘુમરી દિશા સકલમાં દુર્ગન્ધ દે પાથરી;
બીજા ભૈરવ કારમા શતગણા પાશવ્ય કે આસુરી
કૅરે શા વિકટાગ્રહે ભયભર્યાં ને માણસાં ભીષણાં
એ પાણીપતમાં પરસ્પર ઝુઝી સર્વત્ર વર્ષી રહ્યાં,—
આ કંપી થથરી રહી બધિ ધરા એ રૌદ્ર પ્રલયાર્ત્તિમાં!

ધમસાણાર્ણવ એનું માત્ર અણુ ચે કલ્પાઈન્યાળઈ જતાં
નેત્રો બંધ થયાં ગયા શ્રવણ ઘોરંભી ઉરે શૂન્યતા,
ચિત્તે આહ્નિક વર્જિયાં, ઘર તજી બાહેર નિકળી પડ્યો,
ટેક્સી, ટ્રામ, બસે ચડ્યો, ગલિગલી બાઝાર કૈં આથડ્યો;
સૌ સર્વત્ર જ વ્હેંપલે બકબકે ક્ષુદ્રોદ્યમોપાધિએ
દીઠા ડૂબલ, જેહવાં કિડિમકોડી મૃત્યુગ્રસ્તાલયે :
—હૂણે પારિસ સર કર્યૂં, નવ ગણે
બૂઝે ન આ કોઈ તે ! ૧૪

જર્મનોનો પારિસપ્રવેશ

૨. સિંધુતટ

શાર્દૂલ૦ છેલ્લી બે પંક્તિ આર્યા

એ સૌથી વિફરી તપી વળિ ગયો હું સિંધુ એકાંતમાં,
મૂકી તાડ, વટાવિ સૌ લઘુમહા એંધાણ જડ મનુજનાં,
પૂઠે સૌ જગ છાંડિ સિંધુતટને વેળૂપટે ચાલિયો,
ઘેલા શો બસ નાસિકાગ્ર પુઠળે કાયા ધકેલી રહ્યો.

ધપ્ ધપ્ તાલ સુણું સુણું ન, નિરખું નિરખું નહીં કાંઇ યે,
એમ જ કૈં મજલે પછી તન થકી સંજ્ઞા જરા પામિયો,
થાક્યો છૂં ચલ જીવ રેત અહિં છે શીળી ઝિણી સૂકિ યે,
ને ભરતી ય ચડે ન હ્યાં લગ ભલે હ્યાં થાક ઉતારિયેં.

બેઠો. ત્યાં પગ આફણે સરિ જતાં લાંબા થયા, કાય ને
ધીરેથી ઢળિ જાતિ કૂંળિ સરખી શીળી સિતા રેતમાં;
આંખે ને શ્રવણે લસે શ્વસિ રહે દરિયો લહેરી ધુને,
ને બુદ્ધી મુજ સળવળી રહિ નવા તો યે જુના પ્રશ્નમાં:—

ભવ્ય ને સૂક્ષ્મ સત્ત્વો વિરાટ અણુ જે સ્વયંભુ
વિભુ વિશ્વે,
છે શૂં સજીવ તે, વા અચેતન કેવળ માયાવી ? ૨૮

૩. નિદ્રા

પૃથ્વી

સજીવ નથિ તો ધરે અજબ શક્તિ શી રીત એ
વિશાળ ઉત્તુંગ ગાઢ કોમલ અલૌકિકી કુદરત,
સજીવ સુખદુઃખમાં, જય પરાજયે, જોમ ને
પ્રસંગ નબળાઇના મંહિં, સખા સખી બાંધવે
ન થાય કહિ તેમ ચિત્ત પલટાવવાની ગત ?
રતે રત ફરે વળી કુદરતે, ફરે છે સહે
સજીવ સહુ ચિત્તવૃત્તિ : નિશદીય અસ્તોદયે
સદા ચક્કર વેળવેળ : સહુ તે સજીવો ફરે.

સ્ફુટાસ્ફુટ કંઈ સરે મનનમાળ હાવી મને,
વિરાટ ઉદધી તણી વિવિધનીલ ઝાંયે ત્યંહાં,
વળી વળિ ઉડંત મોજશિર શ્વેત ચમરી, વળી
ધિરી ગહર તાલબદ્ધ બજતી મહાનાડિએ
વશીકરણ કીધ એ શિતળ વેળુની સેજમાં :
ઘડી બિ-તણમાં જ આંખ મુજ આપમેળે મળી. ૪૨

૪. પાછલે પ્રહર

શાર્દૂલ૦

જાગ્યો ત્યાં અનિલે ઉઠી સલિલમાં લીલા કરે બાળ શો,
ઊંચે ગોપકિશોર શો ઘનધણો પ્રાંતાભિ સંચાલતો.
કેંદ્રેથી રવિ શ્રાંત મસ્તક ધરે દ્યૌસુંદરી અંકમાં,
સિંધુ બાલ કિશોર પંથિજન એ સોહે ત્રણે બંગમાં,
રૂહે રૂહે ને વળિ શંખઘોષવમળે સંધ્યા પ્રિયા ન્હોતરે;
'રે રસિકે, દ્યુતિવત્સલે, હજિ ય તૂં રસળે કઈ કંદરે ?'
જોઉં છૂં વળિ અંતરિક્ષ ઉડતી ઘુમતી હવાવાઘણો,
મોટા ચિત્રપતંગ શી, પણ ઉરે વૈશ્વાનરી ડાકણો !

સર્જે માનવ યંત્ર એકથિ સવા સામર્થ્યવાળાં, અને
સંહારે ચડતી કલા જમવતો શો આત્મઘાતી બને !
સંસ્કૃતિ મનુની ક્રમે ક્રમ દિસે છે સેવતી ઉદ્ગતિ
એકે એક મથી રહે ખિલવવા કો ભાવના-અંશને;
એકે એક ય અંશ ચિંતવિ રહે, 'હૂંથી બધી ઉન્નતિ,
તો મુજ ધર્મ જ સર્વવ્યાપિ બનવૂં,
ચાંપી અધર્મી કૃતિ'. ૫૬

૫. અકળ ભાવિ

શાર્દૂલ૦

'શાંતીકૂંવર' 'ઈશપુત્ર' ભજતી યૂરોપની સંસ્કૃતિ,
જે વિજ્ઞાનફિલોસુફીપય ચુતાની જન્મથી પ્રાશતી
વિજ્ઞાનો મથ શક્તિયો કુદરતી ઘાલે છ તે ગાંઠમાં,
સત્તાસંગ્રહલોભમાં ગરક ને યોજે છ સંહારમાં.
લોભે વિગ્રહ જાગિ જાગિ શમતા કો એકની હારમાં,
તેમાંથી અતિવિગ્રહો જ ફુટતા, ઈર્ષ્યા અને ખારમાં,
ને સૌ સાથ જ દૂબળો બનિ જઈ ગાળે દિનો હાંફમાં.

કૈં દશકાભર શાંતિ માંહલિ ટકે, વૈજ્ઞાનિકો ત્યાં વળી
શસ્ત્રાસ્ત્રો રણયંત્ર ને નવતરા પેચો ય બલવત્તરા
સંયોજી કલહી ગુમાનિ ચડસૂ લલચાવિ દે માણસાં;
જે જૂનાં નવલાં ખરાં છળભર્યાં બ્હાનાથિ થૈ આકળાં
જંગી યજ્ઞ રચે, પ્રજા સભય કૈં હોમાય તેમાં બલિ.
રૂહેશે ફ્રાન્સ? જશે જ? ને બ્રિટનનૂં,
સામ્રાજ્યનૂં ભાવિ શૂં?
સત્યે જીત, બલે નહીં નહિ જ,
એ શ્રદ્ધાય રહેંસાય શૂં? ૭૦

આઝાદી વધશે જ*—૧. ચીન

શાર્દૂલ૰

આઝાદી વધશે જ આ શતકમાંહે માનવીસંઘમાં
એ આશા નિરખૂં નિહાળિ ગગને ત્રિજ્યોતિરેખોદય:
અંગારો પ્રકટેલ ફ્રાન્સમહિં ને કોલમ્બસી ખંડમાં,
તે તેજો વધિ થાય ઉજ્જ્વલલસત્‌સંકલ્પતારા ત્રય:
આટલાંટીક જળે નવો ક્ષિતટની તારાતણા તેજમાં,
પાસીફીકતટે અજાયબ નવ જ્યોતિસ્તૃતીયોદય !

ચીને શાં વિષમો સહ્યાં અહહ આ છેલ્લી પિઢી પાંચમાં !
આઝાદી તણું બીજ જામ્યું પણ છે એ નારકી ત્રાસમાં !
સૌમ્ય સ્વસ્થ શમપ્રધાન વિમલા સંસ્કારનું જીવન
ના જીવાય જ, જ્યાં લગી નવ હઠે, હારી ત્રુટી ચૂર્ણ થૈ
લોભી પાશવ શક્તિ નિષ્ઠુર તણા બેહદ ને કારમા
હુમ્લા વેળ કવેળના:—અમર એ અંગાર અંબાર થૈ
સંકલ્પદ્યુતિ છે ખિલી અચલ એ ચીની પ્રજાસિંધુમાં
શસ્ત્રાસ્ત્રે બનિને સુસજ્જ કરવા એ દૈત્ય ઉચ્છેદન ! ૧૪

---

*આંક ૨, ૩, ૪ માટે જુઓ 'પરિશિષ્ટ' પૃ. ૧૫૮. —સં.

સ્ટૅલિનગ્રાડ : સપ્ટેમ્બર અક્ટોબર, ૧૯૪૨

શાર્દૂલ૦

સ્ટૅલિંગ્રાડ, ન પોળમાર્ગચકલાં ના કારખાનાંતણો
એકે પત્થર તાહરે ચણતરે, ના ભાંગિ ભૂકો થયો;
ખંડેરો તુજ માળભીંતભવનો ડૅલા મિનારા અને
મોટાં ન્હાન બની ગયાં અતિરુઠયા આ ઘોર યુદ્ધાનલે;
ને ત્હારે શિર રોપવા નિજ ધજા નાઝીતણા લશ્કરે
હજારો શબથી ભરી કબરગાહ પ્રૌઢી બનાવ્યું ત્હને!

સામેથી પણ રૂસલશ્કર ભડચાંઝૂઝ્યાં પરાણાર્પણે,
ઘાએ ઘા હુમલે વિરુદ્ધહુમલા તાતા પ્રવર્ષાવતાં,
નાઝી લાશઢગો સ્વવીરબલિના સ્તૂપો તળે દાટતાં!

હિટલરૂભાસ્કર રાક્ષસી વિજયનો કેન્દ્રે ચડેલો ગ્રસી
સ્ટૅલિંગ્રાડ, થયૂં તું ભસ્મ,—ભલું એ
ભસ્મીભવન તાહરૂં!
એ ભસ્મોમહિં વીરરક્ત ભળતાં કીર્તીવિભૂતી લસી,
સ્ટૅલિંગ્રાડ, મરી ભલૂં અમરતા
માહમોજ્જવલા ખાટ તૂં,
મૉસ્કો લેલિનગ્રાડતુલ્ય તૃતિયા રૂસે મહાપાટ તૂં! ૧૪

ચર્ચિલની ૬૯મી વરસગાંઠ : નવેમ્બર ૧૯૪૩

વસંત૦

વિન્સ્ટન્ ! સુકાન તુજ હાથ બ્રિટાનિયાએ
સોંપ્યું, મહાવિપદવાદળ આ ઝઝૂમે—
આ વર્ષશે વજરપાત પ્રલે અખૂટ
સ્વાતંત્ર્યઘાતક મહોરગ કાલકૂટ ! —
સ્વાતંત્ર્ય હીર નિજ જીવનનૂં અજોડ
(જે સાતસો વરસ ચીવટથી જ સાંચ્યું,
જે ઊભરી બ્રિટનથી કંઈ દેશ રાચ્યું),
તે ચે શું ત્યાં અહિં હણે અહ શત્રુ ઘોર ! –
એવે મહાવિકટ ચોઘડિયે સચિંત.

તેને વહ્યાં વરસ ચાર કરાલ તંગ
વિક્રાંતશૌર્યભભુકે ઝળકે મહાંત :
ને આજ, વિન્સ્ટન, જુવે ભુમિ આભ દંગ
બર્લીનગૌરવસમૃદ્ધિ વિરાટપુંજ
તુજ ખાણ્ડવી જગનમાં થતિ ખાખગંજ ! ૧૪

મેદામ ચ્યાંકાઈશેકની દુનિયાભરના યુવાનોને હાકલ : ન્યૂયોર્ક, જાનેવારી '૫૦

શાર્દૂલ૦

હાર્યો ના ચિન : મોરચા શિર પરે ઝંડો હજી ફર્ફરે,
શસ્ત્રાસ્ત્રે હજિ સજ્જ છે, અરિકને પ્રાર્થે હજી ના સુલે'.
સુન્યાત્સેન મહોદયે હૃદયમાં કોડો ચિનાઓ તણા
પ્રકટાવેલ અખંડ જ્યોત વિકિરે પુણ્યા હજી પ્રેરણા.
બેશક સંકટ મોટ આ,
ફસિ પડયાં રાજ્યો ઘણાં આધિએ,
દેખે ધર્મ અધર્મ, તો ય ન શકે ધર્મ્ય ક્રમે વાધિ એ.

તો દુનિયાભરના જવાન ભડછાતી સાહસી હે પુમાન!
—જૂની કે નવ આલમે,
વરણ ગોરે શ્યામ બાદામિએ—
બાહૂ જેહ તણા રહ્યા સળવળી આઝાદિયજ્ઞે મહાન
લૈ દૈ આહુતિ સર્વ આદમજથા–સેવા તણા લ્હાવને
રળવા, તે સહુને નિમંત્રણ દઊં, રે તેહ પ્રત્યેકને,
આવો! આ સમરે ઉભો
ચિનપખે : છે જંગ આ આખરો
સાધી લ્યો નરવંશનૂં શુભ સદાનૂં : દાસ્ય અજ્ઞાનને
જુલ્મો જીવન પાશવી અપુરતાંથી બાંધવો ઉદ્ધરો! ૧૪

તમાકૂ

શાર્દૂલ૦

બે પેઢી ખટ વર્ષ હે બહુરુપી તૂં-સોબતે રાતદી
સાથી મૂક અનન્ય બેનમુન, મેં માણ્યાં છ રીઝીરિઝી;
રીઝૂં ને તુંથિ તેથિ સાથિ ન બિજો એકે ડુભાચો જરી
એવી ત્હારી નિરુત્તમા સુજનતા સૌએ સદા સ્વીકરી:
એ જો કે મુજ સોબતી વિવિધને ઝાઝા,–સહે જીવતા,
સદ્ગત આજથિ શતક પંદર લગીમાં કાલજિત્ જે હુવા,
ને ભૂલૂં કચમ જે હજી કલપનાચાકે ઘુમે જીવવા!
આ સાથીગણના ત્રિલોક મહિં હૂં મ્હાલી રહ્યો રાતદી,
ને ત્યાં ચાહું તું-હાજરી,–પલકમાં ચેતે જ તૂં દ્રુતપદી!

બીજા જે તુજ સંગ રીઝત, ધરાયા એક યાત્રા પુરી,
તેથી મેં તુજ કેળવ્યો દુપટ છે લ્હાવો, પિધી માધુરી:
આભારી પરિતૃપ્ત માગું વિનયે, છોડો હવે ભાઈ હે,
વર્ષો સ્વલ્પ રહ્યાં ચહૂં છુટિ જવા ત્વદ્રાગથી સોનરી,
હે અગ્નીસુખ ધુમ્રચક્ર શિખરી સાધો, તમાકૂ, મુને! ૧૪

નાથ હે !–૧

પૃથ્વી

અહો ! પ્રિય પિતા ’તિકાય ! અણસંખ્ય સૈકા થકા
વિવૃદ્ધ ય સદાયુવાન ! શિર અંતરિક્ષે, જિહાં
સદા સુરજ સોમ તારકફુલો કુંડાળે લસે;
દ્વિપાર્શ્વ ઉછળી રહ્યા સતત ઝૂલતા અર્ણવો
સફેત ફિણની કિનાર ઝળકાવિ નીલાંબરે :
પડે પગ પ્રફુલ્લ ભૂમિકટિએ, ધજા ધર્મની
અશોક પ્રિયદર્શિ પુણ્યકરમીતણી બે કરે
દિયે અભય આસ શાંત જલધી લગી, તેમ ને
ત્રિખંડ-પરસી ત્રડાગ લગિ, હે ઋતોદ્ધારક !

યુગેયુગ તું સંતતી જતન સાધતો ધર્મના
નવા પથ પ્રબોધિ શિસ્ત નવલી અહીં સ્થાપિને !
પ્રકાર જુનવાણિ તો ય નવલો જ આણે યુગે
પ્રબોધ છ કિયો હિતાવહ ?— મહર્ષિ હે ભારત !
વિરાટ! ત્રણ કાલ સાગર ત્રણે અમર, નાથ હે ! ૧૪

નાથ હે !–૨

પૃથ્વી

મહાબલ નૃપેન્દ્ર શોણિત દગે ડરાવે ધરાઃ
ઉદાર નવજોબનાઢ્ય પડકારિ સામો ધસે
ધરાજતનકાજ ખ્યાતનય શૂર વૉશિંગ્ટન,
ચહે કુમક શક્ય તે અવર રાષ્ટ્ર લઘુમોટની.
યુરોપિ ઇંગલાંદ ફ્રાન્સ વરિ એહને અગ્રણી
ખભા જડિ ઉભે સુસજ્જ અવિશંક એ મોરચે.

પ્રજા સકલ એશિયાઇ પણ અલ્પબલ ને હજી
ભુલી ન ગઇ કાલ, સત્વચુસ ઘોર દાસત્વની,
રહે છ મિટ માંડતી જ અનિમેષ દેહલી પરે.

જવાહર સુજાણ રાજનયનો ધરા બાધિના,
યુરોપિય વરિષ્ઠ તો ય જિગરે નર્યો એશિયાઇ,
યુરોપિય વરિષ્ઠ તો ય પ્રિય શિષ્ય ગાંધીજિનો,
—"અમો કદમ માંડું એ ગજપગેરું દેખું જિહાં!"
જવાહર ઉરે ફિરો કિરણ પ્રોજ્જ્વળાં, નાથ હે! ૨૮

સ્વપ્નસંગી

પૃથ્વી

નિશાગગન ભિન્ન ભિન્ન દિપવે શિ તારાસખીમંડળી
અવાઅગગને કદીક વિલસે ન-કલ્પેલ શી તાજુણી !

ગયો દિવસ ઝંખતાં સ્વજન કોક આવે કને,
ન કોઇ ફરક્યૂં જ, તેમ મુજ ગ્લાનિ ઘેરી બને.
અને શિથિલ જૈ પડ્યો શયન, ખુલ્લિ બે આંખડી,
જુવાન બસ ચાહ્ય સોબત જુવાન, એ ડંખથી
ડઘાઇ જઇ ઠંડકો નિજ ન નીંદરે સિંચતી.

પરંતુ પ્રહરેક બે પછિ સવાઇબંધ દ્રગે
લહૂં જ નવ ક્યાહરે શયનસોડમાં ખુર્સિએ
બિરાજિ સખિરી જ તૂં ! ન તુજ જે છબી સાંભરે,
ન કાલકચડી ય, ના હુંસમ મ્લાન કે શ્રાંત કે.

અરે શું નિજ લોક છાંડિ ઉતરી ધરા અસ્લ ખેંચાણથી,
સદા નિકટ રૂહે સ્વયં; ઘડપણે હુંને સેવવા મૈત્રિથી,
દઈ હૃદયધારણા જિવન સાંધ્ય આ
ખિલવવા સુખિંથી ! ૧૪

અનામીને

પૃથ્વી

અનામિ, જરિ થોભ, જા ન ઘડિ દૂર, માગી લઉં;
ન વર્ણ, નવ રેખ સ્પષ્ટ તુજ; તોય ’નુભવી રહું.
દિલે મગજ રોમ રોમ રુધિરે ય ઝાંખી તુંથી;
તરંગ કદિ મંદનાજુક, ધસંત પ્રૌઢા કદી,
સુમેળ શ્રવણે કુજંત મૃદુ ઉચ્છલત્ત માધુરી,
અને મુજ અકેલ જીવ પર વર્ષિ બ્હોળી દયા
રહંત પ્રકટાવિ જીવ કદિ અલ્પ; ઝાઝા કદી,
નટો સમ રસે રસે અજબ કાંત લીલાભર્યા.

અનામિ જરિ થોભ,—ભોમ ગણું એ ન વા તાહરી
ભુમી મૃગજલી, ન સોતપટ બિંબિતા,
ખ્વાબખૂણી ન વા,
નિશા ધવલકૃષ્ણની ય દ્યુતિ એ ન જાદૂભરી,
ન જાણું કયું આપું નામ તુજ સૃષ્ટિને : માણવા
ચહૂં છ ચહું હૂં જ શબ્દલયસોતમાં ઝીલવા
પદાર્થ જિવ જીવતો એ જરી : થોભિ જા
હે અનામી જરી! ૧૪

જૂના સ્નેહીભાઈશ્રી........ને શુભોક્તિ :
૨૩–૧૦–'૫૧

પૃથ્વી

વિશેષ મુજ ભાઇબ્હેન પ્રયતૂં સદા સમઝવા,
રહૂં ફલક તેહને વળગિ એ સદા જ્યાં વસ્યાં:
ખરૂં વતન જંતુડાં સકલ કેરું અવની જ આ,
સહાનુભવ પ્રીત ને સમઝ સૌવિશે સૌતણી
ફુટો ખિલ રહો જ ત્યાં: ઉડનના મનોરથ બધા
અહીંથિ પરમોચ્ચ લોક ભુમિ અન્ય કો વાંછતા
લહો ચરમ સ્વાર્થના મલિન ફેનિલા બુદ્‌બુદો,
ભલે લસત રંગરંગિ અજઓપ ફેલાવતા.

ગ્રહોપગ્રહ છે તમામ ભૂછોરુ માટે નકામ,
રહો ઇહ રચ્યાપચ્યા; ફરજ ચિત્ત દૈ સેવતા.
સહાનુભવ સ્નેહ ને સમઝ સૌવિશે સૌતણી
બઢાવિ ખિલવી રળો સુખ દઈ સુખો, જંતુડાં!
સહાવિ સુખદુઃખ ઘાવ સહુ પીઢ રીઢા બનો!
—ચહો શુભદિને શુભોક્તિ:
અનલંકૃતા પાઠવૂં, ત્યોં ગ્રહો. ૧૪

સુખદુઃખ [સૉનેટમાલા]

સુખદુઃખ—૧

પૃથ્વી

' મુબારક હજો નવૂં વરસ ! ' ' સાલ આ બેસતી
દિયો અધિક સૌખ્ય રિદ્ધિ સકુટુંબને કીરતી ! '
ગળ્યાં વચન રૂઢ પોપટ જિભે સહૂ ઊચરે,
હું યે સ્મિત સહે સહૂં, વિનયિ વાણિ છૂં ઉત્તરે,
ઘડીક વળિ ગોઠડી કરિ રહૂં કૂતક ઉમળકે.

પછી સઉ સિધાવતાં વિરમું એકલો હીંચકે,
ચિરૂટ સ્રત ધુમ્રગોટ સહ ધૂણતું મસ્તકે.
વધે કદમ હીંચકો, કદમ તે જ પાછો ગણે,
વિચાર પણ ગૂંછળે વધિ હઠી રહે ઝૂલણે.

સદા હલત તો ય ઈંચ નવ હીંચકો ચાલતો,
ચિરૂટ જળતી થકી ફકત ધુમ્ર જરિ સેલતો.
દિસે છ મગજે ચિરૂટ સમ હીંચકા શૂં થતૂં,
રહે ચલ રહે જળંત, પણ માત્ર હાંફ્યે જતૂં
યથા શુનક માર્ગમાં, ન નિરખંત ના ઊંઘતૂં. ૧૪

સુખદુઃખ—૨

પૃથ્વી

વધે છ જઇફીપ્રવાહજવ. છે સસો એહનો.
નથી પણ ડુબ્યો. અને શ્વસું છું હક્ક છે ત્યાં લગી
તરંત, બનિ ના જવૂં જ જડ ગોળવો કાષ્ઠનો,
તરંત જરિ સેલવૂં ય, ઉણિ હો ટિપૂં ય ઘડિ જ્યાં લગી.

સુખીદુખિ સમૃદ્ધનિર્ધન દિઠા ઘણા, ને ત્યહીં
દશાપલટ પણ દિઠી; અણુકળાય એવી કંઈ;
ઘણી પણ નિતાંત આત્મકરણીતણાં ફ્લ સહી.

વિસર્શું, ઉતરૂં ઉંડો અનુભવે 'નુભવ સાંકળી,—
પ્રવાહ પર ઊપડે ઘડિ ટકે ભુંસાતા વળી
પરસ્પર વિરુદ્ધ દ્વંદ્વપરપોટ કોડાવલિ,
સમૃદ્ધિસુખ ને પ્રતીપ તણિ ત્યાં વિશુદ્ધ વ્યાખ્યા કશી?

જગે ઘુમત ધર્મનો શબ્દ ગર્જતો ધસિધસી,
સમૃદ્ધિસુખ સાચું એક આત્માનું આત્મા સ્વયં,
સનાતન સ્વયંભુ સર્વવ્યાપક અનન્ય શ્રેયો વરં! ૨૮

સુખદુઃખ—૩

શાર્દૂલ૦

એ હો જીવનમુક્તિ, સત્યતણું ને સત્યત્વ સ્થાણુત્વ એ,
એ સાક્ષાત્ પણ થાય કો 'તિવિરલા અંતર્ગુહાયોગિને;
જેને કો નવ શિષ્ય, જેથિ સરતા સ્રોતો ન ફેલાય, જે
'ઓરોરા બુરિયેલ' જ્યોતિ સરખો આઘે ઉગે આથમે,
એકલમલ્લ મતંગ જડભરત શો એ
મુક્ત નિજ આશ્રમે
લોકે વિસ્મયરૂપ એ વિહરિ રૂહે, ગેબી ગુહા વિસ્મયે.

આ છે પ્રશ્ન ' ભવાટવી સુગહને
માર્ગો વિસામા ક્યહાં ? '
' શા આધાર જ શ્રાંત ભ્રાંત તિમિરે
બ્હેબાકળા ભીરુને ? '
તેમાં આ ભવથી ઉંચે અલગ વા કો ગુહ્યની ઝાંયને
રૂહે દેખાડિ, જવાબ ને યદિ ધરે ધર્માભિધા પૂજ્ય એ,
" ભાગેડૂ " જ તથાપિ તીવ્ર મતિ તો
તેને ઠરાવે ન કાં ?
એ ગમ ફેરવિ પીઠ ઉત્તર જુદા સીધા જ ખોજે ન કાં ?
વંદી શબ્દ-પુરાણ-મુગ્ધ યતિ જે ઉત્સર્જતા જોબન
તેની પાછળ,—આપણે ભવથડે ચોંપ્યા કરૂં ચિંતન. ૪૨

સુખદુઃખ—૪

પૃથ્વી

પ્રિય પ્રિયતમા નવીન સહચર્ય કોડે મચ્યાં
અહં ત્યજિ ન શું ક્યે પરમ સૌખ્ય અન્યોન્યનાં ?
સમૃદ્ધિ પરમે ન શું સુખિ દરેક અન્યોન્યને ?

વહે વરસ, રક્તની ય પરતા ટળી જાય, ને
બકૂ બકુડિયાં નવાં જ તરિ યુગ્મમિશ્રણસમાં
ફુટે, દિનદિને વધે, જનનિતાત આશાંબરે
સદા વધત જ્યોતિધારિ બનિ જાય ગુચ્છ તારા તણાં.
બકૂ બકુડિયાં ન એ પરમ સૌખ્ય શું યુગ્મનાં ?
સમૃદ્ધિ પરમે ન શું જિવનસાર એ તેમનાં ?

વિમર્શું સમુદાયદૃષ્ટિ. જનસંઘ કોડાવધિ
સદા ખળભળંતમાં, ઉછરતા શિશૂસાથના
કુટુંબકબિલા પરસ્પર રહ્યા રતિગ્રાહથી
ગુંથાઈ, ગણતાં ગણાય કંઈ લાખ, તો તે ન કાં
સમૃદ્ધિસુખ મોટ ને અસલ એ મહાપ્રાણિનાં ? ૫૬

સુખદુઃખ—૫

પૃથ્વી

સુખો પરમ ને અનોપમ સમૃદ્ધિ જે શૈશવે.
ટકાઉ નવ તેહ; ના ઇહ કશું જ અસ્થિર નહીં.
પ્રરોહ વધતાં કિશોર વય; ને જુવાની ત્યહીં.
હતાં વશ, બને ક્રમે અવશ સ્વાશ્રયી જીવ એ,
દશાપલટ સાથ ને સુખદુખાંકણી યે ફરે.

હસંત બકુડી બને કુટલભાગ્ય વિધવા, 'થવા
અકાળ થઇ કાળભક્ષ મુકિ જાય નિજ 'ભાણુવાં'
મુકે પરભૃતી યથા સ્વકિય અંડ માળે 'વરે.
સનાથ અથવા પડી હિણકમાઉ નાથ'ાશરે
પલેપલ રહે ચુસી પજવતી જ માબાપને,
અતુષ્ટ અસુયાભરી, વઇરિણી શું ભવપૂર્વની !

રહીસહિ જ માતતાત તણિ આશ પૂરી ઘણી
રટે જરઠની દુવા, દઢ વિનમ્ર સેવ'ાતુલે
પરાક્રમિ સપૂતથી ય બનિ જૈ સવાઈ કુલે. ૭૦

સુખદુઃખ—૬

પૃથ્વી

નહીં તનયસૃષ્ટિનૂં થઇ શકે સમગ્રે બયાન.
સ્ત્રિશક્તિ કુલમંડની, કુલમઢી સ્ત્રિયોની ગઢી,
પરિસ્થિતિ–અધીન સ્ત્રી, ન બહુધા નવી સર્જતી.
નકારબળ સ્ત્રીતણૂં, વળગિ વેલ નમવે પુમાન,
દશા અધિનમાં ય સ્ત્રી મદિલ બ્હારમાં ખીલતી.

પ્રયોગ નવલા પરિસ્થિતિ અપૂર્વ મર્દો ચ્હહે,
જુના અનુભવોથિ ભાગિ અથડામણો ય છુટકો લહે;
અજાણ જલના ભયો અવગણંત એ સાહસે,
રળે જ યદિ સર્વનાશ, શિર રાખ ધરતા હસે!
સ્ત્રિપુષ્પ મુકુટે ધરે, મસળિ નાખતા યે પળે,
શું સર્જન શું ધ્વંસ વાંછત, શું લાડ કે કુસ્તિ, તે ના કળે!
ગુમાનિ નિજ જોમના, ન હિ જ લાગણીપૂરને
ચ્હઢંત પંરખે સવેળ, નવ ઝીક ઝીલ્યે ખડક,
વદંત 'પુરુષાર્થિ હૂં!' તણુઇ જાય વાયે તણખ! ૮૪

સુખદુઃખ—૭

પૃથ્વી

ઉપાધિ વિવિધે ય ઓર સુખચેન આવી પડે,
પડે ત્યમ દરેક તેહ ભુગવાય સ્હેવાય ને.
બખીલ વળિ કોઇ, કોઇ ખરિ ખોટિ મોટમ ચહે,
મથે નિજ મનોરથો જય રળે શિકસ્તો સહે,
સુખાંક અસુખાંકની વધઘટે ચઢે ઊતરે.

ન બે વરસ કોઇનાં ય સરખાં ભવે ઊતરે,
ન કોઇ જાણ બે તણા સુખદુખાંક અણજૂજવા,
ન આશતણિ દોર કોઇ કરથી દિયે સરકવા.

અરે મનુજજંતુડાં! તપન વાસ્તવાંગ્બારને
સહે નવ ચહે સદા નિજ મનોરથાન્ધારના
ખવાળિ કિરણે થતા વિતથ ભ્રામકાકારને:
દિનોદિન અને સમીપતર તે નિહાળાય ના,
તથાપિ નહિ આજ તે દિવસ પાંચપંચાશમાં
જશે મળિ અવશ્ય, એમ ફુસલાવતાં
જાતને આશમાં! ૯૮

સુખદુઃખ—૮

પૃથ્વી

વિમર્શું સમુદાયદૃષ્ટિ. મનુસંઘઇતિહાસમાં,—
નથી અવતર્યો જ વ્યાસ હોમર સુસાથિ એ આગળે,
હજાર ત્રણ વર્ષથી નથિ વિશેષ એ ઉંમરે,
હવો છ મનુસંઘ જ્યાં વરસ લાખનો આશરે.—
તથાચ ઇતિહાસપૂર્વ અતિદીર્ઘ કાલૌઘમાં,
ઉપાધિ વિવિધે હણ્યો અતિક્રમ્યો મનૂસંઘને.
મહાવિપદ સંઘમસ્તક પડે ત્યહાં સંઘમાં
સુખોટ ભરતી જ દુઃખતણિ જંતુ પ્રત્યેકને.

દુકાળ, અતિવૃષ્ટિ, ભૂચરડ, સાનુમાને અગન,
પ્રવાહ નરિ લાહ્યના ઉદરથી પૃથ્વીના ગહન,
{ ધસાર જલધીતણા,
{ ઉપાડ દિકપાલના, સુસવતા મરુત્, રેતના
ઉપદ્રવ, અસંખ્ય તીડ ભયદર્દિલા વ્યાધિના;
મહાવિપદ બીજિ યે અગણ કારમી દોહ્યલી
વિતાડિ મનુસંઘને કુદરતે અદયતા ભરી. ૧૧૨

સુખદુઃખ—૯

શિખ૦

હજારો ને લાખો વિપદ અતિ ભારે સહિ ભુલી
બચાને કે કરણી મનુ થઇ શક્યો તેહ સમયે
જુનામાં જૂનો જે કુદરત તણો કોપ સ્મૃતિએ
હતો, તેની ગાથા, મુલક મુલકે ઝાંખિ તુટલી
મનૂસંઘે ચાલી. નયન યુગ વિજ્ઞાનિ તણું આ
નિહાળે છે એ ભૂભર વિતત વારિપ્રલયમાં
નિસર્ગી સંધ્યા અંતિમ બરફમન્વંતરતણી.
યહૂદી એ નોહા અમર ઝગશે ને યશનભે.

અહીં આર્યાવર્ત્તે પણ ચરમ વારિપ્રલય એ
વિનાશે અંકાયો નદતિલક સારસ્વત તણો.
ધસ્યાં એમાં પૂરો નદપથથિ ફાટંત ફરતાં,
—ત્રિભંગે એ તૂટ્યો, પુરવ પડિયો ગંગ પડખે,
પડ્યો સિંધૂ બીજે, વચટ રણપાતાલ બુડિયો !
—પ્રદેશે એ શી શી મનુકુલપદે દુઃખઝડિયો ! ૧૨૯

સુખદુઃખ—૧૦

પૃથ્વી

તુરંગ ઉંટ પાંખ કૃત્રિમ અને હુલેસાં હતાં
જમીનસલિલે પ્રયાણ મહીં સાધનો વેગનાં
વિશાળ અતિ ભૂમિસાગર ત્યહાં લગી સંધને,
હતાં સ્થલ અનેક દુર્ગમ, વળી છુટાં રહિ જતાં.

ખલાસિગણ દ્રાવિડી દ્વિપદ્વિપે વધંતો ક્રમે
વસાવિ પુલિનીસિયા સકલ પાસિફિક ખેડિને
લગોલગ પુગ્યો હતો તટ પિરૂ'થ કેલિફૉર્નિયન;
ખલાસિ વળિ ડેન નૉર્સ તટ સેંટ લૉરેન્સિયન

બિજાંય ઇતિહાસ-સાહસ બનેલ, તે સૌ બન્યાં
શતાબ્દ બસ એક બે પછિ અવાસ્તવ'હુત નર્યાં.
વસાહત સહે સુબદ્ધ નવ જ્યાં પ્રજા પ્રાક્તની,
પડે નબળિ.આ, સુકાય નિર્ઝરણિ ત્યાંહ સંસ્કારની
સમૃદ્ધિ સુખચક્ર માનવ રહે અતીસાંકડૂં,
—ધરાજલ અસીમ મોટ મહિં એટલૂં વાંકડૂં. ૧

સુખદુ:ખ—૧૧

પૃથ્વી

તથાપિ હથિયાર યંત્ર ખપજોગ ઓજાર જે
હતાં દૃષદ માટિ હાડ તરુ ચામ ને તંતુનાં
યુગાવધિ અનેક, મંદ અતિમંદ કદમે જ તે
વિવૃદ્ધ બનતાં ગયાં ઝડપ ચોટ ને શક્તિમાં
યથા મનુકરે જમા થતિ ગઈ ખનિજ ધાતુઓ,
પ્રવીણ વળિ તેમની અલગ મિશ્ર ઘટના વિષે
યથા મનુ થતો ગયો: અથ કલા કસબ માત્રમાં
નમ્યો યુગ પહાણનો, ઉદય પામિયો લોહનો.

અને વસ્રઉપાર્જનો કૃષિખનીવનોરાનનાં
સમુદ્રસરિતાતણાં મૃગખગોતણાં જ્યાં વધ્યાં,
વધ્યાં મનુજ તેમ તેમ, મનુસંઘ ગાઢા થયા,
વિશેષ મથતા વળી અધિક ’ન્યોન્ય લડતા થયા,
ગયાં બઢત શ્હેર રાષ્ટ્ર, વ્યવહાર વિદ્યા કલા,
ઉગ્યો યુગ સભાન સંસ્કૃતિવિકાસવિસ્તારનો   ૧૫૪

સુખદુઃખ—૧૨

પૃથ્વી

પરું ભલું અરાંથિ, પારકું વિશેષ આત્મીયથી,
હતા ગુણ હજી મળી વસ ન્હતી પુરી ત્યાં સુધી,-
ઘટે, તદ્દન જાય, ને નવલ દોષ દીસે ત્યહાં
પુરી વસ મળી જતાં; થરપતો ન મનુ અદ્યમાં,
રહે તલસિ ભાવિ માટ, ગતને વળી આદરે
અનેક શુભ સાજમાં મઢિ રુડેરું ગાયા કરે,
સ્વભાવ મનુનો જ એ: કુશળ અદ્યનિંદોક્તિમાં
અતીકુશળ ભૂતનાં વિવિધરંગિ સ્તુતિપાઠને.

પુરાણ કવિતા લખાણ શરુ થાય પૂર્વે જ તે
અતિદ્રઢ ઉરે જડાઇ જડતુલ્ય આ લાગણી;
નર્યો ભ્રમ જ: તો ય સત્ય અમર પ્રસાદી ગણી
પુરાણ ઇતિહાસ કાવ્ય સકલે મહામંત્ર શો
અસંખ્ય પિઢિ એ વહ્યો: અસલ રૂપ રાખી રહ્યો
હજી મતિ અસંખ્યને ચગવતો વિપથ અટવતો. ૧૬૮

સુખદુઃખ—૧૩

પૃથ્વી

ઘણા દુખિ થયા યુગોયુગ, ઘણા હજી યે થતા
વિમર્શિ વડવા પુરાણ નિજ સુખસમૃદ્ધિ કેવા હતા.
કદાપિ નવ તથ્ય એ, વિતથ ધૂમગોટા નર્યા.

સદેહ જઇ જો શકાય ચિરિ કાળ યુગ ભૂતમાં,
નહીં વરસ માત્ર જીવિ શકિયેં જિવન એ જુનાં;
સુફર હજિ હોય ને સુભગપર્વ દીપાવલી,
લળી કરગરી રડી વિવિધ ભેટ બલિઓ ધરી
બધાં જ લઘુમોટ દેવદેવાંગના પાસથી
વરીશું વર આ યુગે જિવન માણવાનો ફરી !

ન વેદયુગ, બૌદ્ધજૈન, ન હિ ગુપ્ત, શ્રીહર્ષનો,
જલાલુદ્દિનનો ન વા, યુગ ન કે શિવાજી તણો,
ન કો ય યુગ આગલો પછિ થયેલ યુગનાં શિશૂ
શકે જિરવિ, એ જ છે પરમ સત્ય કાલૌઘનું :
સમૃદ્ધિસુખમાં સદા યુગ યુગાન્યથી જૂજવો. ૧૮૨

ચાણક્ષી જ યુરોપિ રાજનય, એ પરસ્યે ય છે પાતકી,
પોતાના સ્થવિરોતણાં પ્રવચનો એ એક પાસે, ખિજી,
વિદ્યુત્ શા જ જવો જલાનિલપથે,—મે મધ્ય એ હીંચકી
ભક્તિ એક રમાતણી મુલવતો કર્ત્તવ્ય ચોકખૂં,—ખિજી. ૪૨

[૧૬૧] આઝાદી વધશે જ—૪

શાર્દૂલ૦

ને તો યે વધતી જતી નિરખનાં દૈત્યાસુરી લોકમાં,
હુબ્સી દેશથિ આસ્ટ્રિયા મહિં, મહીં ઝેકોથિ પોલાંદમાં,
આડો આંક જ કેરનો વરતતો અદ્યાપિ ફિન્લાંદમાં,
ને ચીને ય, ન એ શકે રહિ ડુબિ તાટસ્થ્યના જાડ્યમાં.
એ યે વારસ છે સુપૌરુષતણા સંસ્કારસત્ત્વોતણો,
—આઝાદી, યતિભાવના, રતિ પૃથા કેરી મહાસિદ્ધિનો.
ગ્રીષ્મે રંગરસાળ ખેતર જતાં શોષાઈ જેવા જવે,
તે વેગે મનુજીવન-પ્રગતિઓ ને સિદ્ધિઓને ઝબે
જે મોહાંધ અનાર્ય આસુર બલી લોભે કરેવા મથે,
—સત્કર્ત્તવ્ય જ ઘાત એ હતકનો નિઃશંક સૌ કો કથે.
તો થોડી યદિ વેળ જાય જ, ભલે! કોલમ્બસી ખંડ એ
આઝાદીરણ આ જુદૂં જ ગણશે તે આગલા જંગથી;
ને તાટસ્થ્ય તજી અહીં ઉતરશે માનવ્યસંબંધથી.
એ ત્રીજી પણ આશ અદ્ય નિરખૂં આ વજ્રશોણાંબરે. ૫૬

[૧૬૨] સુન્દરીઓ

પૃથ્વી

બપણ્ડિત નથી પઢ્યો હું કંઈ ચોપડીઓ ઘણી,
ભણ્યો છ પણ તેથકી વિવિધ સુન્દરીઓ તણી
છબી અજબ છે છપાઇ મુજ અન્તરે પ્રાકૃતની.

મીંચૂં નયન ત્યાં મહીં નિરખું તે જગન્મોહની
સદાતરુણ સુન્દરી, પરિણિષ્ટૂહની ટ્રોયની.
કિવા નિરખું તે નરી સ્ફટિકપૂતળી – વીનસ,
ધમે અનલ નાથ, ઝાળ પર ઝાળ, ત્યાં ગોરડી !
દિસે અગર ઘેલડી, કિરણકેશ જલબિન્દુડે
ખિચી ગિરિગુહા ઉજાળિ, લળિ, ચુમ્બનો સારતી
સુષુપ્ત રમણે નિશાભર, નિશાકરી સેલિની.
નિહાળું વળિ મિસ્રની મદભરી સ્મરપ્રહરણી
પિઈ મદનમોતી મદ્યમહિં નાથિયો એણ્ટની.

પરન્તુ, દયિતે, બધી જ અશરીર એ સુન્દરી
ત્હને નિરખું ત્યાં સજીવ બનતી તું–દેહે સરી !

[૧૬૩] અરે દશક !

પૃથ્વી

સહ્યા પ્રખર એક એક શિર ઘાવ દશકો પુરો
બન્યો જડ બની ગયો અજિવ ધૂળઢેફા જશો
મનોરથ ફુટ્યો હતો મુકુલ શો ઉરે લાડકો
હતું સિંચ્યું ઉછેરવા પરમ હીર મુજ, જેમ કો
દિયે નિજ તમામ માતૃપદકાંક્ષિણી ગર્ભને
અને પ્રસવની ઘડી સુભગની જ જોતો હતો
ઉમંગભર વાટડી, બસ તિહાં જ આ ઘા પડ્યા
ધડાધડ શિરે ! રુકાય નવ એક ત્યાં તો બિજો !
ત્રિજો ! વળિ ચતુર્થ ! પંચમ !– ન જાય એ વર્ણવ્યૂં !
ગયાં વરસ દશક એમ,— હરિ લીધ જો કોઈ એ
સભાન, તવ **પાપ** જે તણું જ આચરણ એ કુડૂં
હુંને ફરિફરી હણંતું રિબતૂં કચડતૂં, ફરી
ફરી મુજ બથોડિયાં અફળ વ્યર્થ કરિ નાખતૂં
–હજો મુજ નિસાસ ઝાળથકિ ખાખ એ **પાપ** તો ! ૧૪

[૧૬૪] જિજીવિષા અને અમરતા

પૃથ્વી

સદા ય જિવવૂં ચહે અણુથિ મોટ જીવો બધા,
ભલે જિવનઘૂંટ એક પછી એક પીવા પડ્યા
વિશેષ ઝહરી : ન એ નિરપવાદ નૈરાશ્યથી
સુકાય કમિ થાય લેશ સર અજબ મિષ્ટ આશાતણી
રહે ફુટતિ જે સદાય, જીવનપથે દ્યુતિકિરણ એ
સરંતું બસ અગ્ર અગ્ર, બે કદમ માર્ગ ઓપાવતું.

' નથી દ્યુતિ, નથી મિઠાશ, કટુતા જ છે, છે નર્યાં
વૃથા જ ભટકાવતાં અસત ઝાંઝવાં નિષ્ઠુરાં '—
ફરી ફરિ લહે છ જીવ; પણ તો ય એ ફરિફરી
ભુલે છ, ભરુંસો ધરંત નિતનૂતનાં ભાવિમાં !

કહે છ કવિયો, વિંટે પ્રલયઝાળ તો યે અહા !
સુધા પ્રણયની ઉગારિ શકતી પ્રણયમૂર્તિને :
શરીરચરખો ત્રુટે ચમકું કે, પછી યે શું આ
શકે દઇ જિજીવિષા જિવન જીવ એકેયને ? ૧૪

MAXIMS

(Culled from the best sources)

Do look before and after,
Don't pine for what is not,
Face need with steady labour,
Meet waste with searching thought. 1

Be strict with Self not children,
Be lenient with youth,
Rejoice at deeds of Kindness,
Hold fast by honest Truth. 2

Love pelf not more than comfort,
Spend all you need for health,
A happy home and loving children,
Are more than any wealth. 3

And if a hand you can now and then lend
To Worth by Power oppressed,
Or struggling hard 'gainst odds,
If a hand you can now and then lend
To help a mate frowned on by Fate,
Know you are tasting the bliss of the gods. 4

મ્હારાં સૉનેટ (૧૯૫૩)

વિવરણ

નીચેનું વિવરણ, ક્યાંક સ્પષ્ટતા ખાતર વાક્યોના અનુક્રમમાં ફેર, સંક્ષેપને બદલે આખો ઉલ્લેખ, ભૂલસુધાર, પંક્તિઓના અંક, એવા જૂજ સંપાદન પૂરતા ફેરફાર બાદ કરતાં, મુખ્યત્વે 'ભણકાર (૧૯૫૧) વિવરણ'માંથી ઉદ્ધૃત કરેલું છે. તે સિવાયનું વિવરણ જ્યાંથી લેવામાં આવ્યું હશે તેનો અંતે મોટા કૌંસ [ ]માં ઉલ્લેખ હશે. જેનું કર્તાના હાથનું વિવરણ મળ્યું નથી ને સંપાદકે આપ્યું છે તે આખું જ મોટા કૌંસમાં મૂકેલું હશે. આખામાં ક્યાંય પણ [ ]માં જે કંઈ હોય તે સંપાદકનું ઉમેરણ સમજવું. —સંપાદક

૧ : 'મ્હારાં સૉનેટ' નવી આવૃત્તિનું મંગલાચરણ. ૩ : અંગુલી તાજગી ફરે. ૮–૧૧ આવિષ્કૃતિઓ આપનાવે છે. [હસ્તપ્રતમાંથી]

૨ : 'કિમપિ દ્રવ્ય' 'સમાનધર્મા' એ પદો કવિ ભવભૂતિનાં છે. ૧૧ : મનને–મનનમાં. ૧૨ : પ્રસન્નબિંબ જેવા બહુવ્રીહિ સમાસ ક્યાંક વાપરું છું, એ મ્હારી શૈલીના અતિસંસ્કૃતતા દોષનો એક નમૂનો ગણાય.

[પં. ૧૧ 'ડુબંતાં' પછી અલ્પવિરામ જોઈએ.]

૩ : રૂપાશક–રૂપ(સૌંદર્ય)ના વલ્લભ. અમુક વય–હાયકે પ્હોંચતાં તેમના વ્યવહારપ્રધાન થઈ ગયેલ જીવનમાં

તેમનું કવિજીવન – આપણા દેશની ઘણી ય નદીઓની માફક – અપ્રકટ થઈ જાય છે, અટકી જ પડે છે, પાતાલવાસી બની જાય છે. ૬ : ભરેવા. ભરવાનું મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં રૂપ. કેટલાક મધ્યકાલીન શબ્દો, રૂપો અને પ્રયોગો ચલણી મટી ગયેલ છે તે એવાં સુંદર અને બંધબેસતાં છે કે કવિનું એક કર્તવ્ય તેમને સવિવેક પાછાં ચલણી કરવાનું છે. આગળ આવાં સ્થાનો આવતાં ત્યાં આ લાંબી ટીકા માત્ર–(મ. પ્ર.) સંજ્ઞા વડે સૂચવાશે. ૮ : ખભે ખભો રાખવા, ઇંગ્રેજી અથવા કાઠિયાવાડી બોલી, જો કે કાઠિયાવાડમાં બોલાય ' ખંભે ખંભો. ' ૯ : સમસામયી – આ શબ્દ ગુજરાતીમાં પ્રથમપ્હેલો વાપરનાર, હું ભૂલતો ના હોઉં તો, ભાઈ રણજિતરામ. ૧૪ : મ્હારા પર હેત દ્વેષ એ તો અતિ તુચ્છ હકીકત, કવિતા એટલે સુંદરતા માટે મ્હારી કવિતાને અને સાથે મ્હને હેતમાંથી જ એઓની " ગાળ, " એ તો ખુશીથી સ્વીકારું છું.

છેલ્લી પંક્તિ પૃથ્વીના માપ પ્રમાણે **હેતની** શબ્દે પૂરી થાય. એ માપ તેના મેળ પ્રમાણે જ કોઈ કોઈ સ્થળે ત્રણ કે પાંચ માત્રા જેટલું વધાર્યું છે. આવી પંક્તિને ખાસ નામની કશી જરૂર નથી, પરંતુ શાસ્ત્રીય ચોખવટ માગી લ્યે ત્યાં એમ વિસ્તારેલ પંક્તિ માટે **તિલક** શબ્દ જોડી પૃથ્વીતિલક, શાર્દૂલતિલક એવી સ્વયમેવાર્થદ્યોતક પરિભાષા યોજું છું. પંક્તિ ૩માં **વય**, પંક્તિ ૪ (પૃથ્વીતિલક)માં **તર**, પંક્તિ ૧૩માં **સુખ**, પંક્તિ ૧૪માં **પણ**—એ લઘુજોડી એક ગુરુ

માટે વપરાઈ છે. બંધમાં જ્યાં આમ ગુરુ બદલે બે લઘુ કે બે લઘુ સ્થાને એક ગુરુ ઉચિત રીતે અર્થાત્ લય ના ઠોકરાય એમ બેસે ત્યાં વાપરવો તે "છૂટ" નથી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ પોતાની પદ્યરચનાઓમાં ૧ ગુરુ=૨ લઘુ, ૨ લઘુ=૧ ગુરુ એમ લયની દરકાર વિના પણ જ્યાં ત્યાં કરેલું, તેથી જ એમની કેટલીક કૃતિઓ કથળી છે.

[નવી આવૃત્તિની હસ્તપ્રતમાં ટિપ્પણ :–] ગાબો—શ્રી ન્હાનાલાલ કે શ્રી ખબરદાર જેવા. સમસામયી 'કૉન્ટેમ્પ-રરી.' [એ હસ્તપ્રતમાં પં. ૧૦માં 'ત્રિજી તણો' ને બદલે છે '**તૃતીયનો.**' મથાળા પછી કૌંસમાંની પંક્તિમાં 'આ' પછી અલ્પવિરામ જોઈએ. પં. ૮માં ખભેખભો વાંચવું.]

૪ : તરલ – સપ સરી જતી. પટલ – પટોળું. ૫ : ગજબ ચમત્કારોએ, ચમત્કારોના ગજબે. ૭ : સુર – દેવો તેમ દેવોપમ સમૃદ્ધિવંત મહાજનો. ૯ : બલ માત્રે મેળવાતા જડ વિજયો. ૧૧ : હસું – રીઝું રીઝવું. ૧૩ : કવિયન–કવિજન, કવિઓ (મ. પ્ર.) [મથાળા પછીના કૌંસમાં 'મ્હારો' પછી પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન અને અંતે પૂર્ણવિરામ જોઈએ.]

૫ : કવિતા એટલે મોટે ભાગે અલંકારાવલિ એવું મંતવ્ય આપણી સંસ્કૃતિમાં સૈકાઓ લગી પ્રવર્ત્યું છે. સામળ અને દલપતરામ મોટે ભાગે આલંકારિકો છે. અર્વાચીન યુગે પણ ઊગતા કવિઓમાંથી અનેકે આરંભ કર્યો

છે એ જાતની કવિતાથી. અલંકારો ભલે ગુંથો. પણ વિષય-દૃષ્ટિએ ઔચિત્યવાળા હોય તેવા જ રસને પોષે, ધ્વનિસૂચક બની શકે. હું અવનવા અર્ધાપધી લયો અનાયાસ ગુંજી રહ્યો છું ત્યાં તેમાં કંઈક છાનુંછપનું પણ નિર્મલ શીતલ પ્રવેશતું અનુભવું છું. ક્યાંથી આવતું, કઈ પરિસ્થિતિમાં છું તેવામાં, અને હું, એ ત્રણેનાં વર્ણન માટે અલંકારો જાળ પર જાળ ગુંથ્યા છે તે વાચક પોતે સંભાળપૂર્વક ઉકેલે, ઉખેળે અને તેમનાં ઔચિત્ય અને રસવત્તા માણે એ જ ઉત્તમ છે. રેવાપટને અતિકાયવિભૂતિ શી પણ માતા જેવી કલ્પી છે, જ્યોત્સ્નાને અલૌકિક અતિકાયવિભૂતિ કલ્પી છે, સૃષ્ટિને નિદ્રા હિતકર છે તેનો ભંગ પોતાનાથી ના થઈ જાય માટે જાણે આછાં વાદળીવસનોમાં લપેટાતી જ પ્રકટ થાય છે. આખી સૃષ્ટિનું મહાકમલ કલ્પ્યું છે, તેમાં વાયુ = કમલસુંદરતાભોગી મધુકર, – વગેરે. ૧૪ : શીય, અવર્ણનીય (સં. પ્ર.). મ્હારા દાદાજીના નાની ઉમરે જ ગત થયેલ પિતા ભરૂચમાં ત્યારે સિંધિયાની છાવણી હતી, તે લશ્કરમાં ન્હાના અફસર હતા, તે ઉપરથી અમારું કુલનામ (અડક) સેહની; ઠાકોર કે દેસાઈ તો ગુજરાતી બ્રહ્મક્ષત્રિયો બધા જ. કવિતાઓ પ્રકટ કરવા માંડી ત્યારથી ઈ. ૧૯૦૦ લગી તળે **સેહ્‌ની** તખલ્લુસે સહી કરતો. તખલ્લુસાદિ બુરખા ઈ. ૧૯૦૦ પછી તજી દીધા.

૬ : '૪૨ની આવૃત્તિમાં ચાર જ લીટી છે; પછી કાન્તિનું વર્ણન ઉમેરી આખું સૉનેટ કર્યું. કેટલીક પંક્તિમાં શિખરિણીના છેવાડાના ‌ ઽ । । । ઽ સ્થાને મંદાક્રાંતા પંક્તિના

છેવાડાના ડા ડ ડા ડ ડ સાતથી પંક્તિ બાંધી છે, એટલે તે શિખરિણીતિલક કે શિખમંદા કે શિખકાંતા કહેવાય અને શિખરિણી પંક્તિઓના આવી લંબાવેલી પંક્તિઓ સાથેના સેળભેળને શિખરિણીજાતિ નામ આપી શકાય.

૫ઃ આડાઊભા ચિરાડા પાડી ચીરી નાંખે છે. મોટા પર્વતો ય અતિલઘુ ફૂલો હોય એમ. ફૂંકી ફૂલવી – ફૂંકે ફૂંકે કુક્કા બનાવતી હોય એમ. ૭ઃ અટ્ટહાસ્યો :–'થવા, 'દધિ, 'નુભવ, એવા શબ્દો પણ આગળ ક્વચિત્ દેખાશે, જ્યાં આદિ અ કે ઉનો લોપ કર્યો છે. આ પણ આપણે બોલીની ત્વરામાં ઘણી વાર કરી નાખિયે તેવો જ પ્રકાર છે, તદ્દન કુદરતી અને શિષ્ટ સાહિત્યે પણ સવિવેક સ્વીકારવા યોગ્ય. ક્રાંતિસમયનું એક મોટું અજબ જેવું લક્ષણ આ છે, તે દરમિયાન જુવાનો કે કાર્યકરો, અગ્રેસરો આદિ અત્યંત આશાવાદ(ઓપ્ટિમિઝમ્) જોરે અતિ સાહસિક બની જાય છે. [નવી આવૃત્તિની હસ્તપ્રતમાં વધુ ટિપ્પણ પં. ૬ ઉપર] અતિ ન્હાનાં ફૂલોની જેમ.

૭ઃ બથ–બાથ (કાઠિયાવાડી પ્રયોગ.)

[નવી આવૃત્તિની હસ્તપ્રતમાં 'ચરનારાંના'ને બદલે **પળનારાંના** પાઠ છે અને મથાળા નીચે જ નીચેનું ઉમેર્યું છે :–] આ 'બાઈરોનિક' ઊર્મિલતા નવજુવાનીની બીજી કેટલીક કૃતિઓમાં આવેલી તે સર્વ કાઢી નાખી નમૂના લેખે આ એક જ રાખી છે.

૮ઃ ઉઠ એ ! = ા ડ (બોલીની ત્વરા). કંઠ સૂકો, સા

વાદ્ય પણ એવું જ. હે સંગીતની, સુંદરતાની દેવિ, તું છો ઉદાર, કરુણ, અંતરજ્ઞ, આ લોક ધૃષ્ટ નથી, અજ્ઞાનમાર્યો જ આમ વર્તી રહ્યા છે, એમને ક્ષમા ઘટે છે, ક્રોધ અને સજા નહીં. ૧૨ : ગુણ (૧) તાર; (૨) ગંભીરતા, ઉલ્લાસ, કારુણ્ય, કુતૂહલ, સારલ્ય, માયા, આદિ માનસિક અવસ્થાઓ રૂપ તંતુઓના વાણાતાણાનો સુમેળ સાધ. તે ભારતી— તે = તવ, એમ ન લેવું; અવર્ણનીય, અદ્વિતીય, કાંપિ એ અર્થ લેવો. [નવી આવૃત્તિ અંગેના એક કાગળિયામાં મથાળું : કવિનો આરસમિનાર ('આઇવરી ટાવર')]

૯: દેવતા-દેવી. જૂનેથી ખડી-ખરી નવા પંથમાં દાખલ થઈ જાય છે. જૂનો મરી પરવારતાં ય આ ન મરતાં નવામાં અપનાવાઈ ચાલ્યા કરે છે.

૧૦ : કાલનો પ્રવાહ અનાદિ અનંત, તે તમામને તાણી જાય છે, ડુબાડે છે, ભૂત (થઈ ગયેલ) બનાવે છે. યદૃચ્છ,—અનાયાસે ત્હારી મોજે. સિક્ક-સિક્કો.

[નવી આવૃત્તિની હસ્તપ્રતમાં વધુ ટિપ્પણ :–] ટીંઓ : 'મોહનજો ડેરો' જેવો.

૧૧ : છવાય છે અંધકારે – વિસ્મૃતિએ. ભુલ્લી ગહં– આપણે આત્મીય માન્યાં તે ઉડી જતાં આપણને લાગે એ તો કુદરતી, પરંતુ એ વૈયક્તિક અનુભવ બાજુએ રાખીને. નવ, નવતર, નવતમ = નૌતમ. સરખાવો વડેરો = વિશેષ વડો, બ્હેતર = વધારે અથવા વધારે સારું; બહુતેર = વધારે (૨ + ૭૦ = ૭૨ માટેનો બોતેર જુદો શબ્દ છે).

[નવી આવૃત્તિની હસ્તપ્રતમાં વધુ ટિપ્પણ પં. ૭ ઉપર :–] (૧) એકેક કરતાં, (૨) એકેક કારણે.

૧૨ : ' રીઅલ ' વત્તા ' આઈડીઅલ ', લોકસ્થ + અલૌકિક, વાસ્તવિક + ' રોમાણ્ટિક, ' ઐતિહાસિક + કલ્પનામય, ભાવનાશીલ, એમ સામસામા ગુણના સમન્વયરૂપ. એ પ્રાસાદની આસપાસનો પરિસર, એનાં વનોપવન. મૃગ – પ્રાણી માત્ર; મૃગેન્દ્ર, મહામોટાં પ્રાણી; મૃગક, છોટામાં છોટાં પ્રાણી, સૂક્ષ્મદર્શકે જ દેખાય એવાં પણ. પાદર – સીમ. [નવી આવૃત્તિની હસ્તપ્રતમાં પં. ૩માં ' ઊપર 'ને બદલે **પર.** પં. ૭ને છેડેનો અલ્પવિરામ રદ કરવો.

૧૩ : લીલુંસુકું – કર્કશ મધુર, ક્ષણિક દીર્ઘાયુ. વર – સામાન્ય કરતાં વધારે ગુણી. [નવી આવૃત્તિની હસ્તપ્રતમાં પં. ૬ બદલીને ' **ને શુભ્રશીત દ્યુતિ એથે ઉરે રસે છે** '–આપી છે. તેમાંનું ટિપ્પણ :–] વર—કાવ્યસર્ગોની તુલનામાં પસંદ પડી જાય એવો. છબીલાં–ચિત્રવિચિત્ર.

૧૪ : કવિની ગગન(વિભૂતિ)ની આ અત્યંત ઊર્ધ્વોચ્ચ (દુર્ગમ) છાતીને ચૂમવાની મહેચ્છાને કવિજનોની અનેકાનેક અશકય કે અશકયવત્ મહેચ્છાઓના એક નમૂના જેવી ગણવી.

[પં. ૮માં ' છાંડિ ' વાંચવું, અને પં. ૧૨માં ' નહિ ' પૂર્વેનો ' એ ' રદ કરવો. નવી આવૃત્તિની હસ્તપ્રતમાં ' અદૃષ્ટ 'ને બદલે **અક્રુષ્ટ** આપ્યું છે. તેમાંનું ટિપ્પણ પં.

૯ ઉપર :–] અભિસારિકાની જેમ પાછળ પાછળ ચાહીને સરી આવે છે શું ?

૧૫ : અંગ્રેજી કવિઓએ સૉનેટ પ્રશસ્તિઓ લખેલી છે તે વાચકે જોવી. તેમની સાથે તુલનાએ આની મૌલિકતા સમઝાશે. ફૂલની જે અણુતા, ફૂલના જે જે ગુણ, તે કવિતા-વનમાં સૉનેટબંધનાં છે; ફૂલ જ્યારે ક્ષણભંગુર ત્યારે આ છે અમર. ૧૨ : અભૌમ ઇન્ધન, સરખાવો 'ગુર્જર કવિતા ગઢો,' એમાં 'વ્યોમની પ્રતિભાછોળો,' 'મહાસર્ગ'માં 'પ્રસાદ એ તો કાલ પર,' વગેરે. [અનુક્રમે 'ભણકાર–૧૯૫૧' ગુચ્છ ૧, કૃતિ ૨ અને ૧૯ માં. પં. ૧૦માં સ્વયં° વાંચો.]

[નવી આવૃત્તિની હસ્તપ્રતમાં પં. ૬માં 'આણનો'ને બદલે '**આભનો**' અને પં. ૧૩માં 'ચીજે'ને બદલે 'પુષ્પે' આપ્યું છે. તેમાંનું ટિપ્પણ પં. ૧૨ ઉપર :–] સનનોનાં અભૌમ ઇન્ધન.

૧૬ : વરેલ – સ્વેચ્છાએ પસંદ કરેલ. દાસની – આપના દાસની એટલે મ્હારી : આ રૂઢિ સંસ્કૃત ભાષાની છે. સ–લીલ – લીલા જ ત્હમારૂં જીવન છે, તેને. પ્રેમપાત્રનાં લક્ષણોને સદાય અનુકૂલ, તેની મતિ, રુચિ, વૃત્તિ, હિતબુદ્ધિ તે જ પોતાનાં, એમ વર્તનાર જ સાચો પ્રેમી અને મનોમન સાક્ષી ન્યાયે આવા સાચા પ્રેમની કદર પ્રેમપાત્ર કરે જ. વળી કદર કરે છે એ જ પાત્રનો પોતાનો તે પ્રેમી ઉપર સાચા પ્રેમનો પુરાવો છે. સર્જક કલાકારની સર્જકતા અને પ્રેમી કલાનિષ્ઠ કલાવિભૂતિનો કલાકાર પ્રતિ પ્રેમ આકર્ષે જ.

૧૭ : નાના – ભિન્નવિભિન્ન, રવ અને શોરનું વિશેષણ, ધુ'(ધૌં)ધાટ ગગડાટ, મર્મર, સૂર અને ધ્વનિ એ નામોનું પણ 'નાના' વિશેષણ. આમ અહીં અન્વય ગુંચવણિયો છે. ઘનો – વાદળાં. ગહિલ – ઘેલું; (મ. પ્ર.) ગહિલ, જેનું મૂલ સં. ગ્રહિત શબ્દ છે. પોતાની વાંસળી પૂરે છે અને તેના પ્રતિધ્વનિમાં કદાપિ સાંભળે છે, બીજી વાંસળીઓ (કે બીજાં વાદ્યો) એ પોતાના સૂરોને પ્રતિગુંજતાં, અને એમ પ્રિયતર.

૧૮ : કેતન–કાયા. કવિતાશૂન્ય, કલ્પનાદૃષ્ટિ અંધ બનતાં હું ચેતન વિનાનો નિર્જીવ લાશ જ.

[નવી આવૃત્તિની હસ્તપ્રતમાં પં. ૧૧માં 'ભરે ભળિ ગળી'ને બદલે '**ભળી પિગળીને**' આપ્યું છે.

૧૯ : દાખડા – મહા પ્રયત્ન (કાઠિયાવાડી).

૨૦ : રત્નદ્યુતિ – દીવાને ઠેકાણે સદા ઝગઝગતાં રત્નો. અસ્લસૂલ,–'પ્રાઇમીવલ', કાલના આદિ સાથે અવતરેલ, અનાદિ. છડિદાર,–રાજદંડધર. ભાવ–સત્ત્વો, ભાવના-નિર્મિત અમૂર્ત્તમૂર્ત્તો, જેનું અસ્તિત્વ શ્રદ્ધાએ જ સ્વીકારાય. અનંગ,–'સ્પિરિચ્યુઅલ', શરીર ભસ્મીભૂત તથાપિ ઉગરેલ છે જેનો આત્મા તે.

૨૧ : ભવ્યો અને લાઘવો. 'પદે'થી માંડીને 'ત્રિભંગી થકિ' લગીની તમામ લીલાઓ સાથે 'પ્રકટી રાચો' છો. અમુક શાસ્ત્ર નિર્દોષ, નિર્વિઘ્ને અને સદ્ય સિદ્ધ કરવા વાંછતો આ વૃદ્ધ સૂર્યોદય પ્હેલાં પોતાની પ્રવૃત્તિ નિત્ય આરંભે છે તે.

ક્ષણે, તે પ્હેલપ્રથમ હે દેવી, ત્હને ભીખત ત્હને આ અંજલિ અર્પે છે.

૨૨ : સમતુલા,–'બેલન્સ ઓફ પાવર,' બે મોટ,–ફ્રાન્સ ને ઇંગલેન્ડ; બે મિત્ર,–યૂ. એસ. એ. અને સોવિયટ રશિયા. દા.–દાવ (ફા.). જૂની ધરા,–એશિયા, યુરપ, આફ્રિકા. મૂર,–મોરોક્કો. હબસી,–એબિસીનિયા. સિયાં–સીઆમ. તે જ સારૂં જે છેવટે ય સારૂં; આ અત્યારે પોતાને આઝાદ થઈ ચુકેલ કે થવામાં માને છે તે પોતાની આ નવી સ્વાધીનતા ટકાવી શકશે ખરાં કે ખોઈ નાખીને આગળથી ય વધારે નઠારી ગુલામીમાં પડી જશે, એવી શંકા ઠરેલ અનુભવી નિરીક્ષકોને તો થયા વિના રહેતી જ નથી,

૨૩ : ચેલા ચેલી (સં. ચેટ ચેટી.) ૯. ધાડસી શબ્દ મરાઠી છે, અત્યંત સાહસિક એવા અર્થ માટે ગુજરાતીમાં અપનાવવો ઘટે. સ્ફુલ્લિંગ–અગ્નિ (સ્વયંભૂચેતના)નો અંગાર.

૨૪, ૨૫, ૨૬ : સંઘવી,–(મ. પ્ર) સંઘવઈ, (સં) સંઘપતિ–ઉપરથી. શિવંકર, શં–શિવં–શુભં–કર. ભવે, ભવકર્તવ્યોના શકટે, ભવરણના સંગ્રામોમાં. કણી જડ,–શ્રી મહમ્મદઅલી ઝીણાની અલગ સ્વાતંત્ર્ય માટેની મહેચ્છા. હિંમ્તભર–હિંમતના કુલ સંચયે. ૩૭. 'નથી જ બલહીનનો' : જુવો 'ભણકાર–૧૯૫૧' છેલ્લા ગુચ્છની એક પ્રતાકા (પૃ. ૨૭૯) "નાયં ગુરુ નીયં પંથા નેયં શાંતિ

નૈષં નિષ્ઠા નાયં આત્મા નેદં શીલં બંલહીનેન લભ્યતે (ઉપનિષદ-ઉદ્ભાવિત).

૨૭ : સપરાણુ (ણો, ણી, ણું) – સ + પ્રાણનું મધ્યકાલીન રૂપ. આપણે પરાણે શબ્દ વાપરિયે છ, તેનો એ જ અર્થ છે. બીજાના પ્રાણે દબાઈને એવો અધીનતાવાચક ('પેસિવ') અર્થ તેમ સક્રિય સ્વાધીનતાવાચક ('ઍક્ટિવ') અર્થ, આપણા પોતાના પ્રાણ વડે–બંને સપરાણુ અને પરાણે એ ય શબ્દોના થઈ શકે. તો આપણે હીન અધીનતાવાચક ('પેસિવ') અર્થ માટે જ 'પરાણે' વાપરવો, ઉચ્ચ સક્રિય અર્થ માટે જ 'સપરાણુ' વાપરવો. એવી વ્યવસ્થા સૂચવું છું. રમા-મદીલ,=લક્ષ્મીના અતિશયથી છકેલી, તોરી. ધુવા–ધોવાને. અનૂપ,–અનુપમ. 'યૂનો'–યુનાઇટેડ નેશન્સ ઑર્ગેનિઝેશનની એ ત્રણ શબ્દોના પ્રથમાક્ષર જ સંયોજી ઘડેલી સંક્ષિપ્ત સંજ્ઞા.

૨૮ : આઝાદીનું જવાહર. માલમી – સુકાની, નૌપતિ.

૨૯ : ઓર – અનન્ય, વિલક્ષણ. વિદેશી ભુલવ્યો – ઍંગ્લોઇંડિયનો અને અંગ્રેજ પ્રજામાંના એક પક્ષે, એમ લેવું. આખી પ્રજા કે સિવિલ મિલિટરી અમલદારો તમામ સર સૈયદ અહંમદથી લઈને મહમ્મદઅલી ઝીણા લગીના મુસ્લિમ આગેવાનોને પાનો ચડાવવામાં હતા, એ વાત ખોટી છે. કૉંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ વચ્ચે સંધિ કરાવવામાં વેડર્બર્ન જેવા આગેવાનોએ બનતા બધા ય પ્રયાસ કરે

તેનો સાક્ષી ઇતિહાસ છે. ઓગણીસમી સદી દરમિયાન પ્રજા-રિમતા દુનિયામાં બધે જ અતિ ઉપર ગયેલ; કોંગ્રેસને તેમ મુસ્લિમ લીગને અવતારનાર તેમ બેયને પોતપોતાના "હક્ક" માટે ગમે તે ભોગ દઈ છૂટવાની દૃઢતા તેમનામાં ઉપજાવનાર મુખ્ય અને એકસરખું પ્રવર્તેલું બલ આ જગદ્વ્યાપી વાતાવરણ પણ ગણાય. ૧૩ : સદર – ફુલફુલાં.

૩૦ : અદ્‌ંદ્વ – અજોડ. બુદ્ધનું પણ આપણા દેશે એમ જ બનેલું. એના જીવનના બનેલા બનાવોને સંગ્રહવાને બદલે, તેમાં ભરેલા સનાતન બોધ પ્રમાણેનાં આચરણ અને શીલ ઘડવાને બદલે, ચમત્કારિક બનાવો('મિરેકલ્સ')થી ભરેલ એક દૃષ્ટાંત કથા જ ઉપજાવી લીધી છે. એ કથાની પાછળનો સાચો ઇતિહાસ આપણે ગુમાવી બેઠા છિયે: મહાપુરુષથી આપણા ઊર્મિલ, બોલવે બહાદુર, ઊર્મિઓ અને ભાવનાઓનાં સ્વપ્ન સેવવે કવિ જેવા, અને તપોમય આચરણે કાયર લોક, એવા તો દબાઈ જાય છે, તેઓ શિષ્ય થવાને સ્થાને "ભગત"જ બની બેસે છે, "જે જે જે જેકાર"ની ધૂનમાં જ બાપડાં જંતૂડાં મચી પડે છે, અને જીવનને ઉદ્ધારવાને બદલે વેડફી મારે છે. સાચો મહાપુરુષ તો પોતે અવારનવાર ચોખ્ખું કહે છે કે, હું કંઈ દેવ નથી, અવતાર નથી, તમ સૌના જેવું માનવી જંતુ જ છું, ચમત્કારો જેમ ત્હમને તેમ મ્હને ય અસાધ્ય છે. પણ સાચા મહાપુરુષ અત્યંત વિરલ. ઘણા મહાપુરુષ થતાં થતાં જ આવાં પ્રલોભનોએ ચળે છે, દંભમાં વધુ વધુ ગરકતા જાય છે

તે એટલે સુધી કે પોતાનાં પાછલાં આચરણોમાં દંભ કેટલો અને નિખાલસતા કેટલી તે એ પોતે પણ તારવી ના શકે! વળી દરમિયાન એવા માણસની આસપાસ ચેલાઓનું દળ રચાઈ ગયું હોય છે, જેમને તો પોતાના ગુરુનો મહિમા વધાર્યે જવામાં જ બેડો પાર છે. આવી પ્રજાને સાચી માણસાઈનાં પગથિયાં ચડતી શી રીતે બનાવી શકાય, તે પણ એક મહા-વિકટ અને સંકુલ કોયડો છે.

૩૧ : ૮ : હિ + આરાધિયે.

૩૨, ૩૩ : ૧૦ : યમનાં મુખોમાં, ઉજાળાતા હેતે. ૧૭ : ચારે શતક – કોપર્નિકસ, પેરેસેલ્સસ, કોલંબસથી ગણતાં પાંચ.

૩૪ : રાક્ષસો, બલિ અને બાણાસુર. સુરાન્વયિ–મૌર્યો. ૭ : વણ – રૂ. ૮ : ગુણાઢ્ય–બૃહત્કથા અને કથાસરિત્સાગરની પ્રાસ્તાવિક કથા જુવો. હીરવિજયસૂરિ ભરૂચ જિલ્લામાંના એક ગામડાના.

૩૫ : 'ચિત્રકૂટને સ્વાગત' સૉનેટ ૬૩મું પણ અમદાવાદને સ્પર્શે છે. આ સૉનેટ સુરતને ય સ્પર્શે છે. ૨ : હાજી થવાને હિંદી મુસ્લિમો માટે મક્કે હજ પઢવા જવાનું મથક. ૫ : આંગ્લોનાં ભિજમકૌશલે. ૭ : રણછોડલાલ-ને એના સમયના લોક રણછોડલાલ રૂહેંટિયો કહેતા. ૧૪ : રાજપુર – રાજનગર.

૩૬ : ઈ. ૧૮૯૬ની આખરે અજમેરમાં સાત લીટી જ લખેલી; ૧૯૦૯-(૧૦)માં સોનેટ પૂરું થયું, અને જેને ઉદ્દેશીને લખેલું તે-કાન્ત-ને પત્ર સાથે મોકલેલું. પ્રથમ પ્રકટ પછી ઘણે વર્ષે 'નવચેતન' માસિકમાં. ૪: પુરા-ની-આગલા સમયની. ૬–૧૧ : 'કલા' શબ્દ ઉપરથી 'ચન્દ્રમા' આવ્યો, પક્ષ અને ભરતીઓટને આણતો આવ્યો, તે ઊપરથી દરિયો આવ્યો અને પ્રીતિ બની ગઈ દોલાયમાન કીસ્તી. ... ૧૨ : 'દરિયે'માં 'રિ' દ્રુત છે. લોઢ–હોડા. ૧૪: વામવું–તરી ઊતરવું.

['મ્હારાં સોનેટ' આવૃત્તિ પહેલી–પૃ. ૮૫.]

૩૭ : નેહસાર – પ્રેમતત્ત્વ. વૈજયંતી – આખી કાયા પર લટકતી અંગોઅંગની અમર શોભા રૂપ અલૌકિક તેજમાલા.

૩૮ : ૭: લીલાનો અવધિ. ૧૦ : ધર્મસૂત્ર – લગનની ગાંઠ.

૩૯ : ૧૨ : અનેરા સુગંધો ફેલાવો.

૪૦ : ૧ : કાનન – વૃક્ષોની ઝાડી. દુનિયા અને દુન્યવી જીવન ઉપર વિરાગ જામતાં આપણામાં ગૃહસ્થાશ્રમ ત્યાગી માણસો વાનપ્રસ્થ થતા હતા – એમ જૂના ગ્રંથો કહે છે ખરા – તેમ. ૧૪ : જ્યાં વેસ્યાસંગ રાતે રાતે નવા.

૪૧ : પ્રિયે, તું મ્હારી પ્રિયા છો એ હકીકતને હું મ્હારા આખા જીવનને ધન્ય ધન્ય બનાવતી ગણું છું.

૪૨ : સલીલ – લીલામય.

૪૩ : કલેજાના ઘામાંથી લોહી વહી રહ્યું'તું. ૬ઃ ૬ંડ–સજા કરતો હાથ. ૯ : નીરા – નદી માટે સામાન્ય નામ.

૪૪ : ૧૨ : નિર્દય વળી આસુરી, માનુષી માતાથી તો તું શક્તિ સાધન આવડતે ક્યાંય ચડિયાતી તો ય ત્હારું વર્તન આ ! ત્હને માતા કે માતા જેવી ગણવી તે જ ભૂલ !

૪૫ : ૨ : જલખચિત જાલે રક્ષિત લીલી ટેશી રૂપે ગર્ભવાસ ગાળ્યો. ૩ : ઉપાસુત – અરુણ. અરુણ વાંસે આવે સૂર્યકિરણ. ૧૪ : હે યમ, હે તપોમય નિશાકાલ, જો તું આમ વર્તી શકતો હો તો આવ, આવ !

૪૬ : ચડી – ક્રોધે ભરાઈ. ૮ : એકાશ્રયા – મનોમન સાક્ષી ન્યાયે અનન્ય બની ગયેલ.

૪૭ : ભોર – સૂર્યોદયનું, દિવસના પ્હેલા પ્હોરનું.

૪૮ : ૭–૮ : જો આવો સ્નેહાતિરેક ઘણો લાંબો સમય ઘણા ઉપર વર્ષ્યા કરે તો સંસાર કેટલો બધો મીઠો બની જાય. ૧૩ : પુરા – આગલા.

૪૯ : ૧ : ગાદલી – ત્હારી પ્રિયા. પંક્તિ ૪, વર્ણ ૧૦મીથી સુધારીને વાંચવું — '**સહ તે વિનોદો ય રે.**' જેને આશરે સ્વમાન વધેલ ટકી રહેલ તે દરેક ઊડી ગયું છે તો ય એ સ્વમાન તો ચાલૂ જ છે ! ભૂષણ ગણાતું તે જ આ સ્થિતિપલટમાં ત્હારો આગલો સમય ન જાણે તેમની આગળ ત્હને તુચ્છ બનાવે છે.

૫૦ : નવિ – નવીન; એ પ્રત્યેક બનાવ સારો કે માઠો નવી કસોટી ગણાય છે. આપણા મગજનું આપણી તુલના-શક્તિ કાર્યકારણ સાંકળવાની શક્તિનું એવું જ બંધારણ. આ કસોટી મોજાઓની પરંપરારૂપ જીવનપ્રવાહે સૌથી કપરી કસોટી છે—આ ઘડપણ.

૫૧ : ૩ : 'વાહ !' એક ગુરુ. ૮ કશી–કેની અણ-ધારેલી. ૧૦ : શિશુ કુટુંબ કે મંડળમાં પોતાથી ન્હાના તેમના હક્ક.

['ભણકાર–આવૃત્તિ બીજી' ટિપ્પણ પૃ. (૬૫)માંથી. ૧ : નોર્સિ વાંચવું. ૧૪ : સુપૂજ્ય વાંચવું; એ' હુહાસવઃ વાંચવું.]

૫૨ : ૧–૬. : એકલા લેખકને નહીં, લેખક, વાચક, જીવસૃષ્ટિ આખીને લાગુ પડે છે. અને આ અસંખ્ય દુઃખ-વીચિઓમાં કિશોરવયે પ્રેમ મધ્યવયે મદના ઉછાળા વગેરે પણ વૃદ્ધને સંભારતાં દુઃખપ્રધાન જ હતા એમ લાગે છે; તથા તેની આસપાસનાં બંધુઓ, મિત્રો, પરિચયીઓમાંથી એક પછી એક મરતાં જાય છે મરતાં જ જાય છે એ નવી નવી દુઃખવીચિમાલાના ધસારા ય એ વૃદ્ધને સહેવા પડે છે. ૧૧ : સુમંદ ડગલે. ['ભણકાર–આવૃત્તિ બીજી,' ટિપ્પણ પૃ. (૪૩–૪). ત્યાં શીર્ષક છે 'જે. પી. ત્રિ.નું અવસાન.']

૫૩ : [૨ : હું-સાથી વાંચવું; મારાં સાથી, કામ-કાજમાં તેમ જ નવરાશમાં. ૮ : આ શ્વસન વાંચવું; આ શ્વાસો. ૯ : 'જણાતી' પછી પૂર્ણ નહિ પણ અલ્પ વિરામ વાંચવો. ૧૧-૧૨ : એ કફોડી અનિશ્ચિતતારૂપી ઊણપ આ સાન્ત વ્યક્તિને કેવી ત્રાસદ થાય છે ! ૧૪ : અટકની-પૂર્ણવિરામની, મૃત્યુની. સદાવડું-સર૦ ' પડ પડ સો કે સદાવડી. ']

૫૪ : [૨ : 'જવ' – ' ભણકાર–૧૯૫૧ 'માં ' ચવ' છાપભૂલ લાગે છે. ૩ : શું ભૂં વાંચવું. ૧૧ : હરે–ઉરાઈ. ૧૨ : મોજમાં–ખોજની મોજમાં. ૧૩ : ' આંધળાં ' પછી અર્ધ-વિરામ વાંચવો. ૧૪ : જઈફ઼િ વાંચવું. કુગ્રામમાં–વાતચીતમાં ઘણીવાર પ્રો. ઠાકોર મુંબઈનિવાસને કુગ્રામવાસ કહેતા; વૃદ્ધાવસ્થા આમે દુઃખદાયક છે, પણ ક્ષુદ્રતાભર્યા કુગ્રામમાં ગાળવાની હોય તો બમણી દુઃખદાયક છે.]

૫૫ : ૯ : અક્રિયતા, બેજવાબદારી, ઇતિકર્તવ્યતાને દરિયે સહેલ કરવા. ૧૧ : ઝૂંસરી ઉતારી નાખેલ બળદની જેમ વાગોળવા.

૫૬ : ૪ : સાજોનરવો દાંત ખૂબ ખેંચી તોડીને ઉપાડી લે તેવું અત્યંત દુઃખ થાય છે. ૧૦ : એ ઉપાધિઓને સ્વકીય ગણેલી તે જ મહામોહ હતો.

૫૭ : ૬ : કુલીનોમાં ઉત્કૃષ્ટ. વરેણ્ય–શ્રેષ્ઠ. ૮ : ગુજરાતી-ઓનાં તો, અમુક છેક ન્હાની થઈ ગયેલ બ્રાહ્મણ ન્યાતો

અપવાદ રૂપ છે તેમનો આખી વસતીના પ્રમાણમાં હિસાબ જ નથી, એટલે જ્યાં ગોત્રો જ ખોટાં, બનાવટી અને વીસરાયેલ છે, ત્યાં આર્યવિશુદ્ધિની વાત જ શી હોય! લગભગ આખી પ્રજા વર્ણસંકર ત્યાં કહેવું જ શું? ૮: સળંગ આર્યાન્વય. ૯–૧૦: મૈથિલ આર્યોએ નવદ્વીપ વિદ્યાપીઠની પ્રતિષ્ઠા બાંધી તેમાં આપના પિતરો અનેક એક કે વધુ શાસ્ત્રો દર્શનોમાં અગ્રણી ગણાયેલ, જ્ઞાનની સીમાઓને વિસ્તારવામાં ફાવેલ.

૫૮: વિરચાય – વિસર્જાય. આવા સંસારમાં બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે અન્યોન્ય પ્રેમ ફૂટે, જામે, એ પ્રેમીજોડ, એ રસફૂડલી...છૂટી પડી જાય, અ–ને વર્ષો પછી જ્યારે પાછી મળે ત્યારે સમયવહને એમનો પ્રેમ કેવો તો ગળી ગયેલ હોય! એ અન્યોન્ય હિત સાથે બીજાં સુપાત્રોનાં હિત સાધવામાં જ મચી પડે એમાં શું આશ્ચર્ય? અને વળી પાછા છૂટા પડી જાય ત્યારે? [ઉપરાંત જુઓ વિવરણ સૉનેટ ૧૪૩ ઉપરનું]

૫૯: ૧૪: શ્રવણદાસ, કાનનો કાચો.

૬૦: શેક્સ્પિયરના નાટક હૅમ્લેટમાં બુડ્ઢો દરબારી પોલોનિયસ પુત્રને મંત્ર પઢાવે છે — ખુદવફાઈનો – "ટુ થાઈન ઑન સેલ્ફ બી ટ્રૂ."

૬૧: હયજગે – વછેરા મોટા ઘોડા અને ઘરડાની બનેલી ગુજરાતી લેખકોની સૃષ્ટિ. ૧૩: કલાની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ સર્વસંમત, કોઈની આગવી નહીં.

૬૨ : મેં વર્જેલ ભોમ : મિસ્ટિસિઝમ અને અંધ-શ્રદ્ધાની. બુદ્ધિ પંગુ છે, કબૂલ. પણ શ્રદ્ધા તો અંધ છે, જે કહેવામાં આવે તે માની લેતા કાચા કાનવાળી, જે કંઈ દાવા – અક્કલનો છાંટો પણ હોય તે ય સામે ઝાડ થઈ જાય એવા – દાખલા તરીકે, બીજા વિશ્વવિગ્રહમાં પ્રજાસત્તાવાદી મિત્રરાજ્યોનો વિજય અમુક યોગીએ પોતાના આશ્રમે ધ્યાનાદિ વડે સાત્ત્વિક બળો ફેંકીને ઉપજાવ્યો એવા દીવાના અરે પશુને વાચા હોય તો તે પણ ના કરે એવા – દાવા કરવામાં આવે તે તમામ ગળી જાય કરારે, એવી ઉલ્લુ છે. ઉપનિષદમાં અને પ્લેટોના સંવાદોમાં વાંચિયે છિયે જનતાની ગાલ્લીને બે પશુ જોડેલા છે, એક સુપાત્ર બીજો કપાતર. બુદ્ધિ પંગુ છે, શ્રદ્ધા અંધ છે. અંધને ખભે પંગુ ચડીને કંઈયે રસ્તો દેખાડી શકે, કે પંગુને ખભે અંધ ચડાવ્યો હોય તે? બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય એટલે 'ધિ ઓપન માઇણ્ડ', અજ્ઞેય-વાદની કંઠી બાંધવી સારી, કે અંધશ્રદ્ધાના અગડંબગડંની? અજ્ઞેયવાદ ધીરે ધીરે ધીરે નક્કર હકીકતો જમા કરી કરીને ચોતર્ફની અનુકૂલપ્રતિકૂલ બાતમી ભેગી કરીને, પુરાવા કસીકસીને – વિરાટ કુદરત અને આપણો માનસ વિરાટ – બ્રહ્માંડ અને સાથે પંડ – વધારે વધારે ઉકેલવાની અને હિતસાધક બનાવવાની આવડત મેળવતો આવે છે તેનો સાક્ષી કોપર્નિકસ પેરેસેલ્સસ આદિથી માંડીને આજલગીના ગણુતરી સૈકામાં થએલ શાસ્ત્રવિજ્ઞાનપ્રગતિનો ઇતિહાસ છે. અગમનિગમવાદ કશી ય પ્રગતિ દેખાડી શકે છે કે ઘાણ

બેલની જેમ ચકર ચકર ચકર ફેરફૂંદડી જ કરે છે અને આંખ તો જકડીને બંધ, શંકા નામે મહા પાતક! — એટલે વળી પોતાનાં " જ્ઞાન " " વિજ્ઞાન " — ભલેને દિવ્ય કહેવાય, લોકોત્તર ગણાય રિપરિચ્યૂયલની ફારકા છાપ હાથે મારી લિયે, તથાપિ કયા સ્વરૂપનાં છે, તે પોતે જ જાણવાને અત્યંત અશક્ત છે. અહીં આથી વધારે લખવું તે કિંમતી જગાને વેડફી નાખવા જેવું થઈ પડે. ૮ઃ વિતત = વિરાટ (નામ).

૬૩ઃ ભાઈશ્રી રવિશંકર રાવળે " ચિત્રકૂટ " મકાનના વાસ્તુ વખતે હાજર રહેવા નિમંત્રણ મોકલ્યું ત્યારે જવાને બદલે બીજા એક બંધુ જતા હતા તેમની જોડે ચિત્રકલા અને કવિતાકલા તો બ્હેનો – કવિતાકલા ચિત્રકલાની કદર બૂઝે જ, ચિત્રકલાનિષ્ઠાને આવકારે જ, એ મતલબનું આ સોનેટ મોકલેલું. અમદાવાદ ભલેને રસાર્દ્રતાવિહીન કઠણ રેતટીંબો. શુષ્કને લીલું રસઝર બનાવવું, સપાટિયા નજરે જે મૃતપ્રાય ઠૂંઠું લાગે તેમાંની ય સજીવનતા કલ્પનાનેત્રે દેખાડવી, એ સાત્ત્વિકોત્તમ જીવનકર્ત્તવ્ય માટે જ કલા છે; દરેકની રીત, સાધનસામગ્રી, સિદ્ધિ ભલે વિશિષ્ટ. ચિત્રકલા પોતે કેવું કેવું ઉપજાવી શકે તેનું માત્ર રેખાચિત્ર દોર્યું છે, મિતાક્ષરી. ૧૨ઃ આભલાં – અસામાન્ય, છીદ્ર('સબ્લિમિનલ ઈન્ટેલિજન્સ')માંથી પ્રસરતાં. 'ગુંથીશું'નું કર્મ છે અનંગમાલાઓ.

૬૪ઃ પવન – પરિસ્થિતિ, પંડની ચોપાસ પથરાતો

બ્રહ્માંડ, જેની આગળ કેટલી ય વાર પંડનું કશું જ ઉપજતું નથી.

૬૫ : [૭ : 'દિધ' પછી અલ્પવિરામ વાંચવું. ૧૦ : સંગરે એક શબ્દ વાંચવો; સંગરમાં, યુદ્ધમાં.]

૬૬ : ૯ : સહજભાવિ – કુદરતી. ૧૪ : જનિ – જનેતા. [જનિ એક શબ્દ વાંચવો.]

૬૭ : આગળોટ વાટે કચ્છ જઈ આવ્યા પછી. ૧૪ : લહરે – લહેરાય છે.

૬૮ : ૫ : શું – કઈ વસ્તુઓ, [કયાં] પ્રાણીઓ. મેઘસંતાન નદો, નદસંતાન દરિયો, દરિયાસંતાન મેઘ — એમ વર્તુલ જ ચકર ચકર ફર્યા કરે છે, ત્યાં ચારમાંથી એકેનો ભય યોગ્ય નથી. લયોના ઠાઠવાળા વિરાટમાં, ઠાઠ શબ્દ સંગીતશાસ્ત્રનો પારિભાષિક છે.

૬૯ : આત્મનતાથી નિર્મલ ઊંડા બંધુભાવ (પ્રેમ) તેથી વિકસિત મતિ સમુદાર દગ; આનાથી બલ અને આત્મશ્રદ્ધા; અને તે પ્રમાણે જ પતંગિયાથી માંડીને ગરુડ લગીના સૌ પોતપોતાની મગદૂર પ્રમાણે ઉડી શકે.

૭૦ : ધ્યાનથી વાંચનાર જોશે કે આ સોનેટો પણ જોડકાં અવતરેલ છે, ઝાડમાં વેલામાં બે ય સામસામે શાખા ફૂટે છે. ૫ : મોડ – મુકુટ.

૭૧ : અંધારું ઘેરું ઘેરું જામતાં વધુવધુ અંધારી થતી

રાત, ઘેરી વળેલી પરિસ્થિતિ. ૧૨ : વેદનારસ – (૧) સભાનતા; અનુભૂતિ (ધાતુ – विद्), (૨) વેદના, દુઃખાનુભવ, નિર્વેદના, સુખદુઃખ પ્રકાશછાયાના ભેદનું જ ભાન થતું અટકી જાય એવી દશા.

૭૨ : આ ઘનઘોર સંક્રાંતિસંધ્યાની પાછળ પણ જે છે તે જ પ્રકાશ.

૭૩ : ૧૦ : અનુભવ્યું – સાક્ષાત અનુભૂતિએ એનું સત્ય કોઠે રોમરોમ ઊતરી ગયું. ૧૩ : મુકિ છુટો: મેઘ પુદ્ગલમાંથી ટીપાં છૂટાં છૂટાં ખરે તેમ, ચેતનાર્ણવમાંથી ખેરવેલ ચેતનાબિંદુ.

૭૪ : બ્લેંકો બ્હાર્ટના પ્રસિદ્ધ સોનેટ પરથી ઉદ્ભાવિત. મનુ – મૂલમાં છે આદમ. જગવતો – જગાડતો. હાવિ : ન. ભો. દી.શાઈ જોડણી, ભાર દેવાને. વડૂં – વડેરૂં.

૭૫ : વર્ડ્સવર્થના જાણીતા સોનેટનું અનુરટન. ૩ : કરકમલની જોડ. ૫ : અહિપાત્ર – નાગફણાવાળું કોડિયું. હરિત – લીલોતરી. ૮ : કલભી – હાથીનું શ્વેત બચ્ચું. અતિકથ – શબ્દોત્તર.

૭૬ : ૬ : વિક્ષેપકારી સંભારણાં.

૭૭ : ૧૪ : દયાળુ, તેમ આશાળુ. [' ભણકાર–બીજી આવૃત્તિ ' ટિપ્પણ પૃ. (૬૫).]

૭૮ : ૧૦ : ધ્વાન – ધ્વનિત. ૧૩ : ઘટાછત્રનો ઘેર ત્રૂટતાં તે છિદ્રોમાંથી ઉડુગણો વગેરે જોવા પામે છે.

૭૯ : ૨ : પરૂં પોટલું–જુદો ભાર હોય એમ. ૮ : છવિ–દૃશ્યની રમણીયતા. ૧૩ : નિત્યનવલ દેખાવે. [૧૦ : 'ન્યાળવા' પછી અર્ધવિરામ વાંચવો. ૧૩ : નિત્યનૂતન વાંચવું.]

૮૦ : પરૂઢી – દૂર. છેલ્લી પંક્તિમાં 'તેલ'ને ઠેકાણે વાંચવું તેમ.

૮૧ : પ્રથમ પ્રકટ "કાન્તમાલા" એ સ્મારક સંગ્રહમાં. ૧૩ : કામ્ય – તેં વાંછેલું.

૮૨ : ૨ : ચરખો (=યંત્ર, એમ ન લેવું)–રુધિરાભિસરણ (પ્રાણીઓમાં), રસાભિસરણ (વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં) અને કર્તવ્યજૂદુંચણીની જુદાં જુદાં અંગોપાંગ વચ્ચેની સમગ્ર ગોઠવણ, આખું વિનિમયચક્ર દુનિયા અને પોતાનાં ય વલણો દૂષણો આદિને કંઈક સમજવા માંડે, એ નવી ઉઘડેલી દૃષ્ટિએ જીવન અને જાત બેયને કંઈક વધુ સારાં ઘડવાનો ઉપક્રમ માંડવા લાયક બને, ત્યાં તો બસ ખેલ ખલાસ! –એ માનવીજીવનની મોટામાં મોટી કરુણતા છે. અને માનવીજીવનની બીજી મોટી કરુણતા આ છે કે વડીલ જતાં તેના છત્ર તળે તેનાં હેતપ્રીત, અનુભવ, દીર્ઘદૃષ્ટિ આદિનો લાભ મેળવી વિકસતી ન્હાનીમોટી દરેક વ્યક્તિ ઉપર વજ્ર જેવો પાત થાય છે.

૮૩ : ૨ : લાડ–દક્ષિણ ગુજરાતના, મહીથી દક્ષિણના–વાણિયા. આમની ન્યાત ભેગી થઈને વખતોવખત "એકડાઓ"–સર્વાનુમતે ઠરાવો કરે છે, તેની પૂણાના

"લાડુઆ" વણિકોની જૂની નોંધપોથીઓ મેં જોઈ છે. તેમાં કેટલાક મધ્યકાલીન પ્રયોગો ચાલ્યા કરે છે. એમની બોલી, એમના પ્હેરવેશ, એમનાં ખાનપાનાદિ વ્રતોત્સવાદિ મોટે ભાગે દક્ષિણી થઈ ગયેલ છે. નાસિક ધારવાડ શોલાપુરાદિમાં પણ જૂના કાળથી સ્થાયી થયેલ ગુજરાતી કુટુંબોની એ જ દશા છે. "ગુજરાત એક સંસ્કૃતિવ્યક્તિ"-નો ઝંડો ફરકાવનારા વાચાળોએ સ્વીકારવું ઘટે છે કે મરાઠા મુસ્લિમો યુરોપિયનો સૌથી વધારે તો યાહુદીઓ પોતાના દેશાચારને અને મૂલ રીતરિવાજોને જે સાદી મક્કમતાથી વળગી રહે છે, સૈકાઓ લગી, તેવું ખમીર ગુજરાતી વ્યક્તિત્વનું નથી. ૩ : એક વરસ કે ઓછા સમયથી માંડીને દશ વર્ષ લગીનો લાંબો ગાળો. ૪ : શારદાધામ-કોલેજો. આખા ઇલાકામાં એક જ કોલેજ ઓફ એન્જિ-નીયરિંગ અને સાયન્સની હતી ત્યારથી ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ તેમાં ભણવા જવા લાગેલા : સુરતના કહાનદાસ મંછારામને મેં જોયેલા નહીં, પણ મોરબીના ગોકળદાસ મ્હારાથી દશેક વર્ષ આગળ, અને ભાવનગરના સ્વ. અમૃતલાલ ઠક્કર અને હું ગ્રેજ્યુએશનના છેલ્લા વર્ષમાં સાથે. હું ડેકન કોલેજમાં ફેલો હતો તે દરમિયાન ડેકન કોલેજમાં જ ભણતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એટલી હતી કે અમે અમારૂં એક કલબ કહાડી શકેલા. ફર્ગ્યુસનમાં પ્રથમથી જ ગુજરાતીઓ વધારે સંખ્યામાં જવા લાગેલા. બંધુસમાજ-ની પ્રવૃત્તિ સારી ચાલી તે વર્ષોમાં ફર્ગ્યુસન કોલેજમાંના

જ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ બીજા તમામ (પૂણામાં ભણવા આવેલા) ગુજરાતીઓ જેટલા કે કંઈક વધારે પણ થઈ ગયેલા. ૧૦: આહુતી–નિઃસ્પૃહસેવા, જાતભાઈઓના આનંદ અને ઉન્નતિ માટેના યજ્ઞમાં દરેક ઈચ્છાશક્તિ સગવડ પ્રમાણે ન્હાનીમોટી થોડા કલાક જ કે મહિનાઓ લગી આપ્યા કરે તે. અને એ ધ્યેય માટે મચવામથવામાં સુખ માનતા. ૧૧–૧૨: એ સંસ્થા વિશેષ સેવા કરવાનાં સમણાં પણ જોઈ રહીતી; પરંતુ એનો આત્મા ત્હમે હતા, ત્હમે જતાં એ બધું ભાંગી પડ્યું. ૧૪: વિરલ: કેવલ સેવાભાવમાં એટલું જ નહીં તે માટેની કુનેહ આવડત આયોજનાદિમાં ય.

૮૪: ૩: ગર્થ–દ્રવ્ય. ૪–૭: લાભ મેળવનારાં ઘણાં અ–કૃતજ્ઞ હોય એ તો જનસ્વભાવ છે, એનું માઠું લગાડવાનું હોય નહીં, લોક અ–કૃતજ્ઞ છે, ગુણજાણ નથી એવાની સેવા કઈ રીતે થઈ શકે, એમ કહેનારા માત્ર નથી કરવું તેનાં બ્હાનાં કહાડનારા છે. કૃતઘ્નતા જુદી જ વસ્તુ છે, નીચ અને દુષ્ટ. પરંતુ સમય જતો જાય અને પોતાની સેવાઓ તો નથી ઊગી નીકળતી એમ જોવામાં આવે, તેથી પણ ઘણા આરંભશૂર સેવકો મંદ પડી જાય છે. પોતાના આટઆટલા સદ્ભાવ, અને નિઃસ્પૃહ સેવા એમ એળે જતાં તેની નિરાશા વ્હેલીમોડી પ્રકટ્યા વિના નથી રહેતી. ૮: માનવપ્રકૃતિની એ લઘુતા છે અને તે સર્વસામાન્ય છે કેમ કે આપણે જંતુડાં અણુ પરમાણુઓની બિછાત જેવાં છિયે તે છિયેં જ. ૧૧–૧૪: આપણે નિઃસ્પૃહ સેવાધર્મ

આચરિયે ભલેને તથાપિ આપણો અણુમાપનો સ્વાર્થ પણ આપણે જીતી શકતા નથી, વ્હેલોમોડો તેજ આપણી નિઃસ્પૃહતા અને સેવાભાવના ઉપર સવાર થઇ પડે છે. એટલે જે ગણના જીવનમાં આવું જણાતું જ નથી તે આપણા અણુઓના જગતને માપે મહાત્મા.

૮૫ : મુંબાઇથી પૂણે કાર લારી આદિની લંગાર ને લંગાર આવે ને જાય અને કલ્યાણ કરજત વચ્ચે રસ્તો અતિ સાંકડો, એક બાજુ સીધા ઊંચા કાળમીંઢ ડુંગરા, બીજી બાજુ સેંકડો ફૂટ ઊંડી ખાઈઓ, તેમાં ગમે તેટલા સાવધને ય ક્યારેક અકસ્માત નડે છે, અને ઘાતક નીવડે છે. ૮ : ધક્ક -ધક્કો. ૧૨ : કામદાર સોલિસિટર સુશિક્ષિત, અનુભવી, રસિક, કલાપ્રિય, મહેચ્છુ, ઉદારદિલ સજ્જન હતા, જીવનના એકથી વધારે ક્ષેત્રમાં મોખરે આવેલ હતા.

૮૬ : ૪-૫ : ચ્હેરો, ખાસ કરીને એ આંખો દેખાયા કરે છે. અમુક વચનો, ત્રુટક શબ્દો, આદિ સંભળાયા જ કરે છે. ૭ : **સ્વપ્નમાં** વાંચવું. પણ આટલું ખરૂં. ચ્હેરો કે ચ્હેરાનો અણસારો દેખાય તેની સાથે કંઠના સંભળાય, કંઠ સંભળાય તે સાથે જ ચ્હેરો ના દેખાય. બંને ઇંદ્રિય સાક્ષી પૂરે, તો ત્રીજા સ્પર્શનો પુરાવો ઉમેરવા માણસ એ 'હેલ્યુસિનેશન' -માયાદૃશ્યની પાછળ દોડવા માંડે, અને પાસે હોય તે લોક પોતે તો નથી એ દૃશ્ય જોતા, નથી એ કંઠ સાંભળતા, એટલે આ સ્પર્શ પણ મેળવવા માટે દોડતા માણસને ગાંડો ગણે. માયાદૃશ્યો કાળપ્રવાહે ઝાંખાં થઈ અટકે નહીં, તો

માણસ ગાંડો થઈ જ જાય; કેમ કે દૃશ્ય અને માયાદૃશ્ય વચ્ચે ભેદના ભાનનો લોપ એ જ છે ગાંડપણ. ૧૧ : સ્થૂલમાં – પ્રત્યક્ષમાં, પદાર્થસૃષ્ટિમાં.

૮૭ : ૧ : જાગ્યો – જાગી ઊઠ્યો. ૨–૩, ૭ : છોટાં ચાંદની ચતુંલો : ચાંદરણાં.

૮૮ : ૬–૧૦ : મ્હારું ઘર, ઠરી ઠામ પડવાનો મ્હારો નિવાસ, હવે રચાવાના જ નહીં. ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે બુધૈઃ। ૧૧ : નિરદે – નિર્દય. [પંક્તિસંખ્યા ૧૩ વાંચો. 'ભણકાર ૧૯૫૧'માં ૧૩ જ પંક્તિ છે. બીજી આવૃત્તિ(૧૯૪૨)માં ૮મી પંક્તિ પછી ' અને ગઇ તું, — તો હવે અહિં તિહાં જ ફલગ હોટલે ' પંક્તિ છે, જે ગણતાં ૧૪ પંક્તિ થાય. '૫૧માં એ પંક્તિ રદ કરી લાગે છે.]

૮૯ : ૬ : હયું – હૈયું. ૧૦ : સ્વપ્નમાં કે દિવસે ઉઘાડી આંખે ય તરંગોમાં વહી જાઉં તેવા કોઈક પ્રસંગે. ૧૧–૧૨ : " કાલનદ...તિહાં! " – આ દોઢ પંક્તિનો દરેક શબ્દ સાર્થ છે, વાક્યરચના અન્વયાદિ બરાબર છે, પણ એ આખા કથનનો શો અર્થ ? " અકાલ અવહંતનો અકળ ઘૂંટ " – એ ચાર શબ્દોનો શો અર્થ ? જેને જે બેસે તે એ વાક્યપૂરતો આનો અર્થ ! આપણું જ્ઞાન સમગ્રે લેતાં પણ અજ્ઞાતાનંતોદધિની સપાટી પર ઊઠતા ફૂટતા પરપોટા માત્ર છે. ૧૩ : ચમકંત – જેની માત્ર ચમક જ્યારે ત્યારે એકાએક નજરે પડી જાય છે, પડતાં જ પાછી ઊડી જાય છે.

૯૦ : આ પણ મર્ત્ય જંતુઓના અન્યોન્ય સંબંધો, લાંબા કે ટૂંકા, ઊંડા કે છીછરા, ઘેરા કે આછા, સફળ કે વાંઝિયા, —" મૂકક્યું ભયો સુપન, બાધિર સુણત રહ્યો "—એ કોટિના નથી શું ?

૯૧ : ૪ : નીચો—આરસામાં પ્રતિબિંબ ના પડે એમ. ભાવના : ગેલ કરવાની. ૭ : ચોટલાની શોભા બંનેના ખભા પર વિખરાઈ ગઈ. ૮ : નાયિકાની કરલતા ઊંચે વળીને કંઠે વળગે છે. ૧૨ : પત્ની બોલે તે બોલ જરા ફેરવીને સાથે ગાતાં પતિ બોલે—વ્હાલિ કોડા૦ ['વ્હાલિ કોડામણી હો ' પં. બીજીમાંનું.] ૧૪ : આ હજી આ જુવાનોનો મદન નથી, પીઢ શીતલતાભર્યો અનંગ નથી, આ છે નવયૌવનનો ઉષા.

૯૨ : મૂલ નામ ' પ્રણયસ્મૃતિઓ, ' જે શબ્દ છેલ્લી પંક્તિમાં ય હતો. પણ આ જોઈ ને કાન્તે સોનેટ લખ્યું તેને નામ આપ્યું ' અગતિગમન, ' એટલે મેં આને ' અદૃષ્ટિદર્શન ' કહ્યું, અને છેલ્લી પંક્તિ ય ફેરવી નાખી. પછી કાન્તે અગતિગમનને સોનેટમાંથી ત્રણ કડીનું કરી નાખ્યું. ' પૂર્વાલાપ 'માં ત્રણ કડીનો પાઠ જ છાપ્યો છે, કાન્તનું રુચિતંત્ર જૂનવાણી જ રહ્યું, અમારી બેચાર વર્ષ ચાલેલી ચર્ચાને અંતે પણ. દરમિયાન એમણે ' સોનેટ્સ ફ્રોમ ધિ પોર્ચુગીઝ ' એ સોનેટમાળા ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો મનસૂબો કરેલ, તથાપિ ' પૂર્વાલાપ 'માં છે તે કરતાં એ સોનેટમાળાના વધારે ણુકા લખાયલા પછી બેત્રણ ફાડી નાખ્યા અને ' પ્રણયની

ખાતર જ પ્રણય ' એ અનુવાદને જ સોનેટ રૂપનો રાખી, બીજા બેને બાર અને તેર પંકિતના કરી લીધા. એટલે ' પૂર્વાલાપ 'માં સોનેટ બે જ છે. પં. ૩-૪ **તહાં** છેકી **તિહાં**, ત્યાં છેકી રે વાંચવું. છેલ્લી સલામરૂપ ચુંબન. સંતાડવા કેમ કે અપશુકનિયું ગણાય.

૯૩ : ૪ : આશિષ આપતાં સરલ હૃદયના વર પણ આપી દે છે. એ ઉદાસીન થઈ ગયો, તો મ્હારાં લખત, એ જ આપણી ઘણીખરી સ્ત્રીઓની વૃત્તિ. પુરુષ જાતે આપથી વર્તણૂક સુધારે તો સ્ત્રી પાછી તેને સવાઈ અનુકૂલ બની રહે; વચલા ગાળા માટે ખારનો છાંટો પણ ન વર્તાય. એટલે " રહે તો આપથી, જાય તો સગા બાપથી " એ આપણામાં કહેવત ચાલે છે તે પુરુષોનું ઘડતર છે, પુરુષને પક્ષપાતી, સ્ત્રીને અન્યાયી છે.

૯૪ : બીજું કરું ?—એ વિચાર જ આવતો નથી, એટલો નિખાલસ અને કુલીન ખરો. પણ આમાં નિરૂપેલું છે તે મનન-મંથન જાતને ફોસલામણ જેવું કેટલું છે, તે એ વચનોની અતિદૂરાકૃષ્ટતાએ જ ખુલ્લું પડી જાય છે.

૯૫ : ૮ : લોકવખાણુ શેખચલ્લીપણામાં કલ્પેલાં, હવે સાંભરે છે સાંભરે છે અને અગન ઝરે છે. ૯ : ત્હેને સ્નેહની સાક્ષાત્ મૂર્તિને—અરે સ્નેહને પણ અવગણ્યો, તરછોડ્યો. ૧૩–૧૪ : હું નથી ગભીર નથી દૃઢ નથી સરલ, તથાપિ ત્હારી જોડે તો છીછરાપણું અસ્તરંગીપણું દંભ કુટિલતા આદિ બનતાં લગી નહીં થવા દઉં, શ્રદ્ધા રાખ. વચનથી

શું વધારે? ['મ્હારાં સોનેટ' આવૃત્તિ પહેલી–
પૃ. ૭૩–૪.]

૯૬ : ૩ : મ્હારા ભણી લેશ પણ દયાભાવથી તું મ્હને સ્વીકારે, તે મ્હને ન ખપે સરખાવો—" પ્રિયે, ન પ્રેમ મન અવ્વલ જરૂરત છે. જો, હું તો છું આવો આવો. ઝૂંસરી." ૪ : મ્હને તું પૂરેપૂરો ઓળખી લે એ જ મ્હારે ૧૧ : હાથ મુજ સાહવા – (૧) મ્હારી સાથે હસ્તમેળાપ કરવા, (૨) મ્હને ઉદ્ધારવા.

૯૭ : ૪ : ચંદ્ર ઓષધિપતિ છે, પતિ જ સ્ત્રીજીવનનો જૈવાતૃક છે. હું ત્હમારી સોડે હોઉં અને કુછંદાદિ ત્હમને આકર્ષે?—અશક્ય! ત્હમને અતૃપ્તિ રહેશે જ નહીં તે. મ્હારી વાત કેટલી સાચી છે તે અનુભવે અનુભવે જાણશો. વળી તમ સાથેના સહધર્માચરણમાં મ્હારો ય કેવો કેવો ઉદ્ધાર થશે જો, અને વળી માતૃપદ—નારીજીવનનું શિખર—પતિથી જ પત્ની સર કરી શકે. સહધર્માચરણી દાંપત્ય જ પરમ હિત છે, પરમ સાધ્ય છે.

૯૮ : ૪ : ઉપર–જીવનપ્રવાહની માત્ર સપાટી ઉપર. ૯ : પવનઃ વ્યક્તિ આસપાસની પરિસ્થિતિ. ઉદધિઃ આખો વિરાટ. કે હું છું તો માનવી, પણ માનવીરૂપ પામ્યો પશુ, પન્નગ, કેવળ ભૂખાળવો હિંસક, આદિ અવસ્થાઓમાંથી ચડતાં ચડતાં, એ સમુત્ક્રાંતિ. સીડી (' બાયોલોજિકલ ઇવોલ્યુશન ')ના નીચલા પગથિયાથી વળગી રહેલ–હજી ના

ત્યજાયેલ—કેટલોક વારસો પંકનાં તિમિરગહ્વરોમાંથી લાગ મળ્યે ઉપર ફૂટી નીકળે છે. અદૃષ્ટ કાકતાલીયથી, પરિસ્થિતિમાંના ચેપોથી, સર્વવ્યાપી દૂષણો અને વાસનાઓથીઃ એ બેડી બંધનોથી છૂટા થવું એ જ મ્હારો સાચો સ્થાયી આશય છે તો હે ત્રાતા મ્હારું પરિત્રાણ કર, મ્હારા પ્રયત્નોને જય આપ કે મ્હારા જીવનરૂપ અર્ઘ્ય વિશુદ્ધરૂપે ત્હારે ચરણે ધરી શકું. કાવ્યમાં લય કેવો અર્થદ્યોતક અર્થપોષક બની શકે તે પ્રકટવાનું બલ ' બ્લેન્ક વર્સ 'નું વાહન જ ધરાવે છે. કાવ્યકલાનાં શિખર બ્લેન્ક વર્સે જ સર થાય. સંગીતભક્તિનાં નિશાન, બલ, સિદ્ધિ ત્રણે અત્યંત ભિન્ન છે. સ્ફુટ અર્થ સંગીતનું વાહન જ નથી. કવિતા પર સંગીત હુમલો કરે તેથી બંને વણસે. પણ સૈકાઓથી ખોટે રવાડે ચડી ગયેલ પ્રજાને સાચા ચીલા પર આવી જતાં વાર તો લાગે, કેમકે એ તો આખા રુચિતંત્રની ક્રાન્તિનો મામલો.

૯૯–૧૦૦ : પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા અનન્યતાને જ જોઈ રહે, એથી જ મોહી રહે, અવર તમામ જેને તુચ્છ વસે, એ "બાઈરનિઝમ" સાચો પ્રેમ હોઈ જ ના શકે. પ્રેમજીવન જીવી રહેલ પ્રેમી જોડાં ચોતર્ફ છે, જુવો આ, જુવો તે, આપણે કે આપણા પ્રેમથી એ ક્યાં કમ છે?—બીજાં મનુષ્યો ય સુપાત્ર છે; રતિમય જીવનો ઓછાં વર્તાય આપણી દૃષ્ટિની જ કસૂરને લીધે;—એ આપોઆપ જોતી દૃષ્ટિ જ પ્રેમ પ્રેમોત્થ દૃષ્ટિ છે. પ્રેમી યુગલ સાધે છે પોતાનું ઐક્ય, અને જોઈ શકે છે એવાં જ અદ્વૈતભાવી યુગલો સંખ્યાબંધ. ગ્રહોમાં, દેવોમાં

જ્યાં જુવો ત્યાં સર્વત્ર 'મ્યૂઝિક ઑફ ધિ સ્ફીઅર્સ', 'ડાન્સ ઑફ લવ': ચેતના = રતિ, રતિ = ચેતના. (આનું તત્ત્વ છે સાત્ત્વિક અનંગતા, જે ન પરખનારા પાછા પડે, 'વામમાર્ગી' બનેઃ વિષયનું આ પાસું આ અતિ ટૂંકી રચનામાં સ્પર્શ્યું જ નથી.)

૧૦૧ : ઝંખા, ઝંખના મેળાપેચ્છા પં. ૫, ક્યાં ગઈ તી શિ આવી—વાંચવું. છેલ્લો શબ્દ આડકતરી રીતે જ જણાવે છે કે પ્રસવેલું બાળક પુત્રી નથી, પુત્ર છે.

૧૦૨ : આ કૃતિ મૂલ હતી ટેનિસન 'પ્રિન્સેસ'માંના એક ગીતનો અનુવાદ, એટલે એમાં પં: પ્હેલી છેડે શબ્દો હતા—ધાન્ય લણતાં. એમ. એ.માં ભણુકાર ભણતી એક યુવતી ને લણણી કરે ખેડૂતદંપતી અને આ યુગલ છે મધ્યમવર્ગી 'ભદ્રલોક' – એ વિરોધ ખૂંચ્યો. આ ટિપ્પણવાળી એની નોટબૂક અકસ્માત મ્હારે હાથ ચડી, આ એની ટીકા મ્હને સાચી લાગી, અને એ તરજૂમો રદ કરી અહીં મેં નવું જ સૉનેટ મૂક્યું છે, જો કે મૂલ કથાચોકઠાને વળગી રહ્યો છું. કુણેરી, વિશેષ કુણી. અતિથિ, અનિશ્ચિત દિવસો માટેનો પરોણો.

૧૦૩ : યમજવનિકા : જીવન ઉપર પડી જતો યમ નામે પડદો.

૧૦૪ : આપણી સ્મૃતિ કાલ અને ભૂતકાળની ખરી બનેલી વાસ્તવિકતાઓને સ્થાને આપણી વ્યક્તિએ પોતે

પોતાને ધીરેધીરે ઉપજાવી લીધી છે તેની ભાવનાઓ અને રુચિઓને તૃપ્ત કરે એવો કલ્પિત ભૂતકાલ ઉપજાવી તેને જ સાચા લેખે ઠસાવી આપણી જાતને પણ ફોસલાવવા સમર્થ છે. આવી દિલફરેબી (' હિપોક્રસી ') ને ઘણી સ્મૃતિઓ વશ થતી હોવાથી જ ઘણીખરી " આત્મકથનીઓ " ('ઓટો-બાયોગ્રાફી ') ને માનસશાસ્ત્રીઓ ઐતિહાસિક સાધન લેખે ઘણું નીચું સ્થાન આપે છે, આત્મકથનીઓમાંની બચપણ, કિશોરવય આદિની હરેક અગત્યની વિગત માટે સ્વતન્ત્ર (' ઓબ્જેક્ટિવ ') પુરાવાનો આધાર આવશ્યક ગણે છે.— તો શું બાલ્યકાલમાં પણ હૃદયવલ્લભનું શિશુ કિશોરરૂપે આ દર્શન, કેવળ સ્મૃતિનું ઇન્દ્રજાળ ? બેશક !

૧૦૫ : આ મૂલ લખાયેલ " ફોય સાગર " નામે; અજમેરથી થોડા માઇલ પર ડુંગરાળ પ્રદેશમાંનું એ મોટું ન કહેવાય એવા કદનું સરોવર એના ખાળણામાં એવી સપ્રમાણ સુષ્ઠુતાએ ગોઠવાઈ ગયેલ કે સહજે લલિત સુન્દરતાનો મોહક નમૂનો લાગે, ખાસ કરીને વર્ષાઋતુનાં થોડી થોડી વારે પલટાતાં દૃશ્યોમાં. પણ મેં અજમેર છોડ્યું ઈ. ૧૯૦૪માં અને પછી ઘણે વર્ષે અજમેર ગવર્મેંટ કોલેજે શતાબ્દી ઊજવી તે ઉત્સવોમાં ત્યાં ગયો : વચલા અરસામાં અર્ધ દિવસથી વધારે કોઈ ફેરા રોકાઈ શકેલ નહીં એટલે કશું જોવા જઈ શકેલ નહીં. અને દરમિયાન સહકારી મકાનનિર્માણપ્રવૃત્તિ અજમેરમાં ય પ્રવર્તેલી અને છેક ફોય સાગર લગી અજમેરની એ બાજુ ઊતરતી સ્થિતિની મુસ્લિમ કોમોનાં મંડળોની ગંદી ઉપરાંત

ભૂખ જેવી શેરીઓએ ભરાઈ ગયેલી જોઈ.— એટલે વિષય એ જ રાખીને વિશેષનામ ફેરવી નાખવું પ્રાપ્ત થયું. આજે આપણો સમર્થ સુધારો (' સિવિલિઝેશન ') ભૌતિક અને પાયાની જરૂરતોને પૂરી પાડવાના સ્તુત્ય પ્રયાસમાં સુન્દરતાઓને બેડોળતાઓમાં ફેરવી નાખવા એટલી બાહોશીથી પ્રવર્તી રહ્યો છે કે કવિબન્ધુઓએ પોતાના કાંચનજંઘા અને દાલ સરોવર જેવાં દૃશ્યોનાં વર્ણનોને પણ એ વિશેષનામો આપતાં ચેતતા રહેવું રે ભાઈ ! કોણે દીઠી છે કાલની સ્હવાર !

નાયિકા કહે છે – વાહ ! સુન્દરતાનો અવધિ ! નાયક તુર્ત સંભળાવે છે, " આ સૌ સુન્દરતાનો મેર તો સૌ અવાજોને મધુરતર બનાવનાર આ પળે થતો ત્હારો આ ટૌકો જ ! "

૧૦૬ : ભરે વિશ્વ આખું, સરખાવો—" ગતિ વહન સૌ થંભી..." અને " મધ્યાહ્ને વર્ષાદ થૈ... " આખો વિરાટ બરફના ગિરિ જેવી શીતલતા ભરી પણ સચેતન રતિનો જ આવિર્ભાવ છે ! – છે ? – શું નથી ? તો આ નિચોડ સામેની હકીકત, આ કુંદનમાં શ્યામિકા છે ખરી ? ક્યાં છે ? એ નથી જ એ વાત સાચી ? કે આપણે ભોટ, આપણે જન્તુડાં એને ભૂલી જઈએ છ, જોતાં ય અદીઠું કરિયે છ ! — એ જ વાત નક્કર સત્ય ? ' ઑબ્જેક્ટિવ્લી વેરિફાયબલ ' સત્ય કયું માનવું વારુ ? શંકાની બાજુનું નિરૂપણ આ કૃતિમાં નબળું હશે, પરન્તુ છે ખરું એટલું જરૂર જોઈ લેવું.

૧૦૭ : ખંજનપિચ્છ, પંખીના પીછાના સ્પર્શ જેવું સ્મિત.

૧૦૮ : સવિતાની અંબા નારા, સૂર્યમંડળ હજી ન્હોતું તે સમયે આખો વિરાટ આ 'નારા' પ્રવાહીમય હતો; તેની સખી. એને સાગર કહીશું ? એમાં ગતિમાન પ્રવાહીને તરંગ કહીશું ? એ ગતિ સાથે ઊઠતા ઘેરા વ્યાપક પણ મંદ સાદને "સા" કહીશું ? બા. ગં. ટિળકકૃત 'ઓરિયન' પુસ્તક ઉપરથી સૂચિત.

૧૦૯ : ગગન અને પૃથ્વીનું યુગલ. એમનું સુરત શુભ તથાપિ શુભ હોઈ જ ના શકે એ વિરોધાભાસી હકીકત ચમત્કૃતિનું મૂલ. બન્નેનું જીવન સહજીવન છે અન્યોન્ય ઓતપ્રોત છે એ જ આ સુરત. મધ્યકાલીન સૈકાઓ દરમિયાન ચાલેલી હીનપરંપરાએ સુરત સંભોગ કેલિ શૃંગાર આદિ શબ્દોને એક જ અતિનિકૃષ્ટ કંદર્પી ('સેક્સ્યુઅલ') અર્થમાં રૂઢ કરી દીધા છે, તે દુર્ભાગ્ય સામે અર્વાચીન અને હવેના કવિઓ, વિવેચકો, ચિન્તકોએ ઉદ્દામ નિરન્તર બંડ કરવાનું છે. સંભોગ શબ્દનો અર્થ સાથે માણવું, સાથે સહર્ષ અનુભવવું, સહવાસ સહચાર સહધર્માચરણ બન્નેનાં કર્તવ્યોની બન્નેએ સાથે રહીને બજાવણી, બન્નેએ સાથે સાથે પોતાની ઓતપ્રોત પ્રકૃતિઓના પોતપોતાની રીતે આવિષ્કાર એવો છે, તેમાં કંદર્પી ભોગ માત્ર એક છોટાશા અપૂર્ણાંક જેવો—કહો કે $\frac{1}{100}$થી મોટો નહીં એવો—અંશ છે; તેને બદલે આ

ભૂખ જેવી શેરીઓએ ભરાઈ ગયેલી જોઈ.— એટલે વિષય
એ જ રાખીને વિશેષનામ ફેરવી નાખવું પ્રાપ્ત થયું. આજે
આપણો સમર્થ સુધારો ('સિવિલિઝેશન') ભૌતિક અને
પાયાની જરૂરતોને પૂરી પાડવાના સ્તુત્ય પ્રયાસમાં સુન્દરતાઓને
બેડોળતાઓમાં ફેરવી નાખવા એટલી બાહોશીથી પ્રવર્ત્તી રહ્યો
છે કે કવિબન્ધુઓએ પોતાના કાંચનજંઘા અને દાલ સરો-
વર જેવાં દૃશ્યોનાં વર્ણનોને પણ એ વિશેષનામો આપતાં
ચેતતા રહેવું રે ભાઈ ! કોણે દીઠી છે કાલની સ્હવાર !

નાયિકા કહે છે – વાહ ! સુન્દરતાનો અવધિ ! નાયક
તુર્ત સંભળાવે છે, "આ સૌ સુન્દરતાનો મેર તો સૌ
અવાજોને મધુરતર બનાવનાર આ પળે થતો ત્હારો આ ટૌકો
જ !"

૧૦૬ : ભરે વિશ્વ આખું, સરખાવો—"ગતિ વહન
સૌ થંભી..." અને "મધ્યાહ્ને વર્ષાદ થૈ..." આખો વિરાટ
બરફના ગિરિ જેવી શીતલતા ભરી પણ સચેતન રતિનો જ
આવિર્ભાવ છે ! – છે ? – શું નથી ? તો આ નિચોડ સામેની
હકીકત, આ કુંદનમાં શ્યામિકા છે ખરી ? ક્યાં છે ? એ નથી
જ એ વાત સાચી ? કે આપણે ભોટ, આપણે જન્તુડાં એને
ભૂલી જઈએ છ, જોતાં ય અદીઠું કરિયે છ ! — એ જ
વાત નક્કર સત્ય ? 'ઓબ્જેક્ટિવ્લી વેરિફાયબલ' સત્ય કયું
માનવું વારુ ? શંકાની બાજુનું નિરૂપણ આ કૃતિમાં નબળું
હશે, પરન્તુ છે ખરું એટલું જરૂર જોઈ લેવું.

૧૦૭ : ખંજનપિચ્છ, પંખીના પીછાના સ્પર્શ જેવું સ્મિત.

૧૦૮ : સવિતાની અંબા નારા, સૂર્યમંડળ હજી ન્હોતું તે સમયે આખો વિરાટ આ 'નારા' પ્રવાહીમય હતો; તેની સખી. એને સાગર કહીશું ? એમાં ગતિમાન પ્રવાહીને તરંગ કહીશું ? એ ગતિ સાથે ઉઠતા ઘેરા વ્યાપક પણ મંદ સાદને "સા" કહીશું ? બા. ગં. ટિળકકૃત 'ઓરિયન' પુસ્તક ઉપરથી સૂચિત.

૧૦૯ : ગગન અને પૃથ્વીનું યુગલ. એમનું સુરત શુભ તથાપિ શુભ હોઈ જ ના શકે એ વિરોધાભાસી હકીકત ચમત્કૃતિનું મૂલ. બન્નેનું જીવન સહજીવન છે અન્યોન્ય ઓતપ્રોત છે એ જ આ સુરત. મધ્યકાલીન સૈકાઓ દરમિયાન ચાલેલી હીનપરંપરાએ સુરત સંભોગ કેલિ શૃંગાર આદિ શબ્દોને એક જ અતિનિકૃષ્ટ કંદર્પી ('સેક્સ્યુઅલ') અર્થમાં રૂઢ કરી દીધા છે, તે દુર્ભાગ્ય સામે અર્વાચીન અને હવેના કવિઓ, વિવેચકો, ચિન્તકોએ ઉદ્દામ નિરન્તર બંડ કરવાનું છે. સંભોગ શબ્દનો અર્થ સાથે માણવું, સાથે સહર્ષ અનુભવવું, સહવાસ સહચાર સહધર્માચરણ બન્નેનાં કર્તવ્યોની બન્નેએ સાથે રહીને બજાવણી, બન્નેએ સાથે સાથે પોતાની ઓતપ્રોત પ્રકૃતિઓના પોતપોતાની રીતે આવિષ્કાર એવો છે, તેમાં કંદર્પી ભોગ માત્ર એક છોટાશા અપૂર્ણાંક જેવો—કહો કે $\frac{1}{100}$થી મોટો નહીં એવો—અંશ છે; તેને બદલે આ

મતિહીન (લગભગ નપુંસક 'ઇમ્પોટંટ') પરંપરાએ લગભગ પૂર્ણાંક કે એકમનું મહત્ત્વ તેને આપી દીધું છે. જ્યાં જ્યાં રતિ, સુરત, શૃંગાર, અભિસાર, કેલિ, સંભોગ કે એવા શબ્દોના પર્યાય આવે ત્યાં આપણા 'રસિક' 'સહૃદય' કાવ્યશાસ્ત્રીઓ અને સૌન્દર્યચિકિત્સકો બસ કંદર્પી સૂચના અને ધ્વનિ જ જોયા કરે. યૌવન પૌરુષ અને જીવનના તમામ ઉત્સાહો અને ઉદ્રેકો જીવનના તેમ જીવનબિંબિ સાહિત્યના શણગારો છે, નહિ કે આપણા મધ્યકાલિન લંપટ નપુંસક જેવો એનો માત્ર શૃંગાર રસ !

ખ અને ભૂ બેયનું જીવન સહજીવન છે સહધર્માચરણ છે સુરત છે. એ ભાન આપણને વસન્તમાં કે વર્ષામાં ઉષાઘડીએ કે સૂર્યાસ્તચોઘડિયે બીજની ઝબકે કે અમાસને અંધારે ઓછું અછડતું જ થાય છે. ગ્રીષ્મ તો એટલી હેરાન હેરાન કરે છે કે તેમાં આપણે કશું જોઈ પણ ના શકિયે. તાત્પર્ય કે કોઈ ખાસ ધ્યાન ખેંચતા દૃશ્યની ગેરહાજરીમાં જ આપણાથી કુદરત વિભુની મુદ્રાઓ જોઈ શકાય. બે કાયાનું ઐકાત્મ્ય, અદ્વૈત, એ જ બંનેની પ્રકૃતિનું સુષ્ઠુ આવિષ્કરણ, બંનેનું સુરત, બંનેનો શણગાર, બંનેનું તાત્ત્વિક જીવન.

વિદ્યુ વાદળીનું લઘુ સુરત, ખભૂનાં = મહાસુરત. એ લઘુ સુરતમગ્ન લઘુયુગ્મ આ મહત્સુરતમગ્ન મહાયુગ્મને પુષ્પવૃષ્ટિ વગેરે વડે સત્કારે વધાવે છે એ માત્ર આપણી કલ્પના આપણી ઊર્મિલતાને આભારી છે. કેટલાક કાવ્યોમાં સરલતા આવશ્યક

માને છે. સૂક્ષ્મ, ઊંડાં વિશિષ્ટ નિરૂપણો ઘણાને દુર્બોધ રહે તે સાહિત્યની મર્યાદા નથી, અનધિકારીની અશિષ્ટતા જ છે.

૧૧૦ : ત્રાવણકોરનો 'પાટવી' એટલે એક મતંગજ. સભામંડપોનો મોટામાં મોટો વચલો સ્તંભ તું વીશ વર્ષનો હતો ત્યારથી એકલ પંડે ઉપાડી ગોઠવી બરાબર ખોડી આપતો આવેલો, અત્યારે સોની વયે પણ એ તારી ફરજ એવી ને એવી ઉત્તમ રીતે બજાવતો રહ્યો છે.

૧૧૧ : કંઠે સજું, ગોખી લઉં, કંઠે માલાની જેમ પ્હેરું.

૧૧૨ : ત્હને અમથો નકારો નથી કરતો, આ ક્ષણે તું ખરે જ વિક્ષેપરૂપ છો, ચાલ્યો જા અલ્યા ભોઠ, તેં મ્હને કોણ ધાર્યો ?

૧૧૩ : માનવજંતુડાંની સો અનુભવે ય શેની હટે ઘોર અજ્ઞાનજન્ય હઠ !

૧૧૪ : રાતદિવસ ગાળિયેં છ. અણુ, અધુરી. આ ને આ જીવનપ્રવાહ સમુત્ક્રાંતિ પ્રતાપે સ્વર્ગંગા સમાન બની રહેશે એમ જોઈ શકે છે, શાસ્ત્રીય પુરાવાઓને આધારે શ્રદ્ધા સેવી શકે છે.

[ડૉ. જ્યૂલિયન હક્સ્લીના સૉનેટનો અનુવાદ. પ્રથમ છપાયો 'સંસ્કૃતિ' જાન્યુ. ૧૯૪૮ પૃ. ૩૨. લેખક અનુવાદ ઉપર પણ કેટલું કામ કરતા તે આ બે પાઠ સરખાવવાથી પ્રાસ-રચના સુધ્ધાં ફરી કેવી નવીન નિપજાવી છે વગેરે

જોવાથી સમજાશે: પં. ૧૪ નૌતમા–ભણકાર–૩ માં ' તૌતમા ' છે.]

૧૧૫ : દગડ, પત્થર (મરાઠી). વસો, વસ્તુઓ. પ્રવાલ-દ્વીપ, પ્રવાલાના ટાપુઓ('એસરલ્ડ આઇલેન્ડ્સ ')ના સાથરે સાથરા.

૧૧૬ : ઘોડલે ચડિ, ખેલગામ મસ્તીમાં.

૧૧૭ : ઘન, પ્રવાહી કે હવાઈ એ ત્રણ વર્ગનાં દ્રવ્યોમાંથી ગમે તેને ગમે તે વર્ગનો આકાર આપવો; અનેકાનેક જડ વસ્તુમાંથી વિદ્યુત્, લોહચુંબક શક્તિ, ઉષ્મા, ગતિ આદિ રૂપાંતર ઉપજાવવાં; સ્થાવર ને જંગમ, અદૃશ્ય ને દેખાતું, અશ્રાવ્ય ને સંભળાતું બનાવી, એવી અનેક ઉથલપાથલો દ્વારા ત્હમારો ઉપયોગ કરી લાભ ખાટું છું. તેમ ત્હમને ય મૂળે છો તેથી વધારે સજીવન બનાવી લઉં છું.

૧૧૮ : કસોટી પત્થર પર વિશુદ્ધ હેમની જે રેખા પડે છે તે મુક્તિ, એ ત્હારું મંતવ્ય છે નહીં. લૌકિક જ વિજય-સમૃદ્ધિ વગેરે સદાચરણ ભક્તિ ભલાઈ ચારિત્ર્યનાં અનિવાર્ય ફલરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ તું સ્વીકારતો નથી, એની વિરુદ્ધ જતા અનેક દાખલા તું સંભાર્યા રચ્યા કરે છે. જુવો આની જોડી સમું રચાયેલું સૉનેટ આ પછીનું.

૧૧૯ : આંધળાં, આંધળિયાં કરીને. ત્હને વેરી વળી કુબ્જ કરી લે છે. અસત્, અંધશ્રદ્ધા, ઘણાખરા ધર્મો અને

પંથોના સિદ્ધાંતો ('ક્રીડ')માં પરમ સત્યો તરીકે સ્વીકારાએલાં. સદાચારના દૃઢ વર્તનથી જે ચઢ્યો તેને વળી સત્યાસત્યની કસોટી જ શી? તું બસ ત્હારા માની લીધેલ ત્રાતાના ચરણે પડ્યો પડ્યો ત્રાહિમામ્, ત્રાહિમામ્, જપ્યા કર! ધૂમાડાના ગોટંગોટમાં ત્હને શું દેખાય ના દેખાય, તું જ જાણે, ભાઈ! ત્રાહિમામ્ ભજન ધૂન, તુંહિ શરણું, જાતે તો કદાપિ હું દુર્બલે ચડાય જ ક્યાંથી,—એ જ ભલે ત્હારાં પરમ સત્ય; સાચું સત્ય ત્હને હવે લભ્ય રહ્યું જ ક્યાં? સત્ય છે આત્મા જેટલું જ દૂર્લભ—નાયમાત્મા બલહીનેન શીલવિહીનેન લભ્યઃ બલ માટે શીલ માટે સડેલમાંથી પાછા નિર્મલ થવા માટે પારકી આશ રાખનારો સદાય નિરાશ જ થવાનો.

૧૨૦ : માતૃત્વના શીલે સંપન્ન માતા મેં જોઈ. પોતે ખેલા રહ્યો છે તે ખેલમાં પૂરેપૂરો નિમગ્ન. વાલુ કંઈ પણ નવું કરવા જાય ત્યાં તેનો પ્રતિકાર યોજી જ દીધો હોય એ કુશલતા અને ત્વરિત પ્રવૃત્તિએ એ ખેલ ખેલી રહ્યો.

૧૨૧ : આર્યપિતરોએ આપણું હિત જ સધાય એવી બુદ્ધિએ સદાચરણની કેડીઓ મર્યાદાઓ આદિ આંકી રાખી છે.

૧૨૨ : પ્હેલી પત્નીને છાંડનાર પતિ તેને જે કહે છે તે પ્રથમ પાંચ પંક્તિ નિરૂપે છે. પછીની નવ, એ પત્નીનું તેને ઉત્તર છે. [ભણકાર આવૃત્તિ ત્રીજી ૧૯૫૧માં તેર જ પંક્તિ છે. સં.]

કરાર, સંસ્કાર નહીં : 'કોન્ટ્રેક્ટ', 'સેક્રેમેણ્ટ' નહીં : સામાજિક કબૂલત, ધાર્મિક પ્રતિજ્ઞા નહીં. છૂટો ('લિબર્ટિંસ') હક્કો, કાયદા, રૂઢિ, સમઝણ—સૌ નવતર. આખો જમાનો બદલાય છે, વધારે વધારે સંખ્યા નવા આચારવિચાર સ્વીકાર્યે જ જાય છે. લગ્નગ્રંથીઓ પણ ચલચલિત–શિથિલ થઈ જાય છે. ત્હારું તે ખરેખર બીજું લગ્ન માત્ર છે કે લંપટતામાં જ પગલાં માંડે છે? સ્વચ્છંદ, નિરંકુશતા ('લાઇસેન્સ'). આવો અમુક બનાવ મ્હારા જોવાજાણવામાં બરાબર આવ્યો અને આ સૉનેટ રચાઈ ગઈ, એ વાત ખરી; પરંતુ વાચકે, આ સૉનેટ અમુક જ જોડા કે 'કંદર્પત્રિકોણ" ('લવ–ટ્રાયંગલ') વિશે છે, એમ લઈ ના દોડવું. અહીંની બીજી અનેક રચનાઓમાં તેમ અહીં વાચકની ત્રવી જિજ્ઞાસા ના જ સંતોષાય તેને માટે મેં વિષયનું પૂરતું "સાધારણીકરણ" ('જનરલાઈઝેશન') કરી લીધેલું છે. એ ચલવિચલ મુદ્દતિયા સંબંધોને ભલે તું "પ્રણય" જેવું મોટું નામ આપ પણ એવી તરેહનો એક પણ સંબંધ "પ્રણય" નથી જ.

૧૨૩ : બેન્ જોન્સનના એક નાટકમાંથી ઉદ્‌ભાવિત.

Ben Jonsen – " It is not growing like a tree. " એનો વિભાવિત અનુવાદ. ['સંદેશ' : ૨૦૦૬ના દિવાળી અંકમાં]

૧૨૪ : સરખાવો ' ગાંધીજીની પાકિસ્તાને ચડાઈ ' એમાં છેલ્લી બે પંકિત.

૧૨૫ : ભલા જણોની ભલમનસાઈનો ખરો નિકપ એ બૂરા જણોની બૂરાઈઓ છે.

૧૨૬ : [૨ : **સંઘમાં** વાંચવું. ૯ : વૃકા ૦ – રશિયાનો રીંછ(Bear)થી ઉલ્લેખ થાય છે, અહીં વૃક(વરુ)થી કર્યો છે. હિટલરને હરાવતી ત્રિમૂર્તિમાં સ્ટૅલિનને લેખક ગણતા હોઈ ' ભણકાર–આવૃત્તિ બીજી 'માંથી સૉનેટ ૧૬૧મું રદ કર્યું હોય. ૧૦ : **આ પળ** વાંચવું. અહિંસાગુરુ-ગાંધીજી.]

૧૨૭ : ૩ : નિશા + અંત. ૪ : અમને તે વખતે અમારાં ભાવિ આવાં થશે ને આવા આવા અમારા ઉદય થશે એ સ્વપ્નાં અત્યંત વ્હાલાં લાગેલાં. ૭ : સ્વજનભક્તિ. સ્વભૂમિભકિત. ૧૪ : લખલખાં–જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં મળીને લડાઈમાં ભાગ લીધેલો એવા હિંદીઓ આશરે પંદર લાખ. મજૂરો, નોકરો, ખચ્ચર, ઘોડા, ઊંટ આદિ સાથેના, વળી ઇજનેરો, દાક્તરો આદિ જુદા. આ સર્વમાંથી યુદ્ધ દરમિયાન ખપી ગયેલા દોઢેક લાખ. હિંદી ઉપરાંત ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, અને અમેરિકાનાં લશ્કરોમાં પણ કેટલાક હિંદીઓ ઘુસેલા. બ્રિટિશ નૌકાસૈન્યમાં ઘુસેલો એક પારસી જટલાંડના નૌકા· યુદ્ધમાં હાજર હતો. છેવટનો ભાગ મોડો લખાયલો એટલે આ કૃતિ ભણકાર–પ્હેલી ધારામાં મુકાયલી નહીં.

[' ભણકાર–આવૃત્તિ બીજી ' ટિપ્પણ પૃ. (૭૨).]

૧૨૮ : ' લિરિક ' પૃ. ૭૨–૭૫. ૮ : વારિ, સ્વચ્છ, ધોત : સ્થૂલ પાણીનો અર્થ તો ગૌણ, સૂક્ષ્મ અર્થ એટલે

સંસ્કૃતિ જ પ્રધાન અર્થ. ખાસ જુવો કે વિરાટ આત્મા સાથે ભળી ગયા પછી પણ આ આત્મા બ્રિટિશ સંસ્કૃતિનો સાત્ત્વિક પ્રચારક હશે એવું આ કવિનું ભાવનાદર્શન છે; આપણી સંસ્કૃતિનાં અદ્વૈત કે સાયુજ્યમુક્તિ જેવું નથી. ['ભણકાર–આવૃત્તિ બીજી' ટિપ્પણ પૃ. (૭૨).]

૧૨૯ ઉપલી ચાર લીટી* ચાલતા+ યુદ્ધ માટે લખાયલી લખાવાની તમામ કૃતિઓ માટે સૂત્રવાક્ય. એ અને ચીન ઉપરની કૃતિ [સૉનેટ ૧૩૫] લખ્યાં ચીનનો 'જનરલિસ્સિમો' (મહાસેનાપતિ) મેદામ ચ્યાનકાઈ શેક સાથે હિંદમાં આવ્યો ત્યારે. ૬ : કુવિગ્રહ, અધર્મયુદ્ધ, મલિન આયુધો, 'ગૅસ' ; ઇસ્પિતાલો રેડક્રૉસચમૂઓ અશસ્ત્ર વસતી ઉપર બામ્બ અને ગોળીઓની વૃષ્ટિ વગેરે; અહીં રોગજંતુઓ વિષે પણ લખ્યું છે, જો કે આ યુદ્ધમાં હજી લગી એ અસ્ત્ર વપરાયું જાણ્યું નથી. સામી બાજુએ શરણે આવેલા દેશોની વસતીને પૂરેપૂરી દાબી દેવા અને પોતાના ઉપયોગ માટેનાં ઉત્પાદન તેમની

---

* આઝાદી સંસ્કૃતીનૂં ઉપવન અ-સમૂં પાંગરેલૂં અધૂરૂં
તે યે ઉચ્છેદવાને અસુર ઉતપત્યા આતતાયી બળાઢ્ય;
તો એને રક્ષવાને સહ મનુકુલની આશસંપત્તિ મોંઘી
{ આવો આવો ઉમંગે
{ સૌ ઝૂઝો ધર્મજંગે ત્યજિ નિજનિજના સ્વાર્થ પ્રવૃત્તિહેતુ.
'ભણકાર–આવૃત્તિ બીજી' પૃ. ૨૬૧

\+ 'ભણકાર–આવૃત્તિ બીજી' ૧૯૪૨ અધવચમાં પ્રગટ થઈ, તે વખતે ચાલતા બીજા વિશ્વયુદ્ધનો ઉલ્લેખ છે. —સં.

પાસે ગુલામો હોય એમ કરાવવાને જે ગુજારવામાં આવે છે તે ય કુવિગ્રહનો એક અતિ દુષ્ટ અને ઘાતકી પ્રકાર છે. ૧૨ : અલખ – અગણિત, લેખું ના થઈ શકે એટલા લાખ.

['ભણકાર–આવૃત્તિ બીજી' ટિપ્પણ પૃ. (૭૨–૩)માંથી. ' મ્હારાં સૉનેટ – નવી આવૃત્તિ ' માટેની હસ્તપ્રતમાં છેલ્લો શબ્દ **વાવરી** છે.]

આ અને પછીનું ઈ. ૧૯૩૯ની આખરમાં. ['પ્રસ્થાન' ૧૯૯૬ વૈશાખ પૃ. ૫૬. ત્યાં ' ડિસેમ્બર ૧૯૩૯ ' મુખ્ય મથાળું છે તેની નીચે બે સૉનેટ આપવામાં આવી છે: ' ૧ " નેવર અગેઈન ! " તે આ અને ' ૨ યુરોપ : ૧૯૩૯ ' તે સૉનેટ ૧૫૮.]

૧૩૦થી ૧૩૪ : ' અકળલાવિ ' લગીના પાંચે મણકાને એક કૃતિ ગણવી. બીજા શિવાયના ૪ મણકા સૉનેટ છે; વચલું પૃથ્વી છે; આગલાં પાછલાં બે શાર્દૂલવિક્રીડિત: તેમાં બીજા અંતે આર્યા છે.

૧૩૦ : ૫ : ભીષણ અને ભયભર્યાં માણસાં (તુચ્છાર્થે નાન્યતર) સર્વત્ર વિકટાગ્રહે કેર વર્ષી રહ્યાં છે. ભયભીત માણસ અને પ્રાણી (સર્પ જેવાં) ભયાનક બની જાય એ ધ્વનિ છે. કવિનાં નેત્રઃ મેઘના ઘન કાળાં વાદળાં જામી જાય તેમ ઉરે શૂન્યતા વ્યાપી રહી. **૧૩૨** : ૨૦ : સંજ્ઞા–સાન. છેલ્લી બે પંક્તિ આર્યા છે જે ગેય છે એ કારણથી અથવા

પંક્તિ બે નથી ચાર છે એમ, આ સોનેટ નથી.[૨] **૧૩૨** : પ્હેલા વાકયમાં કર્તા છે 'એ કુદરત.' ૩૩ માનવ ચિત્તને. ૪૦ ગહ્વર–ઘેરી. **૧૩૩** : ૪૪ : ઘનઘણો–ઘણ જેવાં વાદળાં, અનિલની અમુક ચેષ્ટા બાળક જેવી અમુક ગોવાળિયા જેવી દીસે છે. દરિયો અનેક જાતની ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે. બાળકની, કિશોરની, પથિકની, સંધ્યાના અધીરા પ્રીતમની. ૪૯ : હવાવાધણુ – 'એયરોપ્લેન.' ૫૦ : વૈશ્વાનરી – અગ્નિમય. ૫૩–૫૬ : દરેક ભાવનાંશ બીજાનો હરીફ, સૌને હરાવી હટાવી પોતાનું એકલ સામ્રાજ્ય સ્થાપવા આતુર, બીજાની સત્તાનો અસહિષ્ણુ બને આ આ અસહિષ્ણુતા ઇર્ષા ઘાતકવૃત્તિને પોતાની પ્રકૃતિ (ધર્મ) જ ગણી રહેતો. બીજા લક્ષણુવાળા ભાવનાંશ તેમને પોપતી તમામ કૃતિઓ સાથે અધર્મા, હણવા યોગ્ય. **૧૩૪** : ૫૭ : જિસસ ક્રાઇસ્ટ 'પ્રિન્સ ઑફ પીસ' અને 'સન ઑફ ગોડ' કહેવાય છે. ૬૮ : જંગી યજ્ઞ – સળગાવે છે કેવળ લડાઈ; પણ તે 'નેશનાલિટી'નો, આઝાદીનો, 'સિવિલિઝેશન'ના વર્ચસ્વનો કે એવો કોઈ પવિત્ર યજ્ઞ છે એમ ઘોષણા કરી રહે છે. ['ભણકાર – આવૃત્તિ બીજી' ટિપ્પણ પૃ. (૭૩ – ૪).]

---

૨ પણ 'મ્હારાં સૉનેટ–નવી આવૃત્તિ'માં આનો સમાવેશ એમણે કર્યો છે. સૉનેટની છેલ્લી બે પંક્તિઓને સ્થાને આ રીતે આર્યાજાતિનો કે અનુષ્ટુપનો શ્લોક આવે તો નિર્વાહ લેખાય એ હવે આપણે ત્યાં રૂઢ સંકેત (convention) છે. —**સં.**

[છેલ્લી હસ્તપ્રતમાંનાં પાઠાન્તરો :–] ૧૧ કૈં આથડયો – ‘ કેંકાથડયો ’. ૨૨ જ્યાં – ‘ ત્યાં ’. ૨૩ આક્રણે – ‘ આક્રુડા ’. ૨૫ શ્રવણે – ‘ શ્રુતિએ ’. દરિયો – ‘ સાગર ’. ૨૮ અચેતન કેવળ માયાવી – ‘ નિશ્ચેતન લાગણીહીણું ’. ૨૯ નથિ – ‘ નવ ’. ૩૦ ઉત્તુંગ – ‘ અતિઉચ્ચ ’. અલૌકિકી – ‘ અલૌકિકા ’. ૩૩ થાય કદિ – ‘ પૂજ્યથિ ય ’. ૩૮ ત્યંહાં – ‘ તહીં ’. ૪૨ ભિ-તણમાં – ‘ અન્ધડિમાં ’. ૪૩ લીલા કરે – ‘ ખેલી રહ્યો ’. ૪૪ શો – ‘ શા ’. ૪૭ ન્હોતરે – ‘ સાંકરે ’. પંક્તિ ૫૩–૫૪ : માનવ સંસ્કૃતિને ચહે ક્રમક્રમે આરોહતી વિસ્તરી, – પ્રત્યેક ક્રમ તો મથે ખિલવવા કો ભાવના-અંશને. ૫૫ એકે એક ય અંશ – ‘ પ્રત્યેકાંશ જ આપ ’. ૫૬ અધર્મી – ‘ વિધર્મી ’. ૫૯ મથ – ‘ મથિ ’. ૬૭ છળ૦ – ‘ છળસુઝયાં બ્હાનાં – થિ ’. ૭૦ સત્યે... જ – “ સત્યે... જ ! ”

૧૩૫ : ૩ : ફ્રાન્સમાં ફ્રેન્ચ રેવોલ્યૂશન (૧૭૮૯) પ્હેલાંનાં વર્ષોમાં; કોલમ્બસી ખંડ—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ઇંગ્લાંડ સામે સ્વાતંત્ર્યવિગ્રહ આરંભતાં. અંગારા બીજમાં- થી વધીને ૬૯ સંકલ્પ રૂપ તારા બંધાય છે જે અચલ ચળકશે. ૬ : પાસીફિકતટે નવો તારો ચીન. [‘ભણકાર—આવૃત્તિ બીજી’ ટિપ્પણ પૃ. (૭૬).] ૧૪ : સુન્યાત્સેન જલાવિ ફૂંકિ કરવા એ દૈત્યઉન્મૂલન. [–છેલ્લી હસ્તપ્રતમાં પાઠાંતર.]

આ ચાર સોનેટ એક સાથે લખાયાં એપ્રિલ ૧૯૪૦ના પ્હેલા દિવસોમાં. [‘ પ્રસ્થાન ’ ૧૯૯૬, વૈશાખ, પૃ. ૫૯. ત્યાં

'આઝાદી વધશે જ' ને 'સૉનેટમાલા' પેટામથાળું આપ્યું છે. તેમાં આ મણકો પહેલો અને સૉનેટ ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧ તે મણુકા ૨, ૩, ૪ છે.]

૧૩૬ : ૭ : પરાણુ અર્પણે : પૂરેપૂરા પ્રાણ સમર્પીને. ૧૦ : હિટલરના દાનવી વિજયનો ભાસ્કર કેન્દ્રે ચડેલો તે ગ્રસ્યો. ૧૪ : પાટનગરી, રાજધાનિ, પાછું ચણાઈશ, નવે અવતાર ઝબકીશ તે રૂસ પ્રજાની ત્રીજી રાજધાનિ રૂપે. ['ભણુકારોત્તર' હસ્તપ્રતમાંથી, ત્યાં શીર્ષકમાં 'આગસ્ટથી ઑકટોબર : ૧૯૪૨' એવો ફેર છે. ત્યાં મથાળે નોંધ છે કે " This is 16th war poem. 14 in ભણકાર. 15th ચીનજાપાન–વિગ્રહનો છઠ્ઠો સાલગ્રેહ. ૭–૭–૪૨." અહીં શીર્ષક મારી ઉપરના પોસ્ટકાર્ડની નકલમાંનું જ રાખ્યું છે. એમાં ટિપ્પણમાં ૧૪મી વિષે છે : " ૧૪ : મહાપાટ–પાટનગરી, રાજધાનિ; કવિનો આશીર્વાદ છે કે તું પાછું ચણાઈશ તે આવું ચણાઈશ. "]

[છેલ્લી હસ્તપ્રતમાંનાં પાઠાન્તર :] ૨ તાહરે – 'તાહરા'. ૭ ભડચાં૦ – 'ભડચૂં ઝૂઝંત પ્રાણાર્પણે'. ૮ પ્રવર્ષાવતાં – 'પ્રવર્ત્તાવતૂં;' ૯ દાટતાં – 'દાટતૂં'. ૧૦ ભાસ્કર રાક્ષસી – 'તારક દાનવી'. ૧૩ મરી – 'બળી'. ખાટ તૂં – 'ખાટતૂં'. ૧૪ તૃતિયા – 'રુસની ત્રીજી યશ:પાટ તૂં !'

૧૩૭ : ૧૪ : ખાણ્ડવ વનમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને લગભગ તમામ નાગકુલોને બાળી ભસ્મ કર્યાનું વર્ણન

મહાભારતમાં જાણીતું છે. નાઝી સમસ્તને ભસ્મ કરવાનો તેવો જ આ “ ખાણ્ડવી ” યજ્ઞ. [મારી ઉપરના પત્રમાંની નકલ જોડેની નોંધ.]

[છેલ્લી હસ્તપ્રતમાંનાં પાઠાન્તરો :] ૨ આ ઝઝૂમે – ઘેર જાગ્યે '. ૩ વજરપાત – ' અધધ વજ્ર '. ૪ ઘાતક – ' નાશક '. ૫. પથી ૯ને બદલે નીચેની ૪ પંક્તિઓ :

સ્વાતંત્ર્ય બીજ વિવિધોદ્‌ગતિસંસ્કૃતીનૂં
જે લાં ફળ્યૂં અજબ યોગમ ફાલ્યું જેહ,
તેનો ય શૂં પ્રલય આ થકિ થાય છેક ?
એવી કટોકટે પલે તુજ હાથ ધીરિયું !

ભભુકે ઝળકે૦ – ' અજબે ગજવ્યા દિગંત ! ' પછી નવી પંક્તિ ઉમેરવી : આખી ધરા ખળભળાત્ પ્રસર્યો જ જંગ ! ૧૨ ભુમિ૦ – ' જગ વિસ્મયંત '. ૧૪ જગનમાં૦ – ' જગનનો બનિ ભસ્મગંજ '.

૧૩૮ : ૨ : સુલેહ. ૪ : વિકિરવું – કિરણો ચોમેર પ્રસારવાં. ૫ : આધિ: લગભગ નાદારી, મોટી સંખ્યામાં બેકારી, મકાનો અને બીજી પ્રાથમિક જરૂરતોનો દુકાળ; નાણાનો ફુગાવો, અનેક અસંતોષો (' ડિસ્કંટેન્ટ્સ '), માંહોમાંહ્ય કુસંપ, બખેડા, મારામારી, વગેરે. ૬ : ક્રમ— ડગલાં. વાધવું – પ્રગતિ કરવી. ૭ : પુમાન—મર્દ. છાતીઓ હિંમતે ભડ. ૮ : વર્ણ – રંગ (' કમ્પ્લેક્શન '). બદામી રંગ તુર્કો, ઇજિપ્શિયનો, મૂરો, યાહુદીઓ, આરબો આદિનો.

કાળો આફ્રિકનોનો, હબ્શીનો, હિંદીઓમાં ખાસ કરીને દ્રાવિડોનો—પણ અહીં બધા હિંદીને કાળામાં ગણ્યા છે, ઇરાનીઓ, અફ્ઘાનોને ગોરામાં ગણ્યા છે; એમ પીતવર્ણી-(ચીનાઓ મોંગલો)ની આ રશિયનો (સ્લાવો) શિવાયની આખી દુનિયાને હાકલ છે. ૧૦: સમગ્ર આદમજથો, નૃવંશ, નરવંશ, માનવબાંધવો : આખી મનુષ્યજાતિ. ૧૨: **ચીન**ના પક્ષમાં ઊભા રહો. આખરો જંગ આને કહ્યો છે; 'આખરો' રૂપ 'આખરી' બદલે વાપર્યું છે, ભાર દેવાને. અવિકારી વિશેષણોને વિકારી લેખે લખવાની ગુજરાતીમાં છૂટ છે (કેમ કે ઘણાં હજી વિકારી ચાલે છે). [મારી પાસેની પત્રહસ્તપ્રતમાંની નોંધ.]

૧૩૯: બીજું—તમાકૂ – મેં એ વ્યસન કહેવાતી પરંતુ વ્યસનના ઓછામાં ઓછા અવગુણવાળી અને સોબતી લેખે કેટલીક ઉમદા જાતિના કૂતરા કે ઘોડા જેટલી વફાદાર— આદત મેં "બસ હવે કેટલાં વરસ રહ્યાં ?" સામી બાજૂ "હજી પણ એના સ્વાસ્થ્યના ઉપભોગમાં શું બાકી રહ્યું હોય જ !"—એવા એવા હવાઈ પણ લાગે તથાપિ સંગીન નક્કર ખયાલોથી પ્રેરાઈને તેમ મ્હારી પોતાની કસોટી લેખે—ઇ. ૧૮૮૭-૮૮થી આવેલું અને બે પેઢી ઉપરાંત છસાત વર્ષ ચાલ્યા કરેલું 'વ્યસન' જરા પણ 'વ્ય સ ન'ના અનુભવ વિના હસતાંરમતાં અને ખરેખર "ચપટી વગાડતાં" જ છોડી દીધું છે, તે અંગત બનાવની નોંધ લેખે—એ "તમાકૂ" સૉનેટ – લખ્યું છે અને ફુરસદે નકલ મોકલીશ.

[તા. ૩–૨–'૫૦ના મારી ઉપરના પત્રમાં. આંખે મોતિયાના નસ્તરનો પ્રસંગ આવતાં 'વ્યસન' મૂકી દીધું લાગે છે. મુંબાઈ ૫–૩–'૫૦નું પોસ્ટકાર્ડ મળે છે તેમાં એક બાજુ સૉનેટ છે અને બીજી બાજુ નીચેનું લખાણ છે :—]

આ કેવળ અંગત ઉદ્ગાર છે, વિચિત્ર શબ્દાવલિએ અલંકૃત; વળી પાછળ લખાઈ છે તે નકલમાં લેશે મ્હેરબૂંસ નથી.

ત્રિરંગી તખ્તી નિર્માવવી, તો તે આવાં બીબાની શોભી પણ ઊઠે.

લેકિન વહ આફ્તાબ ન્હૈં ઉગા જિન્ને મીયાં કે પાઉં મેં જૂતિયાં દેખી ! મહેર હય સાહિબકી !

૧૦મી ફેબ્રુવારીએ પ્હેલું નસ્તર. ૨૫મીએ બીજું. આજ રવિ પાંચમીએ થયા ૨૪ દિવસ. ચશ્મા થતાં પ્હેલાં હજી બીજા ૨૧ ખરા. વધારે પણ ચાલે. ગઈ વખતે ઝટ પતી ગયેલું. ડાક્તર એ જ. શુભંભુયાત્. મુંબાઈ ૫–૩–'૫૦.

૧૪૦–૧૪૧ : આ સૉનેટજોડ સેનફ્રાન્સિસ્કોમાં જાપાન સાથે સંધિખત પર સહીઓ કરવાની મોટી સભા મળવાની આગલી તારીખે લખી છે. ચોઘડિયું ખરેખરી કટોકટીનું છે. યુ. એસ.એસ. આર.ની પોતાનાં કમ્યૂનિસ્ટ માંડલિક રાજ્યો ચોતર્ફ ફેલાવતા જવાની નીતિથી આખી દુનિયાની આઝાદી ઉપર મોટા ભયનાં ઘેરાં વાદળ જામતાં આવે છે. દુનિયાને આ મહા સંકટમાંથી ત્રીજો વિશ્વવિગ્રહ અનિવાર્ય બને

કદાચ તો તે બેડીને પણ ઉગારી લેવા આઝાદીના એક માત્ર બેલિ લેખે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું મહાસમર્થ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હામ ભીડે છે. ઇંગ્લાંદ અને ફ્રાન્સ જેવાં મહાન અને ઇતિહાસે અમર રાષ્ટ્રો અગ્રણી લેખે તેની લાયકી સ્વીકારીને તેની બેય બાજુએ ખડાં થઈ જાય છે. આ સંજોગોમાં હજી હમણાં જ આઝાદીમાં પગલાં સાંડતાં થયેલ અને અલ્પબલ તેમ સત્તાની હરીફાઈ અને હોંસાતુંસીની શતરંજના હજી બિનઅનુભવી રાજ્યોએ શું કરવું ઘટે? મોરોક્કો અને મિસ્ર, ઇઝરાયલ, અરબસ્તાન, સીરિયા, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, થાઇલેન્ડ, ઇન્ડોનેશિયા, તમામને આ અણીનો સમય અત્યંત મુંઝવે છે. ચીન રશિયાનું છે કે રશિયાથી સ્વતંત્ર ગણાય, જાપાન હજી ગઈ કાલે વર્ત્યું તેમ – શક્તિ આવતાં – કેમ જાણ્યું ફરીને નહીં પ્રવર્તે, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ રશિયાથી રક્ષવાને બ્હાને પોતાનું કેટલું ભક્ષણ કરશે, એવા એવા ભય એમને મુંઝવી રહ્યા છે. આ અતિવિકટ સંજોગો-[માં] તેઓ એક આપણા ન્યૂદેહલી અને જવાહર ન્હેરુ ભણી પૂરેપૂરી શ્રદ્ધાથી જોઈ રહ્યા છે. આ છે આ સોનેટજોડનો ભાવાર્થ.

વૉશિંગ્ટન – યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકા. વૃકેન્દ્ર – સોવિયેત રશિયા. પ્રફુલ્લ ભૂમિકટિ – ભૂમધ્યરેખા આગળનો પૃથ્વીનો ઉપસેલ ભાગ. શાંત જલધી – પાસિફિક મહાસાગર. ત્રિખંડપરસી તડાગ – મૅડિટરેનિયન સી. સૂર્યના રથને એક જ પૈડું છે, ભારતને એક જ પગ છે. અહિંસા સિદ્ધાંતે

અભયદાન. આણે યુગે – આ યુગમાં. ધ્યાતનય – જેની ડેમોક્રેટિક નીતિ સુપ્રસિદ્ધ છે. બીજા સોનેટની ૧૩મી પંક્તિ અવતરણચિહ્નોમાં કેમ કે એ છે આ સર્વ અલ્પબલ એશિયાઈ રાજ્યોની ઉક્તિ. ગજપગેરું – 'હાથીપગલું' જવાહર અને ભારતનું 'હાથીપગલું' જોઈજોઈને અમે તો તેમાં જ અમારી પગલીઓ માંડીશું. [સં. ૨૦૦૭ (ઇ. સ. ૧૯૫૧)ના 'સંદેશ'ના દિવાળી અંકમાંથી.]

૧૪૨ : કોમલ રંગોથી સંધ્યા ખીલે છે એમ મારી જીવનસંધ્યા પોતાની સુર્ખીથી ખિલવવાને. [હસ્તપ્રતમાંથી.]

૧૪૩ : [મારી ઉપરના પત્રોમાં સોનેટ ૧૩૬, ૧૩૭ની શોધ કરતાં, બીજા એક (તા. ૨૭–૨–૪૪ વડોદરાના) પત્રમાં નીચેનું વાંચવા મળ્યું જેનો આરંભનો ભાગ સોનેટ ૫૮ વિષે છે, અંતભાગ આને વિષે છે :—" I am quite healthy now and absolutely lazy–don't know what is going to happen to me when I am back at my desk in Bombay, so long, has been this holiday, so pampered & patted I have been all along, treated as an old old old raven, but a raven *turned miraculously into a smiling swan.* ... એ ગમે તેમ મ્હારા જૂના મિત્રો મ્હારા આખા જીવનનાં સાક્ષી—પ્રાણશંકર અને ફુલકુંવર were inexpressibly happy to have me with them for a fortnight. એ પખવાડિયામાં એક સોનેટ લખાયું જેને હું 'જૂનું ઘર'

કહું છું. પરંતુ it is not very happy. I must confess. 'અનામિ' આ ત્રણેક મહિનાના ગાળાનું ઉત્તમ સોનેટ છે અને એ વડોદરા કોલેજ મૅગેઝીનમાં ભાઈ શુકલે છાપી દીધું છે —છાપ ભૂલો સુધારીને વાંચશો."

વડોદરા ભાઈશ્રી કિશનસિંહ ચાવડાને લખીને 'અનામીને'ની નકલ મેળવી. સોનેટની સાથે ભાઈશ્રી ચાવડાએ, પોતે લખેલી અને પ્રો. ઠાકોરને બતાવીને પ્રગટ કરેલી, નોંધ પણ મોકલી તે નીચે આપી છે. ભાઈશ્રી ચાવડાને ત્યાં જ એ મહેમાન હતા. એ લખે છે કે મૂળ નામ "સૌન્દર્યરમણા" હતું, પછીથી "અનામીને" મથાળું કર્યું હતું. મૅગેઝીનમાં સૉનેટ સાથે પ્રગટ થયેલી નોંધ :—"સૌંદર્યનો રસાનુભવ જેમ વધુ ઊંડો ને વધુ વ્યાપક થતો જાય છે તેમ અંતઃકરણનું સંવેદન વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ અને પટુકરણ બની, કવિતા જેવું સ્વયંદર્શી બની જાય છે; અને સ્વયંદર્શીને વળી નામ શું ? અર્ધી સદી સુધી સૌંદર્યનો સાક્ષાત્કાર કરી કરીને પોતે જ સૌંદર્ય બની ગયેલી પ્રો. ઠાકોરની સર્જકપ્રતિભાનું આ નાનુંશું કિરણ, એમના પંચોતેરમા વર્ષના સ્મરણમાં પ્રગટ કરવા દેવા માટે અમે એમના ઋણી છીએ."

સોનેટ ૧૪૪ એ કર્તાના છેલ્લા જન્મદિવસનું. આ છે સાત વરસ ઉપરનું. સોનેટ ૧૪૪માં રહસ્યવાદી વલણની ચિકિત્સા છે. પણ આ સૉનેટ ૧૪૩માં, કાંઈ નહિ તો, કવિતાને—કવિતા-

ગત સૌંદર્યને–અનુલક્ષીને કર્તાનું પોતાનું એક પ્રકારનું રહસ્યવાદી વલણ પ્રગટ થતું જોઈ શકાશે.

૨ : 'રહું' પછી પૂર્ણવિરામ ન જોઈએ. 'અનુભવી રહું'નું કર્મ 'ઝાંખી'. ૫ : માધુરી છલકાવતા સુમેળા શ્રવણમાં કૂજતા તરંગો. 'મૃદુ' દેહલીદીપ તરીકે લઈ શકાય. ૬–૮ : કદી થોડા તો કદી ઝાઝા જીવો મારા એકલતાભર્યા પ્રાણ ઉપર વર્ષીને બહોળી દયા પ્રગટાવી રહે છે અને મારા જીવને અજબ કાન્ત લીલાભર્યાં નટોની પેઠે રસથી રસે છે. ૮–૯ : તારી ભૂમિને ન તો મૃગજળવાળી ભૂમિ ગણું છું, ન પ્રવાહ-પટમાં પ્રતિબિંબિત થતી વિતથ તથાપિ મનોરમ રચના લેખું છું, કે ન એને સ્વપ્નની ખૂબી માનું છું; તેમ નથી એ અંધારિયા કે અજવાળિયાની જાદુભરી રાત્રિદ્યુતિ. ૧૩ : 'છ' પછી અલ્પવિરામ જોઈએ. એ તારી ભૂમિનો જીવતો પદાર્થ-જીવ હું જરી માણવા ચાહું છું, અને શબ્દલયના પ્રવાહમાં જરી ઝીલવા પણ ચાહું છું જ. છેલ્લી લીટી પૃથ્વીતિલક. હસ્તાક્ષરની નકલ જોવા મળી નથી. પણ 'એ જરી' ઉચ્ચારથી બરોબર પૃથ્વીતિલક થાય, નહિ તો છઠ્ઠી શ્રુતિથી સળંગ પાંચ રગણની પરંપરા. જેનું અલપઝલપ દર્શન થઈ જાય છે અને જેને શબ્દમાં પ્રતિબિંબિત કરવાનું મન થાય છે એવી સૃષ્ટિના 'અનામી' સ્વામીને સંબોધન–વિનંતિ છે કે એ જો જરીક વધુ થોભી જાયતે તો એની સૃષ્ટિનો વધુ નિકટનો, વધુ સૂક્ષ્મ, વધુ ગહન, વધુ સુરેખ, વધુ આત્મીયતા-ભર્યો પરિચય મળી જાય અને કાંકે એને શબ્દબદ્ધ કરવાનું

કહું છું. પરંતુ *it is not very happy. I must confess.* 'અનામિ ' આ ત્રણેક મહિનાના ગાળાનું ઉત્તમ સોનેટ છે અને એ વડોદરા કોલેજ મૅગેઝીનમાં ભાઈ શુકલે છાપી દીધું છે —છાપ ભૂલો સુધારીને વાંચશો."

વડોદરા ભાઈશ્રી કિશનસિંહ ચાવડાને લખીને 'અનામીને'-ની નકલ મેળવી. સોનેટની સાથે ભાઈશ્રી ચાવડાએ, પોતે લખેલી અને પ્રો. ઠાકોરને બતાવીને પ્રગટ કરેલી, નોંધ પણ મોકલી તે નીચે આપી છે. ભાઈશ્રી ચાવડાને ત્યાં જ એ મહેમાન હતા. એ લખે છે કે મૂળ નામ "સૌન્દર્યરમણા" હતું, પછીથી "અનામીને" મથાળું કર્યું હતું. મૅગેઝીનમાં સૉનેટ સાથે પ્રગટ થયેલી નોંધ :—"સૌંદર્યનો રસાનુભવ જેમ વધુ ઊંડો ને વધુ વ્યાપક થતો જાય છે તેમ અંતઃકરણનું સંવેદન વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ અને પટુકરણ બની, કવિતા જેવું સ્વયંદર્શી બની જાય છે; અને સ્વયંદર્શીને વળી નામ શું ? અર્ધી સદી સુધી સૌંદર્યનો સાક્ષાત્કાર કરી કરીને પોતે જ સૌંદર્ય બની ગયેલી પ્રો. ઠાકોરની સર્જકપ્રતિભાનું આ નાનુંશું કિરણ, એમના પંચોતેરમા વર્ષના સ્મરણમાં પ્રગટ કરવા દેવા માટે અમે એમના ઋણી છીએ."

સૉનેટ ૧૪૪ છે કર્તાના છેલ્લા જન્મદિવસનું. આ છે સાત વરસ ઉપરનું. સોનેટ ૧૪૪માં રહસ્યવાદી વલણની ચિકિત્સા છે. પણ આ સૉનેટ ૧૪૩માં, કાંઈ નહિ તો, કવિતાને–કવિતા-

ગત સૌંદર્યને–અનુલક્ષીને કર્તાનું પોતાનું એક પ્રકારનું રહસ્યવાદી વલણ પ્રગટ થતું જોઈ શકાશે.

૨ : 'રહૂં' પછી પૂર્ણવિરામ ન જોઈએ. 'અનુભવી રહૂં'નું કર્મ 'ઝાંખી'. ૫ : માધુરી છલકાવતા સુમેળો શ્રવણમાં કૂજતા તરંગો. 'મૃદુ' દેહલીદીપ તરીકે લઈ શકાય. ૬–૮ : કદી થોડા તો કદી ઝાઝા જીવો મારા એકલતાભર્યા પ્રાણ ઉપર વર્ષીને બહોળી દયા પ્રગટાવી રહે છે અને મારા જીવને અજબ કાન્ત લીલાભર્યા નટોની પેઠે રસથી રસે છે. ૮–૯ : તારી ભૂમિને ન તો મૃગજળવાળી ભૂમિ ગણું છું, ન પ્રવાહ-પટમાં પ્રતિબિંબિત થતી વિતથ તથાપિ મનોરમ રચના લેખું છું, કે ન એને સ્વપ્નની ખૂબી માનું છું; તેમ નથી એ અંધારિયા કે અજવાળિયાની જાદુભરી રાત્રિદ્યુતિ. ૧૩ : 'છ' પછી અલ્પવિરામ જોઈએ. એ તારી ભૂમિનો જીવતો પદાર્થ-જીવ હું જરી માણવા ચાહું છું, અને શબ્દલયના પ્રવાહમાં જરી ઝીલવા પણ ચાહું છું જ. છેલ્લી લીટી પૃથ્વીતિલક. હસ્તાક્ષરની નકલ જોવા મળી નથી. પણ 'ઍ જરી' ઉચ્ચારથી બરોબર પૃથ્વીતિલક થાય, નહિ તો છૂટી શ્રુતિથી સળંગ પાંચ રગણની પરંપરા. જેનું અલપઝલપ દર્શન થઈ જાય છે અને જેને શબ્દમાં પ્રતિબિંબિત કરવાનું મન થાય છે એવી સૃષ્ટિના 'અનામી' સ્વામીને સંબોધન–વિનંતિ છે કે એ જો જરીક વધુ થોભી જાયને તો એની સૃષ્ટિનો વધુ નિકટનો, વધુ સૂક્ષ્મ, વધુ ગહન, વધુ સુરેખ, વધુ આત્મીયતા-ભર્યો પરિચય મળી જાય અને કાંકે એને શબ્દબદ્ધ કરવાનું

કહું છું. પરંતુ it is not very happy. I must confess. 'અનામિ' આ ત્રણેક મહિનાના ગાળાનું ઉત્તમ સૉનેટ છે અને એ વડોદરા કૉલેજ મૅગેઝીનમાં ભાઈ શુકલે છાપી દીધું છે —છાપ ભૂલો સુધારીને વાંચશો."

વડોદરા ભાઈશ્રી કિશનસિંહ ચાવડાને લખીને 'અનામીને'ની નકલ મેળવી. સૉનેટની સાથે ભાઈશ્રી ચાવડાએ, પોતે લખેલી અને પ્રો. ઠાકોરને બતાવીને પ્રગટ કરેલી, નોંધ પણ મોકલી તે નીચે આપી છે. ભાઈશ્રી ચાવડાને ત્યાં જ એ મહેમાન હતા. એ લખે છે કે મૂળ નામ "સૌન્દર્યરમણા" હતું, પછીથી "અનામીને" મથાળું કર્યું હતું. મૅગેઝીનમાં સૉનેટ સાથે પ્રગટ થયેલી નોંધ :—"સૌંદર્યનો રસાનુભવ જેમ વધુ ઊંડો ને વધુ વ્યાપક થતો જાય છે તેમ અંતઃકરણનું સંવેદન વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ અને પટુકરણ બની, કવિતા જેવું સ્વયંદર્શી બની જાય છે; અને સ્વયંદર્શીને વળી નામ શું ? અર્ધી સદી સુધી સૌંદર્યનો સાક્ષાત્કાર કરી કરીને પોતે જ સૌંદર્ય બની ગયેલી પ્રો. ઠાકોરની સર્જકપ્રતિભાનું આ નાનુંશું કિરણ, એમના પંચોતેરમા વર્ષના સ્મરણમાં પ્રગટ કરવા દેવા માટે અમે એમના ઋણી છીએ."

સૉનેટ ૧૪૪ છે કર્તાના છેલ્લા જન્મદિવસનું. આ છે સાત વરસ ઉપરનું. સૉનેટ ૧૪૪માં રહસ્યવાદી વલણની ચિકિત્સા છે. પણ આ સૉનેટ ૧૪૩માં, કાંઈ નહિ તો, કવિતાને–કવિતા-

ગત સૌંદર્યને–અનુલક્ષીને કર્તાનું પોતાનું એક પ્રકારનું રહસ્યવાદી વલણ પ્રગટ થતું જોઈ શકાશે.

૨ : 'રહૂં' પછી પૂર્ણવિરામ ન જોઈએ. 'અનુભવી રહૂં'નું કર્મ 'ઝાંખી'. ૫ : માધુરી છલકાવતા સુમેળા શ્રવણમાં કૂજતા તરંગો. 'મૃદુ' દેહલીદીપ તરીકે લઈ શકાય. ૬–૮ : કદી થોડા તો કદી ઝાઝા જીવો મારા એકલતાભર્યા પ્રાણ ઉપર વર્ષીને જહોળી દયા પ્રગટાવી રહે છે અને મારા જીવને અજબ કાન્ત લીલાભર્યા નટોની પેઠે રસથી રસે છે. ૮–૯ : તારી ભૂમિને ન તો મૃગજળવાળી ભૂમિ ગણું છું, ન પ્રવાહ-પટમાં પ્રતિબિંબિત થતી વિતથ તથાપિ મનોરમ રચના લેખું છું, કે ન એને સ્વપ્નની ખૂબી માનું છું; તેમ નથી એ અંધારિયા કે અજવાળિયાની જાદુભરી રાત્રિદ્યુતિ. ૧૩ : 'છ' પછી અલ્પવિરામ જોઈએ. એ તારી ભૂમિનો જીવતો પદાર્થ-જીવ હું જરી માણવા ચાહું છું, અને શબ્દલયના પ્રવાહમાં જરી ઝીલવા પણ ચાહું છું જ. છેલ્લી લીટી પૃથ્વીતિલક. હસ્તાક્ષરની નકલ જોવા મળી નથી. પણ 'એ જરી' ઉચ્ચારથી બરોબર પૃથ્વીતિલક થાય, નહિ તો છઠ્ઠી શ્રુતિથી સળંગ પાંચ રગણની પરંપરા. જેનું અલપઝલપ દર્શન થઈ જાય છે અને જેને શબ્દમાં પ્રતિબિંબિત કરવાનું મન થાય છે એવી સૃષ્ટિના 'અનામી' સ્વામીને સંબોધન–વિનંતિ છે કે એ જો જરીક વધુ થોભી જાયને તો એની સૃષ્ટિનો વધુ નિકટનો, વધુ સૂક્ષ્મ, વધુ ગહન, વધુ સુરેખ, વધુ આત્મીયતા-ભર્યો પરિચય મળી જાય અને કાંક એને શબ્દબદ્ધ કરવાનું

પછી શક્ય બને. એ "અનામી" (ન-ઇતિ, નેતિ) ભલે ક્ષણાંશ માટે જ એની સૃષ્ટિરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ એની એ સૃષ્ટિ અવિતથ છે, ઇંદ્રજાલ કે સ્વપ્નલીલા સમી નથી, ભલે કાંઈ-નામ-ન-આપી-શકાય-એવી છે, પણ છે અને માણવા જેવી છે, શબ્દક્ષયપ્રવાહમાં જરીક એને પ્રતિબિંબિત કરવામાં જિંદગી ખરચી નાખીએ તોય ઓછું એવી મનહર મનભર છે—આ જાતની સર્જક કવિની પ્રતીતિ આ સૉનેટમાં નિરૂપાઈ છે.]

૧૪૪: [તા. ૨૩-૧૦-૫૧ના દિવસે, પ્રો. ઠાકોરને ૮૩મું વરસ બેઠું, તે દિવસનો જા. નં. ૮૩/૧ એટલે ત્યાશીમા વરસનો પ્રથમ પત્ર શ્રી વિજયરામ ક. વૈદ્યને એ લખે છે તેમાંથી ('માનસી' જૂન '૫૩, પૃ. ૧૩૦ – ૩૨) કેટલુંક નીચે ઉતાર્યું છે:]

......ત્હમારો 'ભણકાર' અને વિવરણ વિશે કાર્ડ તદ્દન અણધારેલ મળ્યો. એમાં ત્હમે વળી આશીર્વાદ પણ માગ્યા છે. આપણે જંતુડાં એકબીજાને આશીર્વાદ દેનારાં કોણ માત્ર? છતાં એ આપણો વિનયવિવેક છે, આપણી સભ્ય રૂઢિ છે, સેંકડો વર્ષની પરંપરાએ જામેલ. તેને તરછોડનાર પણ આપણે કોણમાત્ર! ......

સમભાવ-હેત-શુભેચ્છા-મેળવાતી સિદ્ધિ માટે અભિનંદન-હજી મેળવવાની તે વિશે પ્રોત્સાહન, એ રૂપના જ આશીર્વાદ આપણે જંતુડાં એકબીજાને વિતરી શકીએ: મોટેરાં

ન્હાનેરાંને, ન્હાનેરાં મોટેરાંને, સિદ્ધ સાધકને, સાધક સિદ્ધને.

તથાપિ ત્હમારી માગણી માથે ચડાવવાની ફરજ ગણી લઈ ને આ ચાલતી કલમે લખાઈ જાય છે તે પંક્તિઓથી આ કાગળ પૂરો કરું છું. એને ભલે doggerel ગણો. ચાલતી કલમે પણ ઉચ્ચ કવિતા સધાય છે પરંતુ કોઈ સુધન્ય પળે જ. શુભં ભૂયાત્. ...

ઉમેરીશ આટલું જ કે આ ચાલતી કલમે ત્હમારા સ્નેહના પડઘા લેખે ટપકાવાયેલું આ સોનેટ છે એવું પ્રસિદ્ધિલાયક નથી. પ્રસિદ્ધિલાયક બનાવી શકીશ તો તે સાફ નકલ તમને મોકલીશ. ...

[પોતાના હસ્તાક્ષરમાં કરેલી 'સાફ નકલ'ની પાણ્ડુલિપિ અનિયતકાલિક 'કવિતા' ના પ્રથમ અંકમાં પછીથી પ્રગટ થયેલી તે પ્રમાણેનો પાઠ અહીં આપ્યો છે. પહેલો પાઠ 'માનસી' જુન'૫૩ માં પ્રગટ થયો છે તેમાં '૨૩–૧૦–૫૧ પ્રાત:કાલ : આશીર્વચન' એવું મથાળું હતું. એ આખું પૃથ્વીમાં હતું, આમાં ૧૪મી પંક્તિ વિસ્તારીને પૃથ્વીતિલકની કરી છે. થોડાક શાબ્દિક ફેરફાર પણ થયા છે.

જૂના સ્નેહીભાઈ તે, અલબત્ત, શ્રી વિજયરાય ક. વૈદ્ય. ૧: પ્રયતૂં–પ્રયત્ન કરું છું. ૨ : ફલક૦—એ હમેશનાં જ્યાં વસી રહ્યાં છે તે ફલકને—પૃથ્વી પરની વાસ્તવિક ભૂમિકાને–વળગી રહું છું. ૫: ખિલ રહો–૧૪ મી પંકિતમાં ત્યોં (–ત્યમ)

જેમ હિંદી પ્રયોગ છે તેમ આ પણ खिल रहनानी અસર નીચેનો હિંદી પ્રયોગ લાગે છે. શ્રી વિ. ક. વૈદ્યને મોકલેલા પાઠમાં 'ખિલિ' છે. ત્યાં—પૃથ્વી ઉપરની યથાર્થની ભૂમિકા પર. ૫–૮: ઉડનના ૦—પૃથ્વી ઉપરની યથાર્થની આ ભૂમિકા પરથી ઉડ્ડયન કરીને કોઈક અન્ય પરમ ઉચ્ચ લોકને કે ભૂમિકાને વાંછી રહેતા સર્વ મનોરથોને ચરમ સ્વાર્થના મલિન અને ફેનિલ બુદ્બુદો સમજો, ભલેને એ બુદ્બુદો રંગરંગી અજબ ઓપ ફેલાવતા લસી રહ્યા હોય તો પણ. ૯ : ભૂછોરુ૦—આપણે ભૂમિનાં છોરુ તેમને માટે એ નકામાં. ૧૦ : ઇહ–અહીં, ભૂ ઉપરની વાસ્તવિકતામાં. ૧૪: અણશણગારેલી જેવી પાઠવું છું તેવો ગ્રહણ કરો. પછીથી આ ' સાફ નકલ ' તો ફરી પણ કૃતિને ' અનલંકૃતા 'જ રહેવા દીધી, જે કદાચ એની અલંકૃતતા છે.]

૧૪૫થી ૧૫૭ : ૨૫, ૨૮ : પૃથ્વીતિલક. ૨૮ વરમ્ : એયસ્. ૬૮ : રહીસહિ – ઉપલા ત્રણ વર્ગોની બાદ કરતાં બાકી જે ' બકુડીઓ ' રહી, તે થોડી. ૮૪ : તણુખ – તણખલાં. ૧૧૩–૧૨૬ : પ્રાચીન ગ્રીસના વિજ્ઞાનયુગ પછી નવા વિજ્ઞાનયુગનો આરંભ રોજર બેકન કોપર્નિકસ કોલમ્બસ – આદિથી ગણાય છે. ૧૧૯ : સંધ્યા – છેવટના સૈકા; બરફ મન્વંતર Ice Age. ૧૨૦ : નોહા – બાઇબલ જૂના કરારમાંની ગાથામાં આખા મનુસંઘની સાથે તરુ પંખી પ્રાણીની તમામ સૃષ્ટિને ઉગારનાર નેતા. ૧૨૨ : નદતિલક સારસ્વત – વેદોમાં પૂજાયલી સરસ્વતી. ૧૨૫ : વચટ–વચલો

અને કદાચ સૌથી મોટો વિભાગ, કુરુક્ષેત્રે "વિનશન" આગળ રણને હોઠી પાતાળમાં ઉતરી ગયો. આં સરસ્વતી નદી એટલી મોટી ને લાંબી હતી. કેટલાક પુરાવિદો તેને કરાંચી આગળ, કેટલાક કચ્છના અખાતે તો કેટલાક એને ખંભાતના અખાતે દરિયાને મળતી માને છે : ૧૨૭ : કૃત્રિમ પાંખ — રહડ. ૧૩૨ : Polynesia. ૧૩૩ : પીરૂ અને કેલિફોર્નિયાના તટ. ૧૩૪ : સેંટ લૉરેન્સ નદીના કોઠા. ૧૪૦ : અસીમ મોટ — માનવસંસ્કૃતિને તે રતખડે ગજા ઉપરાંત વિસ્તારવાળાં.

[હસ્તાક્ષરની, ઉપર પેન્સિલથી Final (છેવટની) લખ્યું છે તે, પ્રતમાંની નોંધો. આ પ્રત ૧૮૨મી પંક્તિની ૮મી શ્રુતિ આગળ અટકી જાય છે. તેનો પૂરો પાઠ બીજી હસ્તપ્રત ઉપરથી લીધો છે. સૉનેટ ૧૪માની શરૂઆત મળે છે, એટલે કે આ સૉનેટમાલા પૂરી થઈ શકી નથી, અધૂરી રહી છે.]

૧૫૮ : 'લેઓકૂન'ના પ્રતિમાજૂથમાં ત્રણ પ્રતિમા છે : ઘરડો પિતા, અને તેના બે પુત્ર. એક ભરજુવાન બીજો કિશોર. અહીં આ ત્રીજી પ્રતિમાને પૌત્રની ગણી છે. પોતાના ઇષ્ટદેવનો કોઈ કારણે પોતા ઉપર ક્રોધ ઉતર્યો છે એમ ગણીને એ વંશપરંપરાનો પૂજારી અને તેના પુત્રો આવા અતિભયંકર મોતે મરતાં પણ છેક છેલ્લી પલ લગી પૌરુષ ધૈર્ય અને શ્રદ્ધામાં અડગ જ રહેલા એવા ભાવ

કરતી એમની પ્રતિમાઓ ઉસ્તાદ શિલ્પીએ ઘડી છે. હિટલર અને સ્ટૅલિન રૂપ મહાવ્યાલોની ચૂડમાં ફસાયલો—રાહુ કેતુ ઉભયે એક સાથે ગ્રસાયલો યુરપ પણ એવો જ અકંપ અને ધીટ જણાય છે, અગરજો કે કાળો અને ફિક્કો પડતો જાય છે. લેઑકૂન અને પુત્રો એમ સમઝેલા કે આ તો ઇષ્ટદેવકોપ ઉતર્યો તે સહી લીધે જ છૂટકો! યુરપ જુદું સમઝ્યો છે,— આમ કે આ તો મ્હારા જ અતિલોભ અને વેર મ્હને ફૂટી નીકળ્યા છે, તે જેરવ્યે જ છૂટકો! ' 'પ્રસ્થાન' ૧૯૯૬, વૈશાખ પૃ. ૫૮. જુઓ જોડિયા સૉનેટ ૧૨૯નું વિવરણ.]

૧૫૯: ઇંગ્લાંદ અને ફ્રાન્સની પરિપૂર્ણ એકતા જામવામાં મોટામાં મોટો અંતરાય ફ્રાન્સને મુકાબલે ઇંગ્લાંદ સાધનસંપન્ન છે, ફ્રેન્ચમેનની સાથે સરખાવતાં ઇંગ્રેજની જરૂરિયાતો ઘણી વધારે છે અને આદતો ખરચાળ છે, એ છે. બંને દેશની વસતીમાંના ઉપલા થરોની વાત નથી કરતો, બંને દેશની સામાન્ય જનતાની જ સરખામણીમાં આ મોટો તફાવત સૌને તુર્ત આંખે વળગે એવડો છે. ફ્રેન્ચ મજૂર કારીગર ખેડૂત કે સૈનિક જ્યાં રૂ. ૧—૦—૦માં ચલાવી લેવાને ટેવાયલો છે, ત્યાં તે વર્ગના ઇંગ્રેજને તો રૂ. ૩—૮—૦ પણ બહુ ઓછા પડે એ સ્થિતિ છે. આવડત ઉદ્યમ કે ત્રાજવે તોળી શકાય એવી કોઈ પણ જાતની લાયકીમાં ઇંગ્રેજ ફ્રેન્ચમેનથી ચઢી જાય એવો છે જ નહિ; તો ફ્રેન્ચ બંધુ કરતાં ઇંગ્રેજ બંધુને ખાયકી નવરાશ રમતગમત અને મોજ-શોખના થઈને સાડા ત્રણ ગણો જેટલો દ્રવ્યપુંજ મળતો

રહ્યો છે, તેમ ભાવિમાં પણ ચાલ્યાં જ કરે—એ ક્યાંનો ન્યાય ? આ સ્થૂલ અસમાનતા-ઉપાધિએ વીંટાયલી સૂક્ષ્મ સમાનતાઓ ગમે તેટલી સાધવામાં આવે તે ક્યાં લગી ટકે વારુ? અને ઇંગ્રેજ બંધુને મુકાબલે ફ્રેન્ચ બંધુ બેસપ્તમાંશ દ્રવ્ય જ પામે છે, તો નિર્ધનમાં નિર્ધન યુરોપી બંધુને મુકાબલે એશિયાવાસી કે આફ્રિકાવાસી બે-ચાલીસાંશ દ્રવ્ય પણ પામતો હોય ભાગ્યે—એ દુનિયામાં દ્રવ્યવહેંચણની હાલની સ્થિતિ છે. આ ઘોર વિષમતા સામે કાર્લ માર્ક્સના સમયથી ઉઠવા પામેલી નવી સામ્યભાવના, તે સોશિયલિઝમ, કમ્યુનિઝમ, સોવિયટિઝમ, ઍન્ટીઇમ્પીરિયલિઝમ, આદિ અનેક નામે પ્રવર્તી રહેલા, તથા “ સ્થિતં પરિપાલયેત્ ” એ મોટા ન્યાયસૂત્ર સામે તેમ માંહ્યમાંહ્ય પણ ઝઘડી રહેલા વાદોમાંનો અવગણાય જ નહિ, ધ્યાનની સાથે વફાદાર સહાનુભૂતિ અને સક્રિય પ્રવૃત્તિ માગી જ લે, એવો ગર્ભ કે તાત્ત્વિક સંભાર છે. લાખો ફ્રેન્ચમેનો અને ઇંગ્રેજો ઇ. ૧૯૧૪થી ૧૯૧૮ લગીના મહાયુદ્ધમાં ખભેખભો ભેટાડીને લડ્યા હતા, અને એ જીવલેણ સંકટ તરી ઉતર્યા હતા. આ વખતનું સંકટ તે કરતાં ય ચઢી જાય એવું છે અને ઇંગ્રેજ ફ્રેન્ચમેન વચ્ચે બંધુભાવ વધારે ઉષ્માભર્યો થતો આવે છે. આઝાદી વિના સર્વં ખલ્વિદં કેવલ માયા છે, એ ભાવના જેમ ચીનજનતાસિંધુમાં બિંદુબિંદુએ વ્યાપી છે, તેમ જનતામાત્રમાં સમાનતા જ સત્ય વસ્તુ છે, દ્રવ્યાદિ બીજું બધૂં ય આળપંપાળ છે, એ ભાવનાના કિરણ ખરેખર

કરતી એમની પ્રતિમાઓ ઉસ્તાદ શિલ્પીએ ઘડી છે. હિટલર અને સ્ટૅલિન રૂપ મહાવ્યાલોની ચૂડમાં ફસાયલો – રાહુ કેતુ ઉભયે એક સાથે ગ્રસાયલો યુરપ પણ એવો જ અકંપ અને ધીટ જણાય છે, અગરજો કે કાળો અને ફિક્કો પડતો જાય છે. લેઓફૂન અને પુત્રો એમ સમઝેલા કે આ તો ઇષ્ટદેવકોપ ઉતર્યો તે સહી લીધે જ છૂટકો ! યુરપ જુદું સમઝયો છે,— આમ કે આ તો મ્હારા જ અતિલોભ અને વેર મ્હને ફૂટી નીકળ્યા છે, તે જેરવ્યે જ છુટકો !' 'પ્રસ્થાન' ૧૯૯૬, વૈશાખ પૃ. ૫૮. જુઓ જોડિયા સૉનેટ ૧૨૯નું વિવરણ.]

૧૫૯ : ઇંગ્લાંદ અને ફ્રાન્સની પરિપૂર્ણ એકતા જામવામાં મોટામાં મોટો અંતરાય ફ્રાન્સને મુકાબલે ઇંગ્લાંદ સાધનસંપન્ન છે, ફ્રેન્ચમેનની સાથે સરખાવતાં ઇંગ્રેજની જરૂરિયાતો ઘણી વધારે છે અને આદતો ખરચાળ છે, એ છે. બંને દેશની વસતીમાંના ઉપલા થરોની વાત નથી કરતો, બંને દેશની સામાન્ય જનતાની જ સરખામણીમાં આ મોટો તફાવત સૌને તુર્ત આંખે વળગે એવડો છે. ફ્રેન્ચ મજૂર કારીગર ખેડૂત કે સૈનિક જ્યાં રૂ. ૧–૦–૦માં ચલાવી લેવાને ટેવાયલો છે, ત્યાં તે વર્ગના ઇંગ્રેજને તો રૂ. ૩–૮–૦ પણ બહુ ઓછા પડે એ સ્થિતિ છે. આવડત ઉદ્યમ કે ત્રાજવે તોળી શકાય એવી કોઈ પણ જાતની લાયકીમાં ઇંગ્રેજ ફ્રેન્ચમેનથી ચઢી જાય એવો છે જ નહિ; તો ફ્રેન્ચ બંધુ કરતાં ઇંગ્રેજ બંધુને ખાયકી નવરાશ રમતગમત અને મોજ-શોખના થઈને સાડા ત્રણ ગણા જેટલો દ્રવ્યપુંજ મળતો

રહ્યો છે, તેમ ભાવિમાં પણ ચાલ્યાં જ કરે—એ ક્યાંનો ન્યાય ? આ સ્થૂલ અસમાનતા-ઉપાધિએ વીંટાયલી સૂક્ષ્મ સમાનતાઓ ગમે તેટલી સાધવામાં આવે તે ક્યાં લગી ટકે વારુ? અને ઇંગ્રેજ બંધુને મુકાબલે ફ્રેન્ચ બંધુ બેસપ્તમાંશ દ્રવ્ય જ પામે છે, તો નિર્ધનમાં નિર્ધન યુરોપી બંધુને મુકાબલે એશિયાવાસી કે આફ્રિકાવાસી બે-ચાલીસાંશ દ્રવ્ય પણ પામતો હોય ભાગ્યે—એ દુનિયામાં દ્રવ્યવહેંચણની હાલની સ્થિતિ છે. આ ઘોર વિષમતા સામે કાર્લ માર્ક્સના સમયથી ઉઠવા પામેલી નવી સામ્યભાવના, તે સોશિયલિઝમ, કમ્યુનિઝમ, સોવિયટિઝમ, એન્ટીઇમ્પીરિયલિઝમ, આદિ અનેક નામે પ્રવર્તી રહેલા, તથા "સ્થિતં પરિપાલયેત્" એ મોટા ન્યાયસૂત્ર સામે તેમ માંહ્યમાંહ્ય પણ ઝઘડી રહેલા વાદોમાંનો અવગણાય જ નહિ, ધ્યાનની સાથે વફાદાર સહાનુભૂતિ અને સક્રિય પ્રવૃત્તિ માગી જ લે, એવો ગર્ભ કે તાત્ત્વિક સંભાર છે. લાખો ફ્રેન્ચમેનો અને ઇંગ્રેજો ઇ. ૧૯૧૪થી ૧૯૧૮ લગીના મહાયુદ્ધમાં ખભેખભો ભેટાડીને લડ્યા હતા, અને એ જીવલેણ સંકટ તરી ઉતર્યા હતા. આ વખતનું સંકટ તે કરતાં ય ચઢી જાય એવું છે અને ઇંગ્રેજ ફ્રેન્ચમેન વચ્ચે બંધુભાવ વધારે ઉષ્માભર્યો થતો આવે છે. આઝાદી વિના સર્વં ખલ્વિદં કેવલ માયા છે, એ ભાવના જેમ ચીનજનતાસિંધુમાં બિંદુબિંદુએ વ્યાપી છે, તેમ જનતામાત્રમાં સમાનતા જ સત્ય વસ્તુ છે, દ્રવ્યાદિ બીજું બધું ય આળપંપાળ છે, એ ભાવનાના કિરણ ખરેખર

જો ઇંગ્રેજ જનતા અને ફ્રેન્ચ જનતામાં વ્યાપવા લાગ્યાં હોય તો એ સમભાવ યુદ્ધની જરૂરિયાતોએ પેદા કરેલો તથાપિ ધર્મયુદ્ધોત્થ અને સાચી સમુત્ક્રાંતિના ચણતરનું પ્હેલું પગથિયું બનશે, એ આ સોનેટનું હાર્દ છે. ['પ્રસ્થાન' ૧૯૯૬ વૈશાખ, પૃ. ૬૦–૧.]

૧૬૦ : ૨ : રમા–લક્ષ્મી. ૩ : રમાલોભે ગુલામો ખૂબ વધ્યા અને ગુલામીની પરવાનગીનું ક્ષેત્ર સર્વવ્યાપી કરવાની નીતિને એક પક્ષ વર્યો. ૪–૬ : ગુલામી દશા વ્યક્તિના આત્માને ય હણે છે, એ લિંકનની હાકલથી એ ધૂણી ઊઠ્યો, અને આઝાદીના હક્ક તે એક ધાર અને એ હક્ક સંરક્ષવાની ફર્જ તે બીજી ધાર એ બેધારી તરવારના વસમા વાઢ સહીને પણ એણે આઝાદી સલામત રાખી. ૮ : દરેક દિલમાં પંરાયા ઉપર ભભુકતા પુરાણા દ્વેષો. ૧૨ : સ્થવિરો—વયોવૃદ્ધ રાજપુરુષો : ધિ મન્રો ડોક્ટ્રીન. ૧૪ : યુરોપથી અલગ રહેવા મથે છે પણ અંતઃકરણ તો ડંખ્યા કરે છે એટલે એ વ્યવહારુ નિર્ણયના પાલનમાં ખીજે પણ છે—જાત ઉપર, આખી દુનિયા ઉપર પણ. ['પ્રસ્થાન' ૧૯૯૬ વૈશાખ, પૃ. ૬૨.]

૧૬૧ : ૧ : લોક–દુનિયા. ૫–૭ : સ્વતન્ત્રતા, વિષય-સુખમાં સંયમ, અને આખી પૃથ્વી ઉપર (પૃથ્વીનિવાસી જનતા સમસ્ત ઉપર) બંધુભાવ, એ ત્રણ મહાસિદ્ધિઓ મેળવ્યે જ છુટકો, એવો સંસ્કારવારસો. ૭ : રસરંગે ભરેલાં

૯ : બલી–બળવાન. ફરેવા—ફરવા. ૧૩ : માનવ્ય—પોતે પણ માનવી એ રૂપનાં. ૧૪ : વજ્રશાં શસ્ત્રાસ્ત્રોએ થતી હત્યાઓ વડે લોહીલુહાણ આકાશ. [' પ્રસ્થાન ' ૧૯૯૬ વૈશાખ, પૃ. ૬૩.]

૬૬૨ : વિલિયમ હેન્રી ડેવીસના ' લવ્લી ડેમ્સ 'નો અનુવાદ, " લિરિક "માં દૃષ્ટાન્ત લેખે મુકેલો.

આર્ગોસના મેનેલેઅસની પત્ની ટ્રોયના પારીસ સાથે ભાગી ગયેલ હેલન; સુન્દરતાની દેવી લેખે પ્રાચીન ગ્રીસમાં પૂજાયલી એફ્રોડાઇટી ઉર્ફે વીનસ; ચંદ્રમાની દેવી ડાયના અથવા સેલિની; અને મિસર દેશની રાણીઓ કલીઓપેટ્રા : એ ચાર વર્ણવેલી છે, દરેકને જાણે વર્ત્તિકાની એક જ લકીરે. ૩ : પ્રાક્તની—સુન્દરીઓનું વિશેષણ; ઘણા જૂના કાળની. ૫ : પરિણિષૂદની—વિનાશ કરનારી, જોગમાયાની જેમ કુલકુલાં સંહાર વડે પોતાનું ખપ્પર ભરી લઈને પાછી અસલ સ્થાને સમાઈ જતી. ૭–૮ : નાથ — વલ્કનદેવ, પ્રાચીન ગ્રીક દેવોનો લુહાર અને યાંત્રિક. એની ભઠ્ઠી એ ધમક ધમ્યાં કરે તેમાંથી ઝાળ ઉપર ઝાળ નીકળ્યા કરે, તથાપિ નાથ અને ભઠ્ઠીની સોડે જ ઉભેલી આ વીનસ તો આરસ જેવી ગોરી જ રહે, રતાશ એના અંગમાં ક્યાંય તલ માત્ર ન દેખાય, એ એની અલૌકિક સુન્દરતા-નો ચમત્કાર. ૯ : ૧૦ : સેલિની, જેના કેશ કહો, કિરણ કહો, એક જ. ખિચવું (ખચવું) – ઠાંસી ઠાંસીને ભરવું, જડવું.

જો ઇંગ્રેજ જનતા અને ફ્રેન્ચ જનતામાં વ્યાપવા લાગ્યાં હોય તો એ સમભાવ યુદ્ધની જરૂરિયાતોએ પેદા કરેલો તથાપિ ધર્મયુદ્ધોત્થ અને સાચી સમુત્ક્રાંતિના ચણતરનું પ્હેલું પગથિયું બનશે, એ આ સૉનેટનું હાર્દ છે. ['પ્રસ્થાન' ૧૯૯૬ વૈશાખ, પૃ. ૬૦-૧.]

૧૬૦ : ૨ : રમા-લક્ષ્મી. ૩ : રમાલોભે ગુલામો ખૂબ વધ્યા અને ગુલામીની પરવાનગીનું ક્ષેત્ર સર્વવ્યાપી કરવાની નીતિને એક પક્ષ વર્યો. ૪-૬ : ગુલામી દશા વ્યક્તિના આત્માને ય હણે છે, એ લિંકનની હાકલથી એ ધૂણી ઊઠ્યો, અને આઝાદીના હક્ક તે એક ધાર અને એ હક્ક સંરક્ષવાની ફર્જ તે બીજી ધાર એ બેધારી તરવારના વસમા વાઢ સહીને પણ એણે આઝાદી સલામત રાખી. ૮ : દરેક દિલમાં પંરાયા ઉપર ભભુકતા પુરાણા દ્વેષો. ૧૨ : સ્થવિરો—વયોવૃદ્ધ રાજપુરુષો : ધિ મન્રો ડૉક્ટ્રીન. ૧૪ : યુરોપથી અલગ રહેવા મથે છે પણ અંતઃકરણ તો ડંખ્યા કરે છે એટલે એ વ્યવહારુ નિર્ણયના પાલનમાં ખીજે પણ છે—જાત ઉપર, આખી દુનિયા ઉપર પણ. ['પ્રસ્થાન' ૧૯૯૬ વૈશાખ, પૃ. ૬૨.]

૧૬૧ : ૧ : લોક-દુનિયા. ૫-૭ : સ્વતન્ત્રતા, વિષય-સુખમાં સંયમ, અને આખી પૃથ્વી ઉપર (પૃથ્વીનિવાસી જનતા સમસ્ત ઉપર) બંધુભાવ, એ ત્રણ મહાસિદ્ધિઓ મેળવ્યે જ છુટકો, એવો સંસ્કારવારસો. ૭ : રસરંગે ભરેલાં

૯ : બલી-બળવાન. કરેવા—કરવા. ૧૩ : માનવ્ય—પોતે પણ માનવી એ રૂપનાં. ૧૪ : વજ્રશાં શસ્ત્રાસ્ત્રોએ થતી હત્યાઓ વડે લોહીલુહાણ આકાશ. [' પ્રસ્થાન ' ૧૯૯૬ વૈશાખ, પૃ. ૬૩.]

૬૬૨ : વિલિયમ હેન્રી ડેવીસના ' લવ્લી ડેમ્સ 'નો અનુવાદ, " લિરિક "માં દૃષ્ટાન્ત લેખે મુકેલો.

આર્ગોસના મેનેલેઅસની પત્ની ટ્રોયના પારીસ સાથે ભાગી ગયેલ હેલન; સુન્દરતાની દેવી લેખે પ્રાચીન ગ્રીસમાં પૂજાયલી એફ્રોડાઇટી ઉર્ફે વીનસ; ચંદ્રમાની દેવી ડાયના અથવા સેલિની; અને મિસર દેશની રાણીઓ ક્લીઓપેટ્રા : એ ચાર વર્ણવેલી છે, દરેકને જાણે વર્ત્તિકાની એક જ લકીરે. ૩ : પ્રાક્તની—સુન્દરીઓનું વિશેષણ; ઘણા જૂના કાળની. ૫ : પરિણિષૂદની—વિનાશ કરનારી, જોગમાયાની જેમ કુલકુલાં સંહાર વડે પોતાનું ખપ્પર ભરી લઈને પાછી અસલ સ્થાને સમાઈ જતી. ૭–૮ : નાથ — વલ્કનદેવ, પ્રાચીન ગ્રીક દેવોનો લુહાર અને યાંત્રિક. એની ભઠ્ઠી એ ધમક ધમ્યાં કરે તેમાંથી ઝાળ ઉપર ઝાળ નીકળ્યા કરે, તથાપિ નાથ અને ભઠ્ઠીની સોડે જ ઉભેલી આ વીનસ તો આરસ જેવી ગોરી જ રહે, રતાશ એના અંગમાં ક્યાંય તલ માત્ર ન દેખાય, એ એની અલૌકિક સુન્દરતાનો ચમત્કાર. ૯ : ૧૦ : સેલિની, જેના કેશ કહો, કિરણ કહો, એક જ. ખિચવું (ખચવું) – ઠાંસી ઠાંસીને ભરવું, જડવું.

જો ઇંગ્રેજ જનતા અને ફ્રેન્ચ જનતામાં વ્યાપવા લાગ્યાં હોય તો એ સમભાવ યુદ્ધની જરૂરિયાતોએ પેદા કરેલો તથાપિ ધર્મયુદ્ધોત્થ અને સાચી સમુત્ક્રાંતિના ચણતરનું. પ્હેલું પગથિયું બનશે, એ આ સૉનેટનું હાર્દ છે. ['પ્રસ્થાન' ૧૯૯૬ વૈશાખ, પૃ. ૬૦–૧.]

૧૬૦ : ૨ : રમા–લક્ષ્મી. ૩ : રમાલોભે ગુલામો ખૂબ વધ્યા અને ગુલામીની પરવાનગીનું ક્ષેત્ર સર્વવ્યાપી કરવાની નીતિને એક પક્ષ વર્યો. ૪–૬ : ગુલામી દશા વ્યક્તિના આત્માને ય હણે છે, એ લિંકનની હાકલથી એ ધૂણી ઊઠ્યો, અને આઝાદીના હક્ક તે એક ધાર અને એ હક્ક સંરક્ષવાની ફર્જ તે બીજી ધાર એ બેધારી તરવારના વસમા વાઢ સહીને પણ એણે આઝાદી સલામત રાખી. ૮ : દરેક દિલમાં પંરાયા ઉપર ભભુકતા પુરાણા દ્વેષો. ૧૨ : સ્થવિરો—વયોવૃદ્ધ રાજપુરુષો : ધિ મન્રો ડૉક્ટ્રીન. ૧૪ : યુરોપથી અલગ રહેવા મથે છે પણ અંતઃકરણ તો ડંખ્યા કરે છે એટલે એ વ્યવહારુ નિર્ણયના પાલનમાં ખીજે પણ છે—જાત ઉપર, આખી દુનિયા ઉપર પણ. ['પ્રસ્થાન' ૧૯૯૬ વૈશાખ, પૃ. ૬૨.]

૧૬૧ : ૧ : લોક–દુનિયા. ૫–૭ : સ્વતન્ત્રતા, વિષય-સુખમાં સંયમ, અને આખી પૃથ્વી ઉપર (પૃથ્વીનિવાસી જનતા સમસ્ત ઉપર) બંધુભાવ, એ ત્રણ મહાસિદ્ધિઓ મેળવ્યે જ છુટકો, એવો સંસ્કારવારસો. ૭ : રસરંગે ભરેલાં

૯ : બલી-બળવાન. કરેવા—કરવા. ૧૩ : માનવ્ય—પોતે પણ માનવી એ રૂપનાં. ૧૪ : વજ્રશાં શસ્ત્રાસ્ત્રોએ થતી હત્યાઓ વડે લોહીલુહાણ આકાશ. ['પ્રસ્થાન' ૧૯૯૬ વૈશાખ, પૃ. ૬૩.]

૧૬૨ : વિલિયમ હેન્રી ડેવીસના 'લવ્લી ડેમ્સ'નો અનુવાદ, "લિરિક"માં દૃષ્ટાન્ત લેખે મુકેલો.

આર્ગોસના મેનેલેઅસની પત્ની ટ્રોયના પારીસ સાથે ભાગી ગયેલ હેલન; સુન્દરતાની દેવી લેખે પ્રાચીન ગ્રીસમાં પૂજાયલી એફ્રોડાઇટી ઉર્ફે વીનસ; ચંદ્રમાની દેવી ડાયના અથવા સેલિની; અને મિસર દેશની રાણીઓ ક્લીઓપેટ્રા : એ ચાર વર્ણવેલી છે, દરેકને જાણે વર્તિકાની એક જ લકીરે. ૩ : પ્રાક્તની—સુન્દરીઓનું વિશેષણ; ઘણા જૂના કાળની. ૫ : પરિણિષૂદની—વિનાશ કરનારી, જોગમાયાની જેમ કુલકુલાં સંહાર વડે પોતાનું ખપ્પર ભરી લઈને પાછી અસલ સ્થાને સમાઈ જતી. ૭–૮ : નાથ — વલ્કનદેવ, પ્રાચીન ગ્રીક દેવોનો લુહાર અને યાંત્રિક. એની ભઠ્ઠી એ ધમક ધમ્યાં કરે તેમાંથી ઝાળ ઉપર ઝાળ નીકળ્યા કરે, તથાપિ નાથ અને ભઠ્ઠીની સોડે જ ઉભેલી આ વીનસ તો આરસ જેવી ગોરી જ રહે, રતાશ એના અંગમાં ક્યાંય તલ માત્ર ન દેખાય, એ એની અલૌકિક સુન્દરતાનો ચમત્કાર. ૯ : ૧૦ : સેલિની, જેના કેશ કહો, કિરણ કહો, એક જ. ખિચવું (ખચવું) – ઠાંસી ઠાંસીને ભરવું, જડવું.

એણ્ડીમિયન ઉપર પ્રેમમાં પડેલી. પણ એ યુવાન બેપરવા, પોતીકા મર્દાની સૌંદર્યના મદમાં જ મસ્ત, સેલિનાથી દૂરમાં દૂર ઊંડામાં ઊંડી ઘનઘોર ગુફામાં ભરાઈ ને કુંભકર્ણની જેમ ઊંઘતો' તો ત્યાં પણ એને શોધતી ઢૂંઢતી સેલિની પેસી જતી, અને એના ઊપર આખી રાત ચુંબનો વર્ષાવતી. ૧૦ : નિશાકર નિશાની (નિશાકર ચંદ્રની) અધિષ્ઠાત્રી. ૧૧ : સ્મરપ્રહરણી સ્મર (કામદેવ)નું અસ્ત્ર હોયને એવી ૧૨ : મદનમોતી–અતિ મોટું મોતી, જેમ મદનમેંઢો, મદનબાટ, મદનબારી, મદનઝાંપો વગેરે. ઘી મેવો સમ ખાવા પૂરતાં જ એવો છેક કુત્સિત બાટ, ઉપહાસમાં મદનિયું કહેવાય છે. દારૂમાં મોટાં અમૂલ્ય મોતી નાખી પીગળાવીને પીતીપાતી. એવાં સ્ત્રીચરિત્રે એણ્ટનીને પૂરેપૂરો નાથનારી. ૧૪ : તું–દેહે–ત્હારી કાયા એટલી તો સુંદર તેમાં આવી લોકોત્તર સુન્દરીઓનો અધ્યારોપ પણ કુદરતી. છેલ્લી પંક્તિજોડનો અતિશયોક્તિ અલંકાર આખા સોનેટનું શિખર અને સંધાનક (કી–સ્ટોન) બની રહે છે. ' લિરિક ' પૃ. ૫૮–૫૯ પણ જુઓ. [' મ્હારાં સોનેટ–આવૃત્તિ પહેલી ' પૃ૦ ૬૧–૬૨.]

પહેલી આવૃત્તિનાં સૉનેટ

[પછીનો આંકડો આ બીજી આવૃત્તિમાંનું સ્થાન નિર્દેશે છે. ફૂંદડી શીર્ષકમાં ફેર નિર્દેશે છે.]

એણ્ડીમિયન ઉપર પ્રેમમાં પડેલી. પણ એ યુવાન બેપરવા, પોતીકા મર્દાની સૌંદર્યના મદમાં જ મસ્ત, સેલિનાથી દૂરમાં દૂર ઊંડામાં ઊંડી ઘનઘોર ગુફામાં ભરાઈ ને કુંભકર્ણની જેમ ઊંઘતો’તો ત્યાં પણ એને શોધતી ઢૂંઢતી સેલિની પેસી જતી, અને એના ઉપર આખી રાત ચુંબનો વર્ષાવતી. ૧૦ : નિશાકર નિશાની (નિશાકર ચંદ્રની) અધિષ્ઠાત્રી. ૧૧ : સ્મરપ્રહરણી સ્મર (કામદેવ)નું અસ્ત્ર હોયને એવી ૧૨ : મદનમોતી–અતિ મોટું મોતી, જેમ મદનમેંઢો, મદનખાટ, મદનબારી, મદનઝાંપો વગેરે. ઘી મેવા સમ ખાવા પૂરતાં જ એવો છેક કુત્સિત ખાટ, ઉપહાસમાં મદનિયું કહેવાય છે. દારૂમાં મોટાં અમૂલ્ય મોતી નાખી પીગળાવીને પીતીપાતી. એવાં સ્ત્રીચરિત્રે એણ્ટનીને પૂરેપૂરો નાથનારી. ૧૪ : તું–હેહે–ત્હોરી કાયા એટલી તો સુંદર તેમાં આવી લોકોત્તર સુન્દરીઓનો અધ્યારોપ પણ કુદરતી. છેલ્લી પંક્તિજોડનો અતિશયોક્તિ અલંકાર આખા સોનેટનું [શિખર અને સન્ધાનક (કી–સ્ટોન) બની રહે છે. ‘ લિરિક ’ પૃ. ૫૮–૫૯ પણ જુઓ. [‘ મ્હારાં સોનેટ–આવૃત્તિ પહેલી ’ પૃ૦ ૬૧–૬૨.]

પહેલી આવૃત્તિનાં સૉનેટ

[પછીનો આંકડો આ બીજી આવૃત્તિમાંનું સ્થાન નિર્દેશે છે. ફૂંદડી શીર્ષકમાં ફેર નિર્દેશે છે.]

એણ્ડીમિયન ઉપર પ્રેમમાં પડેલી. પણ એ યુવાન બેપરવા, પોતીકા મર્દાની સૌંદર્યના મદમાં જ મસ્ત, સેલિનીથી દૂરમાં દૂર ઊંડામાં ઊંડી ઘનઘોર ગુફામાં ભરાઈ ને કુંભકર્ણની જેમ ઊંઘતો' તો ત્યાં પણ એને શોધતી ઢૂંઢતી સેલિની પેસી જતી, અને એના ઊપર આખી રાત ચુંબનો વર્ષાવતી. ૧૦ : નિશાકર નિશાની (નિશાકર ચંદ્રની) અધિષ્ઠાત્રી. ૧૧ : સ્મરપ્રહરણી સ્મર (કામદેવ)નું અસ્ત્ર હોયને એવી ૧૨ : મદનમોતી–અતિ મોટું મોતી, જેમ મદનમેંઢો, મદનબાટ, મદનબારી, મદનઝાંપો વગેરે. ઘી મેવો સમ ખાવા પૂરતાં જ એવો છેક કુત્સિત બાટ, ઉપહાસમાં મદનિયું કહેવાય છે. દારૂમાં મોટાં અમૂલ્ય મોતી નાખી પીગળાવીને પીતીપાતી. એવાં સ્ત્રીચરિત્રે એણ્ટનીને પૂરેપૂરો નાથનારી. ૧૪ : તું–દેહે–ત્હારી કાયા એટલી તો સુંદર તેમાં આવી લોકોત્તર સુન્દરીઓનો અધ્યારોપ પણ કુદરતી. છેલ્લી પંક્તિજોડનો અતિશયોક્તિ અલંકાર આખા સોનેટનું શિખર અને સંધાનક (કી–સ્ટોન) બની રહે છે. ' લિરિક ' પૃ. ૫૮–૫૯ પણ જુઓ. [' મ્હારાં સોનેટ–આવૃત્તિ પહેલી ' પૃ૦ ૬૧–૬૨.]

પહેલી આવૃત્તિનાં સૉનેટ

[પછીનો આંકડો આ બીજી આવૃત્તિમાંનું સ્થાન નિર્દેશે છે. ફૂંદડી શીર્ષકમાં ફેર નિર્દેશે છે.]

**

મહત્વની શુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૧૧	ઝુમ°તાં.	ઝુમ°તાં,
૩	કૌંસમાં	આ	આ,
૪	કૌંસમાં	સ્હાશો,...કવિતા?	સ્હાશો?...કવિતા.
૧૦	૫	ચા°દની	ચાંદની
૧૪	૮	છા°ડિ	છાંડિ
૨૧	૫	ભ્રસ્પ°દ	ભૂસ્પ°દ
,,	૮	વાંછું	વા°છું.
૩૨	૧	સા°ભળ્યા	સાંભળ્યા
,,	૨	કદી : ?	કદી ?
૩૬	મથાળું	સ્વાતંત્ર્યહેલા	સ્વાત°ત્ર્યહેલા
૪૯	૪	મહિંભવત્...તે	સહુ તે...રે
૫૧	૧	નો'ર્મિ	નોર્મિ
,,	૧૪	'સપૂજ્ય...... ઍ· ડ્હાંમવા	'સુપૂજ્ય... ઍ' હ્લામવા
૫૩	૮	આશ્વાસાન	આ શ્વસન
,,	૯	તંત્ર	ત°ત્ર